

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Попович Евеліна Михайлівна

УДК 159.922.7:[377.015.31:17.0221

ДИСЕРТАЦІЯ
ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати
власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших
авторів мають посилання на
відповідне джерело

_____ Е.М. Попович
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Бігун Неля Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент

Київ - 2018

АНОТАЦІЯ

Попович Е.М. Психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2018.

Дисертаційне дослідження присвячене розв'язанню проблеми морального розвитку учнівської молоді в закладах професійно-технічної освіти. У роботі проаналізовано стан розробки проблеми морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, визначено теоретичні підходи до розуміння психологічних умов морального розвитку особистості вихованців навчальних професійно-технічних установ.

Вказано на те, що розв'язання завдання забезпечення умов для морального зростання особистості є особливо актуальним у сучасній Україні, яка перебуває на зламі історичної епохи розвитку внаслідок соціально-політичної нестабільності та військових дій на сході країни. Українське населення вже тривалий час перебуває у стані соціально-психологічного напруження, яке супроводжується втратою довіри до влади, надмірною заполітизованістю буденного життя, відчуттям втрати перспективи та тривожними очікуваннями щодо майбутнього. Серед усіх цих процесів особливо вирізняється своєрідний стан «моральної дифузії», коли старі моральні зразки втрачають свою актуальність, а нові ще на етапі становлення. Особливо вразливим за таких умов є підростаюче покоління, оскільки, психологічні закони розвитку особистості передбачають наявність чітких моральних зразків для наслідування.

Відзначено, що питання морального розвитку підростаючого покоління неодноразово поставало у контексті соціальної та наукової полеміки: від часів Античності і до тепер різноманітні його аспекти розглядаються в рамках

філософії, етики, соціології, педагогіки, психології. Попри тривалу історію та розмаїття наукових підходів до вивчення проблеми морального розвитку особистості, на сьогодні вона становить досить складний і неоднозначний предмет дослідження. З одного боку, інтерес представників різних наукових галузей до цієї проблеми забезпечує комплексний характер її вивчення, з іншого – вимагає ретельного аналізу на різних методологічних рівнях.

Галуззю найбільш активного наукового пошуку в цьому напрямку є психологія, оскільки, питання морального розвитку переважно піднімається у зв'язку з різноманітною проблематикою особистості. На основі теоретичного аналізу результатів науково-психологічних досліджень моральний розвиток було визначено, як процес активізації свідомості і самосвідомості через залучення особистості до системи цінностей, формування здатності людини керуватися моральними переконаннями, підпорядковувати вчинки вищим суспільним моральним нормам і принципам людського співіснування. Встановлено, що спонукальним мотивом морального розвитку на різних його етапах виступає прагнення особистості до врівноваження суперечностей між внутрішніми позиціями, принципами, переконаннями, совістю та зовнішніми соціальними чинниками (моральними нормами суспільства, референтної групи тощо).

В ході теоретичного аналізу проблеми морального розвитку особистості юнацького віку, виявлено такі його особливості як системність, інтегрованість, діяльнісна обумовленість, детермінованість, вікова обумовленість; визначено етапи морального розвитку особистості юнацького віку (засвоєння моральних знань і зразків, моделювання морально-ціннісної мотивації, реалізації моральної поведінки); виокремлено та охарактеризовано структурні компоненти морального розвитку особистості в юнацькому віці – інформаційно-пізнавальний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий.

Встановлено, що специфічні характеристики морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів проявляються не в структурних компонентах та етапах цього процесу, оскільки вони є характерними для усіх

юнаків і дівчат даної вікової категорії, а в особливостях умов його розгортання (соціальних умов: особливості впливу макро- і мікросоціального середовища, спілкування, взаємодія, предметні та духовні культурні здобутки людства; педагогічних умов: сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників освітнього процесу, які сприяють засвоєнню загальнолюдських моральних знань, цінностей, переконань, формуванню моральної мотивації, здатності до морального вчинку та самоконтролю).

На підставі аналізу наукових джерел обґрунтовано такі психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів: моральні знання та моральні переконання, які обумовлюють становлення інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку досліджуваної категорії юнаків і дівчат; моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація, що є психологічними умовами розгортання ціннісно-мотиваційного компонента морального розвитку учнів закладів профтехосвіти; моральний самоконтроль і моральна саморегуляція, як необхідні психологічні умови поведінкового компонента морального розвитку.

Сформульовано визначення поняття психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, як складної системної внутрішньо-інтегрованої сукупності когнітивних (моральні знання, моральні переконання), ціннісно-мотиваційних (моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація) та поведінкових (моральний самоконтроль, моральна саморегуляція) характеристик їх особистості, що визначають моральну обізнаність, морально-ціннісну мотивацію, та закріплення останніх у моральній самосвідомості як активних внутрішніх регуляторів поведінки.

Визначено критерії (моральна обізнаність, моральна рефлексія, моральні переживання, моральний вчинок), показники та рівні (високий, середній, низький) морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Емпірично досліджено особливості, структурні компоненти та вплив психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних

навчальних закладів. Узагальнення результатів емпіричного дослідження дозволило встановити, що провідну роль у становленні інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів відіграють такі психологічні умови, як моральні знання та моральні переконання; ціннісно-мотиваційного компонента – моральна самооцінка, ціннісне ставлення до інших та моральна мотивація; поведінкового компонента – моральний самоконтроль та моральна саморегуляція. Наявність перерахованих психологічних умов визначає динамічні, якісні та кількісні характеристики морального розвитку учнів ПТНЗ, як складного, системного, поступального процесу розгортання основних його компонентів: від засвоєння знань щодо загальнолюдських моральних норм і законів, через їх емоційно-ціннісну трансформацію в усвідомлені внутрішньо-мотиваційні спонуки моральної поведінки, що реалізуються в моральних вчинках, до закріплення цих знань у вигляді моральних переконань юної особистості, на основі моральної рефлексії власної поведінки (завдяки реакціям оточуючих людей та моральній саморефлексії учень ПТНЗ робить висновок про адекватність/неадекватність, ефективність/неефективність, конструктивність/деструктивність, моральність/аморальність своїх вчинків, і на основі цього висновку приймає рішення про закріплення моральних переконань, цінностей, установок чи їх неприйняття).

Емпірично встановлено, що між психологічними умовами та рівнями морального розвитку досліджуваних існує ступеневий зв'язок залежності: чим вищий рівень сформованості психологічних умов, тим вищий рівень морального розвитку особистості учнів професійно-технічних навчальних закладів. Виявлені кореляційні зв'язки між психологічними умовами морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, дозволяють нам розглядати ці умови як складну внутрішньо-організовану систему когнітивних, особистісних, поведінкових характеристик, інтегрованих у віковий процес досягнення юнаками і дівчатами ідентичності Я, що

ґрунтується на основі цілісності їх свідомості та зв'язку уявлень про власну життєву перспективу з повсякденними діями і моральними вчинками.

Обґрунтовано доцільність застосування особистісного підходу до розв'язання проблеми морального розвитку особистості учнів професійно-технічних навчальних закладів. Розроблено та апробовано програму актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів закладів професійно-технічної освіти. Ефективність програми доведено позитивною динамікою у показниках психологічних умов та рівнів морального розвитку досліджуваних експериментальної групи.

Ключові слова: моральний розвиток, моральний розвиток особистості юнацького віку, етапи морального розвитку, структурні компоненти морального розвитку, соціальні, педагогічні та психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів.

ABSTRACT

Popovych E.M. Psychological Moral Development Conditions of Vocational-Technical School Students. -Manuscript copyright.

Thesis for a Candidate Degree in Psychological Sciences on the specialty 19.00.07 - Pedagogical and Age Psychology. – M.P. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2018.

Thesis research is devoted to the problem solution of the moral development of students in vocational-technical education institutions. Theoretical analysis of the moral development problem of students in vocational and technical education institutions was carried out; peculiarities, social, pedagogical and psychological conditions of the moral development of the vocational-technical school students were revealed.

The research indicates that solving the task of providing conditions for moral growth of an individual is especially relevant in modern Ukraine, which is at the turn of the historical development period as a result of considerable socio-political instability and military operations in the east. The Ukrainian people have long been in

a state of social and psychological tension, which is accompanied by loss of confidence in government, excessive politicization of everyday life, a sense of loss of perspective and anxious expectations about the future. Among all these processes, there is a peculiar state of "moral diffusion", when old moral ideals lose their relevance, and new ones are still at the stage of formation. Particularly vulnerable under such conditions is the rising generation, because, the psychological principles of personality development presuppose the presence of clear moral standards for imitation.

The study notes that the issues of moral development of the younger generation have repeatedly appeared in the context of social and scientific polemics: from the times of Antiquity and until now, various aspects of it are considered within the framework of philosophy, ethics, sociology, pedagogy, psychology. Despite long history and variety of scientific approaches to studying the problem of moral development of individual, today it is rather complex and multiple-valued subject of research. On the one hand, the interest of representatives of various scientific fields to this problem ensures the complex nature of its study, on the other hand—requires careful analysis at various methodological levels.

The field of the most active scientific research in this direction is psychology, since the issue of moral development is mainly raised in connection with the diverse problems of individual. On the basis of theoretical analysis of the results of scientific and psychological research, moral development was defined as the process of activating consciousness and self-awareness through the involvement of personality in a system of values, formation of human ability to be guided by moral beliefs, conform one`s actions to higher social moral norms and principles of human coexistence. It was found that the motive of moral development at its various stages is the desire of individual to balance the contradictions between personal attitude, principles, beliefs, conscience and external social factors (moral norms of society, reference group, etc.).

During theoretical analysis of the problem of moral development of adolescent person, the following features were discovered: systemicity, integration, activity

dependency, determinancy, age-related conditionality. Stages of adolescent person moral development (stage of learning of moral knowledge and ideals, stage of moral and value motivation modelling, stage of moral behaviour) were determined. The structural components of the moral development of adolescent person were identified and characterized – informational and cognitive, value-motivational and behavioural.

The research revealed that the specific characteristics of moral development of students of vocational schools are reflected not in structural components and stages of this process, since they are typical for all boys and girls of this age category, but in peculiarity of conditions of its evolution (social conditions: especially the effects of macro- and micro-social environment, communication, interaction, material, spiritual and cultural achievements of humankind in the course of its socio-historical development; pedagogical conditions: a set of external and internal factors of educational process, which promote mastering of universal moral knowledge, values, beliefs, formation of moral motivation, ability to moral behaviour and self-control).

Based on the analysis of scientific sources, the following psychological conditions for the moral development of students of vocational schools are substantiated: moral knowledge, moral convictions, which determine formation of the informational and cognitive component of moral development of the researched category of boys and girls; moral self-esteem, value attitude towards oneself and others, moral motivation, which is the psychological conditions of deployment of value-motivational component of moral development of students of vocational education institutions; moral self-control, moral self-regulation, as necessary psychological conditions of behavioural component of moral development.

The definition of the concept of psychological conditions of moral development of students of vocational schools is formulated as a complex system of internally-integrated set of cognitive (moral knowledge, moral beliefs), personal (moral self-esteem, value attitude towards oneself and others, moral motivation), behavioural (moral self-control, moral self-regulation) personality characteristics that determine dynamic features, qualitative and quantitative indicators of moral learning,

formation of moral convictions, moral and value motivation, their integration to moral consciousness as active internal regulators of behaviour.

The research determines criteria (moral awareness, moral reflection, moral experiences, moral behaviour), indicators and levels of moral development of students of vocational schools. The peculiarities, structural components and the influence of psychological conditions on the moral development of students of vocational educational institutions are empirically investigated here. The generalization of the results of empirical study made it possible to prove that a leading role in the formation of informational and cognitive component of the moral development of students of vocational schools is played by such psychological conditions as moral knowledge and moral convictions; in the formation of value and motivational component the main factors are moral self-esteem, value attitude to others and moral motivation; the modelling of behavioural component is determined by moral self-control and moral self-regulation. The presence of the above mentioned psychological conditions determines dynamic, qualitative and quantitative characteristics of the moral development of students of vocational schools as a complex, systematic, progressive process of the growth of its main components: from mastering of knowledge about universal human norms and principles, through their emotional and value transformation into conscious internal motives of moral behaviour, expressed in moral actions before reinforcing this knowledge in the form of moral beliefs of adolescent person, on the basis of moral reflection of own behaviour (due to the reaction of others and moral self-reflection, a student of a vocational school makes a conclusion about adequacy/inadequacy, efficiency/inefficiency, constructiveness/destructiveness, morality/immorality of his/her actions, and on the basis of this conclusion decides to reinforce moral beliefs, values, attitudes or to reject them).

The study proves empirically that there is a gradual dependence between psychological conditions and levels of moral development of the studied group: the higher the level of formation of psychological conditions, the higher the moral development of the personalities of students of vocational schools. The discovered

correlation relations between psychological conditions of moral development of students of vocational educational institutions allow us to consider these conditions as a complex internally-organized system of cognitive, personal, behavioural characteristics, integrated into the age process of achievement by adolescents of identity of own ego, based on the integrity of their consciousness and the dependence of ideas about their own life perspective with everyday activity and moral actions.

Reasonable definition of the psychological conditions concepts of moral development of vocational and technical school students has been substantiated; criteria (moral awareness, moral self-reflection, moral experiences, and moral behaviour), indicators at the level of moral development of vocational and technical school students have been defined; the model of moral development of vocational and technical educational institution students has been developed. It has been empirically established that there is a gradual relationship between psychological conditions and moral development levels of the subjects being studied: the higher is the level of psychological conditions maturity, the higher is the level of personal moral development of vocational and technical school students.

The expediency of a personal approach application to solving the problem of moral development of the personality of vocational and technical education institution students is substantiated. The programme for improving the psychological conditions of moral development of vocational and technical school students has been developed and tried out. The programme effectiveness has been proved by the positive dynamics of the constructive psychological conditions and trends formation in the moral development of students in the experimental group.

Key words: moral development, moral development of youth, psychological conditions of moral development, social conditions of moral development, pedagogical conditions of moral development, specificity of students' contingent of vocational – technical schools, moral development stages, structural components of moral development

Список публікацій здобувача

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

1. Попович Е. М. Специфіка морального виховання в системі взаємодії вчителя з учнем / Е. М. Попович // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С. Д. Максименка.– Київ, 2011. – Т. XIII, част. 7. – С. 173-180.

2. Попович Е. М. Специфіка морального розвитку учнівської молоді в системі професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // Вісник Харківського Національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2012. – Випуск 44. Частина I. – С. 168-177.

3. Попович Е. М. Ціннісна структура моральної свідомості учнівської молоді навчальних закладів професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // Вісник Інституту розвитку дитини : збірник наукових праць. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2013. Випуск 27. – С. 148-154.

4. Попович Е. М. Особливості впливу психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів / Е. М. Попович // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць. Серія 12. Психологічні науки. - Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. - Випуск 6 (51). – С. 143-151.

Статті у наукометричних зарубіжних і вітчизняних фахових виданнях

5. Попович Е. М. Створення психолого-педагогічних умов морального розвитку учнівської молоді в закладі професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. - Випуск 19. – С. 586-593.

6. Попович Е. М. Особливості морального розвитку учнівської молоді в системі професійно-технічної освіти: результати експериментального

дослідження / Е. М. Попович // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. - Випуск 22. – С. 480-492.

7. Попович Е. М. Методологические основы эмпирического исследования процесса нравственного развития учеников профессионально-технических учебных заведений / Е. М. Попович // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : журнал научных публикаций.– Москва, «Литера», «Институт Стратегически Исследований», 2014. - № 03(62) март. Часть II. – С. 342-345.

Матеріали конференцій

8. Попович Е. М. Умови створення в закладі професійно-технічної освіти психолого-педагогічних умов морального розвитку учнів / Е. М. Попович // Матеріали II Всеукраїнського науково-практичного семінару [«Актуальні проблеми практичної психології»], (м. Глухів, 30-31 жовтня 2013 р.) / Міністерство освіти і науки України, ГНПУ ім. О. Довженка [та ін.] ; [ред. кол. : В.М. Поліщук, Я.О. Гошовський, Г.К. Радчук, В.М. Чернобровкін] ; за заг. ред. В.М. Поліщука. - Глухів : РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2013. – С. 88-91.

9. Попович Е. М. Узгодженість психолого-педагогічного впливу батьків і педагогічного персоналу, як важлива умова успішності процесу морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів / Е. М. Попович // Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції [«Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації»], (м. Київ, 24-25 січня 2014 р.) // Партнерство «Нова освіта» – Київ. : 2014. – С. 126-130.

10. Попович Е. М. Психологічні аспекти морального розвитку як фактор успішного формування ідентичності учнів професійно-технічних навчальних закладів / Е. М. Попович // Materials of the international scientific conference [«Identity of a personality and a group: psycho-pedagogical and

sociocultural aspects»], (Prague, on January 27-28, 2014) / Prague : Vedecko vydavatelske centrum «Sociosfera-CZ», 2014.– P. 82-90.

11. Попович Е. М. Моральний розвиток учнів ПТНЗ як запорука особистісного становлення майбутнього кваліфікованого робітника / Е. М. Попович // Матеріали X Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції з міжнародною участю [«Наука України. Перспективи та потенціал»], (м. Одеса, 30-31 травня 2014 р.) / Партнерство «Нова освіта».- Одеса. : 2014. – С. 129-131.

12. Попович Е. М. Вплив психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів: результати емпіричного дослідження / Е.М. Попович // Proceedings of 3rd International Scientific Conference [«Modern scientific achievements: experience exchange»], (Morrisville, Feb 26, 2017) / Morrisville : Lulu Press, 2017. – P. 219-222.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	24
1.1. Наукові підходи до дослідження психологічного змісту поняття «моральний розвиток особистості»	24
1.2. Особливості та структурні компоненти морального розвитку особистості юнацького віку	46
1.3. Соціальні, педагогічні та психологічні умови морального розвитку особистості учнів професійно-технічних навчальних закладів	58
Висновки до першого розділу	72
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	76
2.1. Організація дослідження та психодіагностика морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів	76
2.2. Якісні та кількісні показники структурних компонентів морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів	89
2.3. Вплив психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів	114
Висновки до другого розділу	125
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	129
3.1. Програма актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів	129
3.2. Динаміка морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів за результатами формувального експерименту	146

3.3. Методичні рекомендації щодо підвищення ефективності впливу психологічних та педагогічних умов на моральний розвиток учнів закладів професійно-технічної освіти	159
Висновки до третього розділу.....	164
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТКИ	200

ВСТУП

Актуальність дослідження. Для українського суспільства питання морального розвитку особистості набуває особливої гостроти, оскільки в контексті державних та економічно-політичних трансформацій руйнуються моральні імперативи, нівелюються моральні цінності. У Законі про освіту утверджується положення про прийняття та реалізацію в нашій державі позитивних загальноєвропейських цінностей, які підтримуються освітянським простором, зокрема, наукою. Саме молоде покоління, якому випадає жити в такі переломні моменти, стикається з труднощами щодо досягнення суспільних цінностей та моральних орієнтирів. Відмічається те, що у молоді з'являються споживацькі інтереси, прагматичні потреби, ігнорування моральних і духовних цінностей та загальноприйнятих правил поведінки. У зв'язку з цим науковці особливу увагу приділяють проблемі морального розвитку молодого покоління.

Моральність молодих людей завжди була в центрі уваги науки. У наш час особливої актуальності вона набуває у віковій та педагогічній психології. За результатами соціологічних та психологічних досліджень триває зростання підлітково-юнацької злочинності, піддаються сумніву такі особистісні якості як доброта, чуйність, порядність, делікатність, скромність, ввічливість. А тому в спільноті юнаків і дівчат поширюється прагнення хитрувати, обманювати, «бути крутим» тощо. На жаль, молоді люди при звичаються до таких «корисних» для виживання в сучасних умовах явищ як брутальність, хамовитість, безсердечність, жорстокість, потурання інтересів інших. Подібні поведінкові аберації позбавляють молодь сенсу життя, руйнують їх життєві плани на майбутнє, загальмовують повноцінне особистісне зростання.

Питаннями морального розвитку особистості займалися цілий ряд філософів, педагогів та психологів. Так, на теоретичному обґрунтуванні моралі, моральності, морального вибору, моральних імперативів, структури моральної свідомості, моральному прогресі концентрували увагу Е.В. Ільєнков, В.А. Малахов, В.В. Налімов, О.І. Титаренко та ін. У межах педагогічної науки

акцент ставився на формуванні моральних зразків поведінки, моральної досконалості особистості, людяності, доброзичливості, моральних звичок, духовно-моральних цінностей, що відображено в працях Й.Г. Песталоцці, В.О. Сухомлинського, І.А. Зязюна та ін.

У зарубіжній психології питанню морального розвитку присвячені дослідження Е. Фромма, який в його основу поклав становлення індивідуальності на засадах моральної етики, засвоєння гуманістичних цінностей та формування моральних здібностей, спрямованих на добро. У концепції пошуку життєвих смислів В. Франкл виокремив джерело морального розвитку особистості, яке пов'язане з усвідомленим проживанням добродійного життя, що досягається нею за рахунок сходження до духовної досконалості. Сучасний варіант морального розвитку особистості представлено Г. Крайг, яка доводить, що в період дорослішання інтенсивно трансформується моральність, обумовлена активними переструктуруваннями соціальних і моральних ідеалів та цінностей.

У класичній психології визначальна роль в обґрунтуванні морального розвитку людини належить С.Л. Рубінштейну, який відзначив, що моральний вчинок є критерієм моральності особистості і зумовлюється її інваріантною моральною мотивацією. Л.І. Божович досліджувала моральний розвиток як процес, що тісно пов'язаний з інтеріоризацією зовнішніх соціальних норм у внутрішні моральні цінності, які визначають моральну саморегуляцію поведінки людини. Осучаснення ідей морального розвитку було здійснено І.Д. Бехом, який довів, що базисом морального становлення особистості є механізм моральної рефлексії, за допомогою якого структуруються моральні цінності, моральна свідомість, моральний вчинок особистості. Подібної позиції дотримуються І.С. Булах, М.В. Савчин, С.О. Ставицька, Р.В. Павелків, Е.О. Помиткін та ін., які консолідуєть увагу на розвитку морально-духовної самосвідомості особистості періоду дорослішання.

Психологічна спільнота на сьогодні занепокоєна вирішенням проблеми морального розвитку учнівської молоді професійно-технічних навчальних

закладів. Це зумовлено тим, що учні цих закладів починають самостійну професійну діяльність раніше, ніж їх ровесники – студенти вищих навчальних закладів. Як правило, учні профтехучилищ недостатньо володіють моральними цінностями, вищими моральними почуттями та засобами моральної саморегуляції. Окремі питання проблеми морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів досліджувались педагогами та психологами. Так, принципи, стратегії та моделі морального виховання учнів професійно-технічних навчальних закладів вивчали С.Я. Батишев, О.М. Новіков. Відсутність моральної мотивації до навчання й професійного самовизначення, нестійкість моральних переконань та невизначеність щодо моральних ідеалів людства констатовано Г.В. Красильниковою. Такі дослідники як О.П. Кондратюк, С.А. Котловий, Є.О. Стех, Н.Г. Торба сконцентрували увагу на соціальних та педагогічних умовах морального розвитку учнів профтехучилищ, виокремили витoki цього розвитку, що пов'язані з моральними прикладами, моральним досвідом, духовними зразками активної життєтворчої позиції конкретної людини.

Слід зазначити, що недостатньо дослідженими залишаються питання специфіки, етапів, структурних компонентів та психологічних умов морального розвитку особистості учнів профтехучилищ. Існує потреба у розробці психологічного супроводу та впровадженні ефективної розвивально-профілактичної й корекційної програми морального становлення особистості вихованців навчальних професійно-технічних закладів. Соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення й зумовили вибір теми нашого дослідження: «Психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри теоретичної та консультативної психології факультету психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова в рамках науково-дослідної теми «Реалізація особистісно-орієнтованого підходу

в процесі підготовки майбутніх психологів». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 24 грудня 2009 р.) та Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 3 від 27 квітня 2010 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально дослідити психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів; розробити, апробувати та впровадити програму актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Для реалізації поставленої мети нами визначено такі **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз змісту, особливостей, структурних компонентів та психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів.

2. Підібрати та апробувати методи дослідження морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, обґрунтувати критерії, показники і рівні розвитку цього феномена.

3. Емпірично дослідити особливості, структурні компоненти та вплив психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів.

4. Розробити, апробувати та впровадити програму актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Об'єктом нашого дослідження є моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Предмет дослідження: психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань нами було використано такі методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння,

систематизація, узагальнення теоретичного й емпіричного матеріалу; *емпіричні* – спостереження, бесіда, анкетування, тестування, аналіз біографічних даних; *психологічний експеримент* (констатувальний і формувальний); *статистичні* – кореляційний аналіз, факторний аналіз, Т- критерій Вілкоксона, Statistical Package for the Social Science (SPSS) for Windows (версія 17).

На різних етапах дослідження було застосовано такі діагностичні методики: анкета «Мое розуміння особистих якостей людини» І.С. Булах, авторська анкета «Моральні риси, які Ти цінуєш в людях», «Діагностика моральної самооцінки» (авт. Г.В. Слепухіна), «Що ми цінуємо в людях» (авт. Г.В. Слепухіна), «Здійснення бажань» (авт. Е.О. Помиткін в мод. Е.М. Попович), «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г.В. Слепухіна), «Як вчинити» (авт. Г.В. Слепухіна) і «Оцінювання рівня морального розвитку особистості» (авт. Г.А. Дмитренко).

Експериментальна база дослідження: до участі в дослідженні були залучені 440 учнів (16-19 років) Мукачівського професійного аграрного ліцею ім. М. Данканича, Мукачівського вищого професійного ліцею № 3, Державного навчального закладу «Мукачівський центр професійно-технічної освіти», Головинського вищого професійного училища нерудних технологій Житомирської області.

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційної роботи:

- *вперше* обґрунтовано визначення поняття морального розвитку особистості юнацького віку як складного динамічного процесу осмисленого засвоєння зразків моральної поведінки, їх закріплення в моральній самосвідомості через інтеграцію в «Я»-моральне та вироблення моделей моральної поведінки; здійснено науково-теоретичне обґрунтування психологічних умов (моральні знання; моральні переконання; моральна самооцінка; ціннісне ставлення до інших; моральна мотивація; моральний самоконтроль; моральна саморегуляція) морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів; визначено етапи (засвоєння

моральних знань і зразків, моделювання морально-ціннісної мотивації, реалізації моральної поведінки) морального розвитку особистості учнів профтехучилищ; виокремлено та охарактеризовано структурні компоненти (інформаційно-пізнавальний, ціннісно-мотиваційний та поведінковий) морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів; визначено критерії (моральна обізнаність, моральна рефлексія, моральні переживання, моральний вчинок), показники та рівні (високий, середній, низький) морального розвитку учнів закладів профтехосвіти; розроблено модель актуалізації емпірично підтверджених психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів; розроблено та апробовано програму актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ;

- *розширено і доповнено* зміст поняття «моральний розвиток особистості»; уявлення про специфіку морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів;

- *набули подальшого розвитку* система знань про особливості морального розвитку особистості.

Практична значущість одержаних результатів роботи полягає в тому, що підібраний психодіагностичний інструментарій може бути використаний психологами професійно-технічних навчальних закладів для визначення рівня та особливостей морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Розроблена програма актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів може бути впроваджена в навчально-виховний процес, зростанню ефективності якого сприятиме використання запропонованих методичних рекомендацій.

Використання психолого-педагогічних заходів актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів сприятиме вдосконаленню процесу підготовки психолого-педагогічних працівників у вищих навчальних закладах. Матеріали дисертації можуть бути застосовані також для вдосконалення змісту освітньо-професійних програм

підготовки психологів у вищих навчальних закладах освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «магістр», зокрема, при викладанні таких дисциплін, як «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психокорекція», «Психологія особистості».

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися та отримали схвалення в доповідях на *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Ідентичність особистості і групи: психолого-педагогічні і соціокультурні аспекти» (м. Прага, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Дослідження різних напрямків розвитку психології та педагогіки» (м. Одеса, 2015); III Науково-практичній конференції «Гуманітарні науки: нові вирішення» (м. Моррисвілль, 2017); *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: II Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми практичної психології», (м. Глухів, 2013); XVIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (м. Київ, 2014), X Всеукраїнській науково-практичній заочній конференції з міжнародною участю «Наука України. Перспективи та потенціал» (м. Одеса, 2014) та на звітних науково-практичних конференціях Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, засіданнях відділу педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (2010–2014 рр.).

Результати *впроваджено* в навчально-вихований процес Мукачівського професійного аграрного ліцею імені М. Данканича (довідка № 65 від 11.03.2014 р.), Мукачівського вищого професійного ліцею № 3 (довідка № 730 від 15.11.2013 р.), Державного навчального закладу «Мукачівський центр професійно-технічної освіти» (довідка № 1030 від 20.11.2017 р.) та Головинського вищого професійного училища нерудних технологій Житомирської області (довідка № 491 від 16.11.2017 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження відображено у 12 одноосібних публікаціях автора, серед них 4 статті у

вітчизняних фахових наукових виданнях, 3 статті в зарубіжних періодичних виданнях та 5 – матеріали науково-практичних конференцій.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 290 найменувань (з них іноземними мовами 8) та трьох додатків. Основний зміст дисертації викладено на 170 сторінках комп'ютерного набору. В тексті міститься 22 таблиці та 8 рисунків на 15 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 237 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

1.1. Наукові підходи до дослідження психологічного змісту поняття «моральний розвиток особистості»

Розкриття психологічного змісту поняття «моральний розвиток особистості» потребує синтезу існуючих уявлень, які презентовані в історичній спадщині, фольклорі, філософських, етичних, наукових педагогічних і психологічних літературних джерелах.

Науковці-палеолінгвісти стверджують, що вже за часів первісного ладу в людській спільноті поведінка все більше починала визначатися не інстинктами (стадності, збереження виду, материнського інстинкту), а певними нормами, загальноприйнятими моральними законами. Однак, первісні поведінкові норми були особливо жорстокими. Вже в часи палеоліту люди мали уявлення про добро і зло, обов'язок, відповідальність як певні моральні категорії. У мовах деяких народів існували слова для позначення моральних явищ. Так, у мові тасманійців – народу, який жив за часів палеоліту, використовувалися слова «добрий», «злий», «сором» та ін. [87].

Зародження впорядкованих форм моралі вчені пов'язують із розвитком господарства й торгівлі, утвердженням нових соціально-економічних засад, появою держави, що зумовило потребу в становленні якісно різних способів регуляції людського життя, вже незалежних від єдиного родового або племінного центру. Перші системи права утворювалися шляхом відбору традиційних і спонтанно сформованих звичаїв («звичаєве право»), обов'язкових релігійних норм тощо. Згодом, у процесі розвитку права дедалі більшою мірою почали виявлятися його власна якісна специфіка та системні ознаки; поряд із правом набувала специфічних рис і мораль [264]. Своєрідні «кодекси моралі», у

вигляді переліку моральних норм та заборон, знаходимо вже в ранніх книгах людства: індійських Ведах, Торі, Старому і Новому заповіті, Корані.

Відображення історії становлення уявлення про моральний розвиток людини знаходимо у сакральній літературі, творах ранньохристиянських, візантійських, давньоруських мислителів, видатних церковних діячів, літописців. Так, прикладом своєрідного морального кодексу є пам'ятка літератури Київської Русі – повчання Володимира Мономаха (1053-1125 рр.). Літопис великого князя починається з відомої норми, яку сповідував Ісус Христос: «Стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе». Подальші настанови закликають до моральної досконалості людини, зокрема: «Працюй так, щоб після тебе нічого не переробляли», «Не давай сильним принижувати слабких», «Живи для батьківщини та люби людство». У цих же повчаннях є правила, які носять і морально-психологічний характер, зокрема: «Будь завтра кращим, ніж ти є сьогодні», «Не май гордині ані в розумі, ані в серці» тощо.

Проблематика морального розвитку особистості неодноразово поставала у контексті соціальної та наукової полеміки. Різноманітні її аспекти розглядалися і до сьогодні вивчаються в рамках філософії, етики, соціології, педагогіки, психології. Однак, слід зазначити, що не зважаючи на тривалу історію філософських, релігійних, наукових диспутів та невщухаючий інтерес до цієї проблеми, за словами вітчизняного психолога-науковця Р.В. Павелківа, «Моральний розвиток особистості – досить складний і суперечливий предмет дослідження» [186, с. 35]. Ми поділяємо думку І.Д. Бега, Р.В. Павелківа, стосовно того, що ця складність і неоднозначність, деякою мірою зумовлена багатоплановістю підходів до його дослідження у різних наукових галузях [21].

Аналіз літератури з вищезначеної проблематики показав численні спроби мислителів та науковців дослідити моральний розвиток особистості через призму осмислення різних його проявів та у зв'язку з такими феноменами, як мораль (М. Вебер, Т. Гоббс, Дж. Лок, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант), моральність (О.І. Титаренко, О.В. Сухомлинський, П.Д. Юрченко), моральні

цінності (Ю. Габермас, Е. Фромм, М. Гайдегер, Г.Д. Гачев, В.С. Соловійов, В.В. Розанов, М.О. Бердяєв, Г. Мюррей, В. Франкл, А. Маслоу), моральна вихованість (С.Ф. Русова, І.Д. Бех), моральна саморегуляція (Л.І. Божович, Т.П. Гаврилова, О.С. Богданова, Р.В. Павелків), генезис моральних взаємин (Ю.О. Приходько), моральна свідомість та самосвідомість (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, О.Г. Дробницький, С.Д. Максименко, В.П. Москалець, М.В. Савчин, П.М. Якобсон). Іноді ці поняття вживаються як синонімічні, наприклад, мораль і моральність, що призводить до термінологічної плутанини [21]. Тому постає необхідність чіткого визначення поняття «моральний розвиток особистості», його конкретизації та відмежування від дотичних дефініцій.

Спроби осмислення природи морального розвитку людини презентовані у працях древніх філософів, які аналізували окремі його аспекти в контексті філософських дискусій про мораль, моральні цінності суспільства, моральність, моральну поведінку. Так, Сократ приділяв увагу питанням пробудження людської свідомості, яке не мислив без становлення моральності. Моральність людини філософ пов'язував з її освіченістю, оволодінням знаннями, а їх корисність визначав залежно від пізнання добра і зла. Усвідомлення сутності понять «добро» та «зло», на його думку, не є благом, якщо воно не призводить до «лікування душі», до усвідомленого духовного життя і благородства духу [120, с. 104]. Моральність знаходить своє відображення у моральній поведінці, яка згідно Сократу, залежить від морального вибору. У свою чергу, моральний вибір людини визначається її знаннями. Так, технічні знання, вважав він, на відміну від гуманітарних, не завжди приносять благо суспільству, бо не містять у собі пізнання моральної істини, отже, можуть завдати шкоду. Аналізуючи роль знань у поведінці особистості, Сократ зазначав, що знання самі по собі не творять добро, але сприяють розвитку вольових якостей особистості а, отже, і моральному розвитку також. Під гуманітарними знаннями він мав на увазі, зокрема, і знання моральні (про добро і зло, моральну істину та ін.) [111, с. 49].

На думку іншого давньогрецького філософа Платона, абсолютним втіленням моральності є Бог, тому людина морально розвивається у прагненні богоподібності; потрібно змусити людей дотримуватися божественно встановлених законів, щоб бути максимально моральними, оскільки, більшість з них керуються емоціями та егоїстичними мотивами, а не розумом чи прагненням істини, справедливості. За таких умов, вважав Платон, людина не потребуватиме зовнішнього закону тому, що первинною є моральна свідомість, а не права. Важливу роль у моральному розвитку людини філософ приділяв спеціальним нахилам до добродійності. Тому головне завдання виховання вбачав у «... залученні юнацтва до такого способу життя, який приписано законом та перевірено найкращими мужами, що пробуджує в юнака такі нахили, які він пізніше визнає дійсно добрими, і переконується, що його привчили раніше, ніж розвинувся його власний розум, любити або ненавидіти те, що дійсно заслуговує чи на любов, чи на ненависть» [162, с. 86].

Арістотель у своїх вченнях про моральний розвиток стверджував, що тільки після засвоєння людиною добрих звичок моральні правила можуть на неї сприятливо впливати. Філософ вважав моральний розвиток людини головною метою виховання. Поряд з цим, він звужував роль освіти у розвитку моральних знань та переконань, вважаючи, що виховання добродійностей більшою мірою залежить від природи людини [162, с. 100, 103]. У трактаті «Нікомахова етика» Арістотель писав, що мета моралі полягає у тому, аби навчити людину стати моральною, а разом з тим і щасливою [6].

Давньокитайський філософ Конфуцій у моральному розвитку людини відводив провідну роль середовищу. Він вважав, що середовище, у якому живе людина має стимулювати особистість до здійснення моральних вчинків і являти собою приклад добродійної діяльності. Конфуцій визначив людяність головною моральною чеснотою і закликав розвивати суспільство на засадах добродійності та високоморальної поведінки представників влади [169].

Для філософів Епохи Середньовіччя моральний розвиток людини нерозривно пов'язаний з ідеями християнської релігії, її моральної доктрини. У

працях найбільш яскравих представників філософської думки цього періоду Аврелія Августина, Фоми Аквінського обґрунтовується положення про те, що Бог, як начало начал і центр Всесвіту, обумовлює існування усього живого загалом та людини зокрема. Бог є абсолютним втіленням моральності, а основні закони моралі викладено у Священному писанні. Тому моральний розвиток людини тісно пов'язаний з її духовним розвитком та безпосередньо залежить від християнського виховання. Останнє є необхідною передумовою реалізації основного завдання людини – пізнання буття Бога через самопізнання. Отже, моральний розвиток людини розгортається у процесі Богопізнання шляхом пізнання себе [1].

Згадані вище, ідеї Конфуція про важливу роль соціального середовища в моральному розвитку особистості знайшли своє продовження у працях філософів Епохи Відродження, передусім – фундаторів, так званої теорії соціального договору. Вважається, що вперше ідея соціального договору була обґрунтована у книзі нідерландського філософа, соціолога і правника Г. Гроція «Про право війни і миру. Три книги, у яких пояснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права». На думку автора, кожна людина володіє своєрідним природним правом (обумовленим самою природою людською), яке зумовлює її прагнення до спокійного спілкування та співіснування з оточуючими. Таке спілкування можливе лише за умови дотримання усіма людьми певних правил – моральних і, одночасно, правових, які для Г. Гроція є тотожними [274].

Англійський філософ Т. Гоббс вважав, що суспільство не може розвиватися і функціонувати без моралі, основна суспільна функція якої полягає у регуляції людської поведінки та міжособистісних стосунків. Саме мораль захищає народи від самознищення на ґрунті хаотичного зіткнення суто егоїстичних інтересів окремих громадян. Т. Гоббс обґрунтував моральні закони, які повинні обумовлювати функціонування та розвиток суспільства загалом і кожної окремої людини, зокрема (закони самозбереження, миру, справедливості і вдячності). Це уявлення віддзеркалювало переконання в

іманентності (внутрішній притаманності) суспільному життю людей певних форм його морально-нормативної регламентації [274].

Згодом ідеї, договірних теорій моралі, які будуються на законах соціального договору розвивали інші видатні мислителі. Дж. Лок. обстоював думку про те, що держава будується на основі спільної волі, у вигляді згоди більшості щодо встановлення міри добра і зла, необхідної для забезпечення свободи, рівності, миру, власності, безпеки. Уподібнюючи новонароджену дитину «чистій дошці» (*tabula rasa*) без будь-яких природжених якостей, наголошував на необхідності спеціального виховання, як детермінанти її морального розвитку. Ж.-Ж. Руссо вважав, що суспільний договір дає можливість подолати суспільну нерівність. Наріжним каменем концепції філософа є переконання у тому, що кожна людина добра за своєю природою. Разом з тим, її розвиток може спрямовуватися як в сторону добра, так і в сторону зла. Останнє зумовлюється передусім вихованням, яке покликане втримати від аморальності та пороків. І. Кант обґрунтував ідею морального закону, який втілює людську природу, але не передбачає свободи волі. Тому людина змушена керуватися божественними принципами активної моральної боротьби з властивим для її природи злом. Власне, у такій боротьбі і відбувається моральний розвиток людини [112; 148; 229].

Важливим поштовхом у розгортанні філософської полеміки щодо проблем моралі, моральності, морального розвитку стала поява у XIX столітті теорії цінностей, як провідних орієнтирів розвитку і буття людини. Зокрема, в розумінні представників обох шкіл неокантіанства (баденська, Фрейбургська школа – В. Віндельбанд, Г. Ріккерт; марбурзька школа – П. Наторп, Е. Кассіер та ін.), цінності – це ідеальне буття, буття норми, яке співвідноситься з «чистою» трансцендентальною або «нормальною» свідомістю та недоступне емпіричному пізнанню. Так, наприклад, на думку Г. Ріккерта, «... цінності не представляють собою дійсності, ні фізичної, ні психічної. Сутність їх полягає в їх значущості, а не у їх фактичності» [227, с. 128–144, с. 136–137]. Г. Ріккерт виокремив шість сфер пізнання (логіку, етику, естетику, релігію, містику,

еротику) та відповідні їм типи цінностей, серед яких істина, добро, моральність, краса, любов, щастя та ін.

Неокантіанське трактування цінностей зазнало критики, передусім, за трансцендентальне їх розуміння. Представники різних філософських шкіл (персоналістичний онтологізм – М. Шелер; натуралістичний психологізм – А. Мейнонг, Дж. Дьюї та ін.; культурно-історичний релятивізм – В. Дільтей, А. Тойнбі, О. Шпенглер) наполягали на об'єктивному характері існування цінностей, їх доступності емпіричному пізнанню в рамках багатьох рівноправних ціннісних систем (національної, особистісної, сімейної, загальнолюдської), в кожній з яких в різних варіаціях присутні моральні цінності [69].

Значний внесок у розробку теорії моральних цінностей внесли праці релігійних філософів П.Д. Юркевича, В.С. Соловйова, в яких стверджується, що морально-духовні цінності мають божественне походження. Найвищими цінностями, на їхню думку, були віра, моральність, творчість, свобода, любов і совість [198]. Так, П.Д. Юркевич вважав, що моральність, як духовна субстанція, є серцевиною найвищої Ідеї, яка є сутністю та прообразом світу, – оскільки міститься у божественному розумі, у свідомості та самосвідомості Бога, який є правителем та «промислителем» світу цього, а звідси моральність людини є «Його – Бога дар, який є змістом усіх наших вчинків». Моральність є «... сенсом життя й діяльності свідомої людини» [280]. На думку В.С. Соловйова, любов та добро є тими моральними цінностями, які наближають людину до божества [280].

Здійснений нами екскурс в історію філософської думки, дає підстави для висновку про те, що в рамках філософського та етичного дискусу щодо проблем морального розвитку особистості увага переважно акцентується навколо фундаментальних принципів моралі, як системи поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; загальнолюдських моральних норм, цінностей, правил та історико-культурних аспектів їх становлення; моральності і моральної поведінки людини; загальних моральних категорій та

їх змістового наповнення. Моральний розвиток розглядався як процес поступового засвоєння суспільних норм, формування моральних суджень і поведінки. До провідних передумов та чинників морального розвитку людини філософи віднесли:

- освіченість людини, моральну поведінку, моральний вибір, гуманітарні (моральні) знання, що сприяють моральному розвитку (Сократ); прагнення до богоподібності, дотримання божественно встановлених законів, добродійність (Платон) [162];

- добрі звички, виховання (Арістотель) [6; 162]; середовище, приклад добродійної діяльності, людяність, як головну моральну чесноту (Конфуцій) [274];

- Бог, як начало начал та центр Всесвіту, духовний розвиток, християнське виховання, Богопізнання (Аврелій Августин, Фома Аквінський) [1];

- мораль, моральні закони (Г. Гроцій, Т. Гоббс) [274];

- цінності як ідеальне буття (В. Віндельбанд); істину, красу, безособистісну святість, моральність, щастя і особистісну святість (Г. Ріккерт) [227];

- моральні цінності в рамках національних, особистісних, сімейних, загальнолюдських ціннісних координат (М. Шелер, А. Мейнонг, Дж. Дьюї, В. Дільтей, А. Тойнбі, О. Шпенглер) [69] ;

- моральність, як духовну субстанцію, сенс життя (П.Д. Юркевич) [280]; любов та добро, як моральні цінності, що наближають людину до моральності (В.С. Соловйов) [280].

Аналіз змісту педагогічних пам'яток розвитку моральної думки свідчить про те, що педагоги (науковці та практики) концентрують свою увагу передусім навколо питань шляхів і методів морального виховання дітей, формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі. Педагогічна наука одним із своїх завдань бачить визначення шляхів і методів морального виховання дітей.

Можна сказати, що педагогіка «працює» з конкретними моральними еталонами, що зумовлені соціальним замовленням, намагаючись відтворити їх через систему виховних впливів [282]. Моральний розвиток особистості педагогами досліджується переважно через призму проблеми морального виховання і розглядається як його (виховання) результат (С.Ф. Русова).

Питання морального виховання в історії зарубіжної педагогіки піднімалися від самого початку її становлення, як окремої наукової галузі (XVII століття). Один із фундаторів педагогічної науки, чеський педагог Я.А. Коменський у своїх працях «Велика дидактика», «Материнська школа» зробив спробу обґрунтувати зміст та методику морального виховання, мету якого вбачав у формуванні в дітей моральності і доброчинності: «1) навчити основам релігії; 2) вдачам і добрим почуттям: поміркованості, охайності, поважності, запобігливості, говорити правду, справедливості, благочинності, привчати до праці конче потрібно, терпінню (вміти стримувати пристрасті), гуманності, культурі спілкування, достоїнності, стриманості і скромності» [2, с. 210 – 211].

Швейцарський педагог-вихователь Й.Г. Песталоцці вважав, що «... сили серця, розуму і руки», тобто моральні, розумові та фізичні сили людської природи мають тенденцію до саморозвитку; основне завдання морального виховання він вбачав у правильному спрямуванні саморозвитку особистості через гармонійний розвиток її здібностей та формування моральних зразків поведінки [142].

Українська наукова традиція морального виховання бере свій початок від фундаментальних праць видатних педагогів К.Д. Ушинського, С.Ф. Русової, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського. Ідеал виховання К.Д. Ушинський вбачав у гармонійному розвитку особистості на ґрунті поєднання розумової зрілості, моральної досконалості, фізичної та естетичної розвиненості, наголошуючи при цьому, що «... вплив моральний складає головне завдання виховання, більш важливе, ніж розвиток розуму і наповнення голови знаннями» [159].

У педагогічних ідеях А.С. Макаренка багато уваги приділялося принципіві єдності високої вимогливості і щирої поваги до учнів, на засадах якої необхідно вибудовувати виховний процес. За словами педагога, виховання повинно мати на меті озброєння вихованців теорією моралі шляхом формування у них основних моральних понять, ідей, переконань у тісному зв'язку з їх колективним досвідом [159].

На думку С.Ф. Русової, «Метою морального виховання є: з дитини, якою вона є з природи, витворити різними засобами, що педагогічно нам прислужують, людину в найкращому значенні цього слова, розвиваючи до максимуму всі позитивні здібності і, зводячи до мінімуму, всі її негативні нахили, витворити з маленьких звірят – діток – громадян із чутливим розумінням справедливості, правди, з широким світоглядом щодо людських відносин, із ясним, урегульованим процесом думання... з піднесеним почуттям добра і міцною волею» [123, с. 108 - 109].

Для нашого дослідження особливо важливими є погляди С.Ф. Русової на психологічні процеси, завдяки яким відбувається моральний розвиток особистості: акомодатії (приспосовування), наслідування (внутрішнє та зовнішнє), формування звичок. Акомодатія може мати три стадії: біологічне пристосовування, акомодатія, пов'язана з навчанням, сугестією; свідомий вибір мети і зосередження вольових зусиль на її досягненні.

Наслідування виступає як середній щабель між інстинктом і розумом, як важливий засіб формування у дітей моральних уявлень та моральності в цілому. При цьому приклади для наслідування можуть бути як моральними, так і аморальними. Зважаючи на це, особливо важливо у процесі морального розвитку створювати можливості для молоді взаємодіяти з прикладами моральності (високоморальні люди, добро та краса).

Внутрішнє наслідування (ідентифікація) – переживання горя і радості, почуттів і станів інших осіб. Зовні воно виявляється в емоціях співчуття. Механізм формування моральних уявлень полягає у виявленні дитиною здатності у самій собі рефлексувати всі речі, усіх людей в їх справжній

вартості. Найвищого морального розвитку дитина досягає тоді, коли вона може всіх розуміти, приймати до серця.

У своїх працях С.Ф. Русова не применшує значення нижчих психічних функцій у процесі морального розвитку людини: «Нахил до переймання – це цінний природжений інстинкт, який постійно впливає на дитину; переймання дитини не є механічне, дитина між різноманітними рухами свого оточення переймає те, що їй до вподоби. Ці переймання допомагають дитині краще зрозуміти тих осіб, у яких вона переймає, краще відділити себе від інших осіб – я і не я. Це перший акт соціального життя дитини. Щодалі переймання стають більш свідомі, вибір дитини стає більш різноманітний..., далі складається ідеал людини, і доросла дитина переймає звички та поведінку у героїв романів, у найулюбленіших учителів, товаришів і т. ін. [240, с. 181]. Зазначимо, що власні теоретичні положення дослідниця перевіряла в умовах практичної педагогічної діяльності.

Центральне місце у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського посідають ідеї гуманізму, людяності, доброзичливості, котрі на думку педагога, є засадничими положеннями виховання, спрямованого на пробудження і розвиток у дітей кращих моральних, інтелектуальних, естетичних почуттів та досягнення моральної досконалості, як складової всебічно розвиненої особистості: «... почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів. Ось чому, образно висловлюючись, стежка від морального поняття до морального переконання починається із вчинка, із звички, насичених глибокими почуттями, особистим ставленням до того, що дитина робить, що робиться навколо неї» [248, с. 155]. Моральні істини, усвідомлювані людьми як вияв добра, зазначав В.О. Сухомлинський, живуть у вчинках. Таким чином моральність людини не має бути суто потенційною, а повинна проявлятися в її поведінці, актах діяльності на різних соціально-психологічних рівнях [248].

О.В. Сухомлинська зазначила, що «... надзвичайно актуальним і перспективним є процесуально-інструментальне розроблення шляхів і засобів духовно-морального виховання дітей. Відмовившись свого часу від радянського загального проекту долучити всіх до «щасливого майбутнього», одного на всіх без винятку, деякі педагоги впадають в іншу крайність, намагаючись створити для дітей або християнський рай на землі, де всі ходять до церкви й виконують з радістю заповіді Божі, або ж усі комп'ютеризувалися, зайшли в Інтернет і там переживають духовне й душевне щастя» [240, с. 15]. Таким чином, дослідниця протиставляє дві ідеї морального розвитку – релігійно-християнську та технократично-комп'ютеризовану, а також застерігає проти остаточного визначення довготривалих моральних орієнтирів.

Зауважимо, що розбудова нашої держави триває більше 25 років, а відсутність моральних і духовних орієнтирів протягом тривалого часу неминуче призводить до того, що на їх місці виникають аморальні за своїм змістом і спрямованістю цінності та норми суспільного життя. Отже, визначення змісту, структури, методики морального виховання як засобу морального розвитку особистості не втрачає своєї актуальності в умовах українського сьогодення. Зокрема, І.А. Зязюн вбачав ідеал українського національного виховання у формуванні гармонійно і всебічно розвиненої особистості українця з інтелектуально-творчими, духовно-моральними цінностями [106].

Отже, з позиції педагогічної думки основним напрямком морального розвитку особистості є пошук шляхів і методів морального виховання дітей, формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі. Розглядаючи моральний розвиток, як результат морального виховання педагога виокремлюють наступні важливі елементи морального розвитку:

- формування в дітей моральності і доброчинності (Я.А. Коменський) [2];

- саморозвиток особистості через гармонійний розвиток здібностей та формування моральних зразків поведінки (Й.Г. Песталоцці) [142];
- гармонійний розвиток особистості на ґрунті поєднання розумової зрілості, моральної досконалості, фізичної та естетичної розвиненості (К.Д. Ушинський) [159];
- єдність високої вимогливості і щирої поваги до учнів (А.С. Макаренко) [159];
- виховання гуманізму, людяності, доброзичливості, спрямованих на розвиток на досягнення моральної досконалості, як складової всебічно розвиненої особистості (В. О. Сухомлинський) [248];
- процесуально-інструментальне розроблення шляхів і засобів духовно-морального виховання дітей (О.В. Сухомлинська) [240];
- психологічні процеси морального розвитку особистості: акомодация (приспосування), наслідування (внутрішнє та зовнішнє), формування звичок (С. Ф. Русова) [123];
- формування гармонійно і всебічно розвиненої особи з інтелектуально-творчими та духовно-моральними цінностями (І.А. Зязюн) [106].

Таким чином, у педагогіці моральний розвиток особистості розглядається як результат морального виховання, спрямованого на досягнення моральної досконалості, шляхом формування у неї загальнолюдських моральних понять, ідей, переконань, цінностей, переживань, почуттів, моральної поведінки.

Оскільки, питання морального розвитку переважно піднімається у зв'язку з різноманітною проблематикою особистості, аналізу особливостей її індивідуального та соціального буття, цілком природно, що галуззю найбільш активного наукового пошуку у цьому напрямку є психологія. Якщо філософи, етики, педагоги передусім концентруються на зовнішніх аспектах морального розвитку (соціальні та культурно-історичні умови, моральні правила та норми, моральні цінності і закони, виховні впливи та ін.), то психологи передусім звертаються до його внутрішніх аспектів (психологічні умови морального

розвитку, його механізми, структурні складові, моральні риси особистості тощо).

В історії наукової психології зарубіжні та вітчизняні дослідники неодноразово зверталися до моральної проблематики. Тому на сьогодні існує чимало теорій, в рамках яких розглядаються окремі аспекти психології морального розвитку. Їх автори є представниками різних наукових шкіл, що з одного боку обумовило широту та багатогранність вивчення морального розвитку особистості, з іншого – складність і суперечливість його трактування.

Американські та західно-європейські теорії складають такі основні підходи до вивчення морального розвитку: психоаналітичний, когнітивний, гуманістичний (емпатійний), соціально-психологічний.

Представники психоаналітичного підходу розглядають моральний розвиток у зв'язку з формуванням особистісної структури «Над-Я», до якої входять цінності, моральні норми і принципи та процес соціалізації. В розумінні З. Фрейда, необхідною умовою ефективного соціального функціонування людини є збалансованість індивідуальних регуляторів моральної поведінки (совість, моральна відповідальність) із загальноприйнятими в суспільстві нормативними регуляторами. Совість і моральна відповідальність виникають із почуття провини та тривоги, які з'являються в системі об'єктних відносин дитини в результаті подолання Едіпового комплексу / комплексу Електри [259].

Фундатори неопсихоаналізу (К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фромм) обстоювали думку про необхідність відходу від біоцентристської позиції З. Фрейда та врахування соціокультурних чинників морального розвитку особистості. Зокрема, на думку Е. Фромма, моральний розвиток людини невід'ємний від розвитку її індивідуальності, джерелом якої є вищі цінності гуманістичної етики, що проявляються у прагненні до розкриття своєї самості та самопізнання з метою успішної реалізації власних здібностей задля добра. Згідно Е. Фромму, люди не володіють мистецтвом жити оскільки, загубили розуміння справжніх цінностей – радості і щастя. Антигуманні цінності (гроші,

користь, егоїзм), якими вони керуються, призводять до розвитку псевдо-я, а тому блокують реалізацію особистісного потенціалу [262]. «Я намагаюся показати, що структура характеру зрілої й продуктивної особистості сама є джерелом «чесноти», і що «зло» є байдужість до себе самої і саморуйнування. Не самозречення і не егоїзм, а любов до себе, не заперечення індивідуальності, а ствердження справді людської самості – ось вищі цінності гуманістичної етики» [263, с. 25].

Когнітивний підхід до проблеми морального розвитку особистості був започаткований у працях швейцарського психолога Ж. Піаже. Він вважав, що моральний розвиток дитини детермінується її інтелектуальним розвитком. Провідними критеріями розвитку моральної свідомості є моральні судження та моральне мислення: рівень розвитку мислення визначає рівень розвитку моральних суджень. Ж. Піаже виокремив дві стадії морального розвитку дитини. Стадія гетерономної моралі (від 2 до 7 років) характеризується своєрідною етикою примушення: моральні судження дитини є прямим відображенням моральних правил, які ставлять перед ними дорослі; ці правила сприймаються дитиною у вигляді абсолютних зовнішніх законів, порушення котрих обов'язково карається. На стадії автономної моралі (близько 7 років) формується етика співробітництва: на базі взаємодії та спілкування з оточуючими, передусім дорослими, відбувається інтеріоризація зовнішніх моральних правил і засвоєння їх у вигляді моральних знань, суджень, принципів.

Ідеї Ж. Піаже знайшли своє продовження в когнітивно-генетичній теорії морального розвитку Л. Кольберга. Автор виокремив у процесі морального розвитку такі рівні: доморальний рівень, коли дитина слухається, щоб уникнути покарання та виконує встановлені правила виходячи з егоїстичних мотивів; рівень конвенційної моралі, коли поведінка орієнтована на зовнішні заохочення, норми та судження оточуючих; рівень автономної моралі, коли спочатку відбувається усвідомлення відносності та умовності моральних правил, існує потреба в їх логічному поясненні та корисності, надалі

релятивізм змінюється на визнання деякого вищого закону, що виражає інтереси більшості. Лише після цього формуються стійкі моральні принципи, дотримання, яких забезпечується власною совістю, безвідносно до зовнішніх обставин та розумових інтенцій [238, с. 11-12].

Послідовник теорії Л. Кольберга американський психолог М. Блетт, висунув гіпотезу про те, що якщо дітей систематично вводити в область суджень на моральні теми на ступінь вищій ніж їх особисті, вони поступово переймуться привабливістю цих суджень, і це слугуватиме стимулом до розвитку їх наступного ступеню. На думку М. Блетта, найбільш ефективним і дієвим способом представлення дітям таких роздумів (на ступінь вищих ніж їх особисті) є включення їх у групове обговорення моральних дилем. Стимулювання рівня моральних суджень, на думку вченого, є єдиною ціллю педагогічного впливу [149].

Попри те, що теорія Л. Кольберга є вагомим внеском у становлення наукової думки про моральний розвиток особистості, вона неодноразово критикувалася, передусім, за недостатнє прояснення зв'язку між моральним судженням і моральною дією, між моральним судженням і Я. Критики Л. Кольберга і, водночас, його послідовники (Дж. Рест, У. Деймон та ін.) акцентували увагу на тому, що наявність моральних суджень не гарантує моральної поведінки. Зокрема, наукова позиція У. Деймона полягала у тому, що «... рівень морального судження у кожної людини не визначає її погляди на місце моралі в своєму житті. Щоб дізнатися, як людина визнає роль моралі, ми повинні знати, не тільки про її моральні переконання, а й про її розуміння і ставлення до цих моральних переконань» [283, с. 110]. За словами вітчизняної дослідниці моральної проблематики у психології Л.В. Лохвицької: «Саме поняття інтеграції є ключем до альтернативного розуміння У. Деймоном морального розвитку. Він вважав, що «... мораль і особистість – дві окремі концептуальні системи», які пов'язуються в дитинстві і приходять разом. Тому модель морального розвитку У. Деймона має ракурс розгляду саме з точки зору цієї інтеграції» [149].

Взявши за основу ідею Л. Кольберга про трьохрівневу структуру морального розвитку, американська дослідниця К. Гілліган обґрунтувала емпатійний підхід до морального розвитку особистості. Авторка також зробила спробу обґрунтувати гендерні відмінності цього процесу. Основна її ідея полягала у тому, що моральний розвиток чоловіків і жінок має різне спрямування, обумовлене специфікою статтєво-рольових стереотипів: моральний розвиток чоловіків орієнтований на дотримання принципу справедливості і прав всіх людей (нормативний тип моральної орієнтації), тоді як у фокусі морального розвитку жінки – установка на турботу і реальне благополуччя конкретних людей (емпатійний тип моральної орієнтації) [286].

Альтернативою психоаналітичному та нормативно-когнітивному підходам є гуманістичний підхід, який базується на ідеї про те, що джерелом морального розвитку є особистість і її потреби. У концепції пошуку життєвих смислів В. Франкла джерелом морального розвитку особистості є страждання, через усвідомлене проживання яких людина досягає духовної досконалості. Страждання і гідне (активне, конструктивне, осмислене) їх переживання сприяють моральному збагаченню та духовному зростанню людини [258].

У розумінні А. Маслоу поведінка людини та її особистісний розвиток детермінуються передусім широким спектром потреб (фізіологічних, безпекових, соціальних, потреб поваги). На вищій щабель піраміди потреб фундатор гуманістичного напрямку в психології підніс потребу в самовираженні, яка конкретизується, зокрема, і в прагненні до моральності. Розвиток особистості нерозривно пов'язаний з рухом від задоволення ієрархічно нижчих фізіологічних потреб до потреб вищих рівнів. Запити вищих рівнів є потужним мотиваційним чинником до саморозвитку. Потребу в самовираженні А. Маслоу визначив як «... бажання стати більшим, ніж ти є, стати всім, на що ти спроможний» [143]. Отже, задоволення прагнення моральності для автора тотожне досягненню найвищого рівня самоактуалізації особистості. Перефразовуючи А. Маслоу, можемо припустити, що моральний

розвиток є внутрішнім потенціалом розвитку особистості загалом та нерозривно з ним пов'язаний.

В авангарді соціально-психологічного підходу до проблеми морального розвитку, на нашу думку, є теорія соціального наuczіння. Основна її ідея полягає у тому, що основним чинником морального розвитку особистості є соціалізація, в ході якої відбувається засвоєння загальноприйнятих в суспільстві культурних і моральних цінностей. Автори теорії (А. Бандура, Н. Міллер, Дж. Доллард та ін.) наголошували на тому, що різним соціокультурним середовищам притаманні «свої моделі» добропорядної особистості. А тому вектор морального розвитку особистості визначається макро- та мікросоціальними моральними зразками (установки, принципи, закони, цінності та ін.) [13].

Цінним доробком у вчення про моральний розвиток особистості є праці науковців радянської доби. У роботах С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського, Л.І. Божович та ін. сформульовано положення, які розкривають моральний розвиток як результат інтеріоризації соціальних норм діяльності і відносин. С.Л. Рубінштейн підкреслював роль внутрішньої мотивації в моральному розвитку та поведінці людини. Він наголошував на тому, що зовні моральний вчинок може вважатися тільки тоді істинно моральним, коли він здійснений не під впливом загальноприйнятих норм, а обумовлений внутрішньою моральною мотивацією. У протилежному випадку людина «... схиляється перед моральною нормою, а не підноситься до неї» [226].

Згідно наукової позиції Л.С. Виготського, моральний розвиток та поведінка пов'язані з вільним свідомим вибором особистістю моральних норм: «... недолік морального виховання, завжди оснований на несвободі, – воно створює абсолютно неправильне уявлення про моральні цінності, приписуючи моральній гідності цінність якогось багатства, викликаючи самозамилування і презирливе ставлення до всіх «поганців» [61, с. 214]. Щира моральна поведінка людини, на думку психолога «... повинна стати її природою, реалізовуватися вільно і легко» [61, с. 219].

Л.І. Божович, обґрунтовуючи наукові положення теорії морального розвитку, відштовхувалась від ідеї про те, що він є не ізольованим процесом, а тісно пов'язаний із загальним психічним розвитком та залежить від його соціальної ситуації формування норм поведінки. На думку автора існують дві точки зору на процес формування моральних норм поведінки:

- 1) як результат інтеріоризації зовні заданих форм мислення і поведінки, та їх перетворення у внутрішні психічні процеси;
- 2) як послідовне (закономірне) перетворення одних якісно своєрідних форм морального розвитку в інші, більш досконалі.

Розглядаючи особистість як суб'єкт, як систему, що розвивається Л.І. Божович, Т.П. Гаврилова, О.С. Богданова та інші вчені відзначали, що вона володіє моральною саморегуляцією, заснованою на розвинутій самосвідомості. Для її здійснення особистість наділена складною багаторівневою системою внутрішніх механізмів, або процесів, які відбуваються у її свідомості та забезпечують стійкий зв'язок між зовнішніми вимогами, вираженими в нормах суспільної моралі, і поведінкою. Особистість здійснює регуляцію своєї діяльності та поведінки через усвідомлення і передавання суспільних вимог, тому в структурі особистості ці процеси можна розглядати як її моральні можливості [238].

Отже, науковці психологічної школи минулого сторіччя так чи інакше розглядали моральний розвиток через призму становлення особистості: від «привласнення» дитиною моральних норм до інтеріоризації моральних здобутків і цінностей суспільства.

Проблема морального розвитку особистості знайшла своє відображення і в працях багатьох сучасних вітчизняних вчених: М.Й. Боришевського, Г.О. Балла, І.Д. Беха, С.Д. Максименко, І.С. Булах, М.В. Савчина, Ю.О. Приходько, Р.В. Павелківа, Л.В. Лохвицької.

Теоретичні засади до розуміння природи морального розвитку особистості знаходимо у науковій спадщині М.Й. Боришевського. Так, він неодноразово звертався до цієї теми у контексті проблеми виховання

духовності особистості. Рівень розвитку моральності, ціннісних орієнтацій, внутрішніх моральних інстанцій, за його словами, є одиницями аналізу наявності та міри розвиненості духовності у людини: «Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим є їх зв'язок з категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності» [51, с. 7]. Таким чином, моральний розвиток особистості невід'ємний від її духовного розвитку та є показником останнього. Загалом, моральний розвиток М.Й. Боришевський визначив як процес засвоєння суспільних норм або розвиток здатності до емпатійної реакції на переживання іншого [39, с. 78].

Гуманістичні ідеї морального розвитку особистості чітко проглядаються у працях Г.О. Балла. Зокрема, обґрунтовуючи сутність раціогуманістичної орієнтації у розв'язанні ціннісних колізій (суперечностей), він підкреслював, що важлива роль у моральному розвитку та моральній поведінці людини належить «... досвіду розв'язання задач у певній галузі, розуму (а краще – мудрості) і волі». Для нього моральний розвиток особистості нерозривно пов'язаний з її розумовим та вольовим розвитком: «З одного боку, навіть найвищі когнітивні й вольові якості ... людей не забезпечать реалізації добра за недостатнього рівня їх моральної розвиненості. З іншого боку, ... навіть високі моральні якості ... самі по собі не допоможуть здобути добро...» [11].

Важливий вклад у розвиток наукової думки про природу морального розвитку належить фундатору особистісно-орієнтовного підходу в освіті І.Д. Беху. За словами вченого, стратегія педагога «... має полягати в тому, щоб забезпечити оптимальний моральний розвиток всіх вихованців, зважаючи на їхні потенційні можливості» [25, с. 11]. Автор підкреслював, що особистісно-орієнтована модель виховання має значні морально-духовні розвивальні можливості та створює умови для становлення моральної і духовної зрілості особистості, яка здатна вбачати високий сенс свого життя у вищих досягненнях і людяності. Він визначив чинники розвитку моделі такої морально зрілої особистості: рівень здоров'я, рівень розвитку моральної свідомості й

самосвідомості (моральної чутливості до себе та відповідальності перед собою), багатство морально-громадянських і професійних зразків і прикладів у найближчому та більш віддаленому оточенні, ступінь підтримки її прагнень, домагань і діяльності з боку оточуючих [24].

«Особистісно-орієнтований виховний процес, – акцентував І.Д. Бех, – має забезпечити єдність розвитку моральної особистості й моральної індивідуальності» [24, с. 10]. Відмінність цих двох психологічних утворень науковець вбачав у тому, що «... моральна особистість виражається в суспільно значущій віднесеності до навколишнього світу (світу людей і світу речей), а моральна індивідуальність – у моральній привнесеності у свій внутрішній світ» [24, с. 10]. Моральну особистість він визначив як таку, що знає свої соціально-моральні якості, діє стосовно самої себе (самореалізується), діє стосовно інших (передає іншим досвід самовдосконалення). Моральна індивідуальність, на думку автора, знає свої унікальні якості, діє стосовно самої себе (самореалізується), діє стосовно інших – творчо спілкується. Домінантною рисою людської індивідуальності є творчість. Таким чином, І.Д. Бех виходить на обґрунтування поняття морально-духовної творчості, як провідного психологічного механізму розвитку особистості в умовах особистісно-орієнтованого виховання. Цей тип творчості базується на унікальності життя кожної окремої людини та містить в собі значний потенціал активності особистості щодо вибору цінностей і їх творчого співвіднесення, гармонізації [23].

Цінну науково засадничу базу дослідження морального розвитку особистості становлять праці І.С. Булах. Дослідниця аналізує окремі аспекти морального розвитку у контексті проблематики психологічних основ особистісного зростання. Спираючись на позиції гуманістичної психології, І.С. Булах визначила стратегії особистісно орієнтованого підходу як провідного у вирішенні питань морально-духовних змін і зростання особистості. Особистісне зростання, зазначила науковець, являє собою поєднання в свідомості людини загальноприйнятої системи моральних цінностей з

системою особистісних цінностей та базується на процесах становлення моральної самосвідомості як простору самоусвідомлення [42].

Безпосередньо питання морального розвитку особистості є предметом наукових досліджень Р.В. Павелківа. «Моральний розвиток, – зазначив вчений, – це, насамперед, становлення моральних якостей особистості, необхідних для її соціальної взаємодії». Він охарактеризував моральний розвиток, як складний системно детермінований феномен, у якому важливу роль відіграє моральна рефлексія: «Рефлексія дає можливість глибокого аналізу ситуації спілкування, обґрунтування мотивації вчинків партнерів, встановлення та регулювання однакових моральних вимог щодо себе та партнера» [186, с. 26]. Саме моральна рефлексія є психологічною умовою здатності особистості до усвідомленого морального вибору на основі співвіднесення власних суб'єктивних інтересів з інтересами та благополуччям іншої людини. Спираючись на твердження вченого можемо зробити висновок, що моральний вибір відображає ціннісне ставлення до себе та інших.

На нашу думку, розгорнуте визначення та змістовну характеристику морального розвитку обґрунтувала вітчизняна дослідниця Л.В. Лохвицька. Вона визначила моральний розвиток, як поступальний процес свідомого оволодіння гуманістичними моральними цінностями; результат морального виховання, впливу навколишнього середовища і власного морального досвіду дитини. Його метою є моральна культура – усвідомлено вироблений на основі гуманістичних традицій і постійно вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід морально цінного ставлення до світу, людини, до самої себе. «В ідеалі йдеться про гармонійний максимум усіх морально-духовних цінностей у структурі особистості та міжфункціональний зв'язок між ними», – акцентує автор [150, с. 103]. Л.В. Лохвицька зазначила, що моральний розвиток відображає рівень засвоєння особистістю уявлень про моральні норми, їх узагальнення та перетворення у внутрішні «моральні інстанції», сформованості моральних почуттів і моральної поведінки [150].

Здійснений огляд наукових підходів до визначення психологічного змісту поняття «моральний розвиток особистості» дає підстави для висновку про те, що дослідження морального розвитку охоплюють такі основні сфери: моральна свідомість і самосвідомість (моральна рефлексія, моральна саморегуляція, моральна мотивація, моральна індивідуальність, моральні якості особистості); моральна поведінка (моральний вчинок, моральний вибір, моральний досвід); моральні цінності (ціннісні орієнтації, внутрішні моральні інстанції); моральні почуття та переживання; моральні знання (уявлення і судження про моральні норми, моральна обізнаність), моральні переконання.

Теоретичний аналіз науково-психологічних досліджень дозволив визначити моральний розвиток, як процес активізації свідомості і самосвідомості через залучення особистості до системи цінностей, формування здатності людини керуватися моральними переконаннями, підпорядковувати вчинки вищим суспільним моральним нормам і принципам людського співіснування. Спонукальним мотивом морального розвитку на різних його етапах виступає прагнення особистості до врівноваження суперечностей між внутрішніми позиціями, принципами, переконаннями, совістю та зовнішніми соціальними чинниками (моральними нормами суспільства, референтної групи тощо).

1.2. Особливості та структурні компоненти морального розвитку особистості юнацького віку

Розвиток особистості, як змістова зміна основних її психологічних характеристик, відбувається упродовж усього життя людини. Генеза морального розвитку особистості невід'ємна від загального її розвитку та характеризується специфічними особливостями на кожному віковому етапі. Вікова категорія учнів професійно-технічних навчальних закладів, психологічні умови морального розвитку яких є предметом нашого дослідження, охоплює період від 16 до 19 років, що припадає на юнацький вік.

Традиційно юність вважається етапом життя, завданням якого є набуття фізичної, соціальної, психологічної зрілості, що у свою чергу забезпечує досягнення дорослості. І.С. Кон визначив юність, як фазу «... переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема, статевого дозрівання, а з іншого – досягнення соціальної зрілості» [126, с. 6].

Разом з тим, слід зазначити, що на сьогодні немає єдино прийнятого підходу до виокремлення хронологічних меж юнацького віку. Так, у вітчизняній психології вважається, що він припадає на період від 15 до 21 року, у психіатрії – від 14 до 18 років [235, с. 58].

У західній психології юнацький вік переважно розглядається у зв'язку з підлітковим віком, без чіткого хронологічного відмежування від останнього. Зокрема, згідно позиції Ш. Бюллер, період життя до початку пубертатності називається дитинством, завершення пубертатного періоду – юністю [45]. Г. Крайг акцентувала увагу на тому, що в різних культурах одні вікові періоди значно варіюють, а інші – більшою мірою залежать від індивідуальних особливостей біологічного розвитку людини (наприклад, підлітковий вік визначається вступом в пубертатний період). У презентованій Г. Крайг віковій періодизції («Життєвий шлях людини»), підлітковий та юнацький вік розглядаються як один період, що триває від 12 до 18-21 року [133].

Чітко не розмежує підлітковий та юнацький періоди і американський психолог Ф. Райс. У його працях терміни «підлітковий», «юнацький» застосовуються швидше як тотожні. Ф. Райс запропонував розрізнити такі підліткові періоди: молодший (від 11 до 14 років); середній (від 15 до 17 років); старший (від 17 років). Однак, він наголошував на відмінностях між молодшими та старшими підлітками: «Існує величезна різниця між невпевненим, незграбним 12-річним учнем середньої школи і дорослим 20-річним студентом-другокурсником» [218, с. 15]. Ф. Райс застосував термін «середній і старший підлітковий період» для позначення етапу життя, який згідно вітчизняної класифікації припадає на молодший та старший юнацький

вік. При цьому, науковець підкреслив, що до категорії старших підлітків відносяться лише ті 18-ти і 20-річні хлопці та дівчата, які є фізично, емоційно, соціально, інтелектуально зрілими, у той час коли молодші підлітки ще мають рости, щоб досягти цього рівня розвитку [218].

Х. Ремшмідт для позначення періоду життя від 12-14 до 25 років використав «широке поняття «вік дорослішання», зазначаючи при цьому, що багато авторів «... ототожнюють дану вікову групу з юнацтвом чи молодим поколінням» [220, с. 10].

Термін «період дорослішання» активно застосовується і у вітчизняній психологічній науці для позначення етапу онтогенезу від 11-12 до 20 років, який охоплює підлітковий та юнацький вік. В рамках нашої роботи ми будемо розглядати специфіку морального розвитку особистості юнацького віку та періоду дорослішання в юнацькій фазі (16-19 років).

Окремі аспекти психологічних особливостей морального розвитку особистості юнацького віку презентовані у дослідженнях зарубіжних (Е. Шпрангер, Л. Кольберг, І.С. Кон, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, В. Хоффман, Д.І. Фельдшейн, В.С. Мухіна) і вітчизняних (М.Й. Боришевський, І.С. Булах, С.Д. Максименко, М.В. Савчин та ін.) науковців.

На думку німецького філософа і психолога Е. Шпрангера, юнацький вік – це передусім стадія духовного розвитку, коли через пізнання себе, засвоєння й інтеріоризацію моральних цінностей, розвиток адекватних уявлень про кохання та відповідальні стосунки між чоловіком і жінкою, засновані на духовній близькості, юнаки і дівчата набувають здатності сприймати одухотворену красу. Поступово, в міру досягнення особистісної зрілості, їм відкривається розуміння «ідеалу в чистому духовному образі»: справжніх глибоких цінностей, естетичного світосприйняття, добра, краси, істини. Становлення морально-ціннісних орієнтацій відбувається паралельно з розвитком рефлексії, самопізнанням, усвідомленням власної індивідуальності і її властивостей, відкриттям «Я» і, як наслідок, здатністю до побудови усвідомленого життєвого плану [279].

Проте, більшість вчених (І.С. Кон, Г.В. Слепухіна, І.С. Булах, Р.В. Павелків, Л.В. Лохвицька та ін.) сходяться на думці про те, що експериментально обгрунтовані дослідження морального розвитку підростаючої особистості беруть свій початок від праць Ж. Піаже та Л. Кольберга [42; 126; 149; 195; 238]. Наукові позиції Ж. Піаже, Л. Кольберга і їх послідовників об'єднані спільною ідеєю в розумінні морального розвитку особистості періоду дорослішання, як послідовного, динамічного, когнітивно обумовленого процесу, зовнішньо детермінованого взаємодією з оточуючими та соціальними нормативними впливами.

Згідно когнітивно-генетичної теорії Л. Кольберга, можливість досягнення автономної моралі як вищого рівня морального розвитку орієнтовно з'являється саме на прикінці підліткового – початку юнацького віку. Завдяки сформованості логічних розумових операцій і абстрактного мислення, засвоєні моральні норми та знання інтеріоризуються у моральні переконання, як систему мотивів особистості, що спонукають до моральної поведінки. Однак, навіть не всі дорослі можуть піднятися на рівень автономної моралі, оскільки інтелектуальний розвиток не гарантує моральної поведінки. Аби моральні знання та судження реалізовувалися у поведінці необхідно, щоб вони інтегрувалися в систему цінностей особистості.

За словами Ф. Райса, моральні знання і судження необхідні для морального розвитку, але не лише вони визначають характер останнього. Багато чинників (особливості статтєвого дозрівання, рівень емпатії, культурне походження, особистісні якості, релігійність та ін.) впливають на моральні судження та обумовлюють становлення моральних цінностей в підлітково-юнацькому віці [286]. Отже, те наскільки юнак чи дівчина будуть моральними у своїх вчинках, залежить не тільки від їх моральної обізнаності, а й від внутрішніх мотиваційно-ціннісних спонук.

М. Хоффман вважав, що активізація морального розвитку особистості припадає саме на підлітково-юнацький вік, коли відбувається побудова та переоцінка системи цінностей, «з'являється здатність подивитись на світ

«іншими очима» і побудувати власну систему цінностей, яка відмінна від батьківської» [42, с. 53]. Г. Крайг вважала, що особистість періоду дорослішання орієнтована на отримання альтернативного соціального досвіду та формування власної морально-ціннісної системи на основі осмислення моральних цінностей оточуючих, насамперед, однолітків [133].

На нашу думку, аналіз розвитку системи моральних цінностей в юнацькому віці через призму епігенетичної теорії Е. Еріксона відкриває можливості для розкриття його глибинних особистісних особливостей. Досягнення Его-ідентичності як стрижневого внутрішнього механізму цілісності особистості неможливе без пізнання та засвоєння інформації про норми соціальної поведінки загалом і моральні норми, зокрема. Ця теза співзвучна з вище згаданою позицією представників когнітивного підходу до морального розвитку (Ж. Піаже, Л. Кольберг, К. Гілліган) [260].

У контексті гуманістичної парадигми, набуття Его-ідентичності в юнацькому віці відбувається за рахунок свідомого вибору особистістю моральних цінностей, їх глибокої рефлексії та співвіднесення з образом «Я», життєвими цілями і сенсами (В. Франкл, А. Маслоу, М.Й. Боришевський, І.С. Булах).

З позиції суб'єктно-діяльнісного підходу, ідентичність «Я» досягається завдяки інтегрованості та цілісності свідомості людини, зв'язку її уявлень про власну життєву перспективу з повсякденними діями та моральними вчинками (С. Рубінштейн, Л.С. Виготський, Д.О. Леонт'єв, Л.І. Божович, І.Д. Бех, В.О. Татенко). За словами В.О. Татенко, «... вчинкове до визначення людини як суб'єкта життєдіяльності, суб'єкта індивідуального психічного, душевно-духовного життя надає йому необхідної і достатньої сутнісної конкретизації, оскільки наповнює індивідуальне соціальним змістом і смислом» [63].

Вищезгадані наукові погляди зарубіжних та вітчизняних вчених дозволяють зробити висновок про те, що розвиненість моральних цінностей особистості юнацького віку є однією з провідних умов досягнення Его-ідентичності та утворення моральної свідомості. Основними компонентами

моральної свідомості, за висловом І.С. Булах, є категорії добра, зла, обов'язку, відповідальності, справедливості; розуміння сенсу життя, щастя; моральна самосвідомість. «В надрах моральної свідомості та моралі» зароджується моральна самосвідомість, котра на думку автора, «... являє собою специфічну форму моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також особистість як її носій» [42, с. 129-130].

Таким чином, моральна самосвідомість особистості юнацького віку як моральне усвідомлення свого «Я» (власних моральних норм, оцінок, уявлень, понять, принципів, ідеалів) визначає спрямованість її моральної поведінки. М.Й. Боришевський підкреслював, що одиницею моральної поведінки є моральний вчинок, який базується на моральних переконаннях, мотивах, цінностях: «Формування моральних переконань в юнацькому віці зумовлюється також глибоким усвідомленням особою нерозривного зв'язку між моральною цінністю вчинку і його мотивом» [38, ст. 21].

На думку Р.В. Павелківа, моральним можна вважати лише вчинок, який базується на основі знань моральної норми і свідомого ставлення до неї, та прийняття рішення на основі власної відповідальності [184].

М.В. Савчин, визначаючи поняття моральної поведінки, також підкреслював роль свідомого ставлення до моральних знань, цінностей, осмисленого морального вчинку. Згідно його визначення, моральна поведінка – це специфічний вид людської активності, який мотивується виключно моральними імперативами, визначальною її суттю є безумовне і жертвне творення блага для іншого, глибоке осмислення його переживання, а головною одиницею, «клітинкою» моральної поведінки (діяльності) виступає моральний вчинок [232]. Отже, можемо стверджувати, що у моральній поведінці відображаються зміст моральної свідомості та самосвідомості особистості.

Разом з тим, науковці (П.М. Якобсон, Л.І. Божович, І.Д. Бех, Р.В. Павелків та ін.) акцентують увагу на тому, що моральна поведінка не є апріорі показником автономної моралі особистості (за Л. Кольбергом) чи її моральності, як складної особистісної здатності людини керуватися

загальноприйнятими моральними нормативами. Так, згідно позиції П.М. Якобсона, внутрішнім рушієм моральної поведінки, що ґрунтується на засадах автономної моралі, є моральні почуття, які відображають переживання людиною стійкого ставлення до себе та оточуючих, обумовленого не стільки зовнішніми соціальними обмеженнями, скільки внутрішніми моральними нормами і переконаннями [281].

В моральних почуттях та переживаннях для юнаків і дівчат відкривається моральне усвідомлення себе, їх моральна самооцінка. Остання є важливим компонентом моральної самосвідомості, «... своєрідним мірилом особистісного засвоєння, осмислення і використання концентрованої в моральних нормах системи загальнолюдських та особистісних цінностей» (Д.Т. Гошовська) [72]. Можна сказати, що моральний розвиток особистості юнацького віку передбачає накопичення певного досвіду специфічних моральних переживань. В основі переживання моральних почуттів лежить уявлення молодій людині про співвіднесення власних інтересів з інтересами оточуючих та її ставлення до власних вчинків у процесі соціальної взаємодії. В цій ситуації юна особистість постає перед проблемою морального вибору, в здійсненні якого важливу роль на думку ряду вчених (І.Д. Бех, І.С. Булах, Р.В. Павелків та ін.) відіграє моральна рефлексія. В розумінні І.Д. Беха саме моральна рефлексія стимулює моральні сумніви, боротьбу мотивів в ситуації морального вибору та обґрунтування власного морального вчинку [21].

Моральна рефлексія пронизує увесь процес моральної поведінки, «... дає можливість глибокого аналізу ситуації спілкування, обґрунтування мотивації вчинків партнерів, встановлення та регулювання однакових моральних вимог щодо себе та партнера» (Р.В. Павелків) [186, с. 26]. Тобто, моральна рефлексія відкриває шлях не лише до розуміння мотивів поведінки (своєї та інших людей), а й є необхідним компонентом її самоконтролю та саморегуляції. Рефлексуючи на власні вчинки і реакції на них оточуючих, оцінюючи їх через призму суспільних моральних нормативів та особистих моральних переконань, підростаюча особистість навчається регулювати, корегувати, контролювати

свою поведінку. Як результат – завдяки реакціям оточуючих та моральній саморефлексії молода людина приходить до висновку про адекватність/неадекватність, ефективність/неефективність, конструктивність/деструктивність, моральність/аморальність своїх вчинків і приймає рішення про їх закріплення у поведінці чи неприйняття. Що у свою чергу, підтверджує або заперечує вже сформовані моральні знання, переконання, цінності.

Логіка дослідження процесу морального розвитку особистості вимагає виокремлення його структурних компонентів. Нечисленні спроби структурувати цей процес знаходимо у працях А.Г. Харчева, Р.В. Павелківа. А.Г. Харчев у моральному розвитку особистості виокремив такі структурні компоненти: 1) усвідомлення людиною зв'язку із соціумом, необхідності погодження власної поведінки з інтересами соціуму, готовності прийняти соціальні вимоги і соціальний контроль; 2) ознайомлення людини з моральними ідеалами та нормами соціуму, розуміння їх правомірності і доцільності; 3) перетворення знань у моральні переконання; 4) формування стійких моральних почуттів (совісті, обов'язку, гідності та інших) і моральних якостей (чесності, принциповості, сміливості та інших); 5) засвоєння зовнішньої культури поведінки як одного з головних проявів поваги до інших людей; 6) формування необхідних соціуму моральних звичок [238].

Р.В. Павелків до структури морального розвитку особистості включив такі складові: 1) моральні почуття і переконання; 2) моральна поведінка; 3) моральні еталони; 4) моральна свідомість; 5) моральна самосвідомість; 6) моральні цінності; 7) моральні орієнтації [186].

Питання структури морального розвитку особистості юнацького віку на сьогодні залишається відкритим і мало дослідженим. На наш погляд вихід на визначення структурних компонентів морального розвитку особистості юнацького віку логічний через характеристику його етапів. Проведений теоретичний аналіз досліджуваної проблеми дає підстави для виокремлення основних етапів морального розвитку особистості юнацького віку, в яких розкриваються його специфічні особливості:

1. Етап засвоєння моральних знань і зразків. Він може мати стихійний (як результат наслідування) чи цілеспрямований (через навчання і виховання) характер. На цьому етапі розвивається моральна обізнаність юнаків і дівчат щодо моральних норм, правил, принципів та їх закріплення у моральній самосвідомості; відбувається вибір моральних ідеалів, наслідування кумирів (як втілення цих ідеалів) та демонстрованих ними зразків моральної/аморальної поведінки. На відміну від дітей і підлітків, процес становлення зразків моральної поведінки в юнацькому віці є більш осмисленим та мотивованим специфічно віковим інтересом до питань духовності, буттєвих цінностей, життєвих смислів.

2. Етап моделювання морально-ціннісної мотивації. На цьому етапі юнаки і дівчата приміряють різні зразки моральної/аморальної поведінки, компілюючи їх та, інтегруючи у своє життя. Завдяки моральній рефлексії і моральній самооцінці відбувається аналіз результатів наслідування тих чи інших моральних зразків, відбір цінностей, переконань, установок, принципів, ідеалів, їх інтеграція в «Я»-моральне та закріплення в моральній самосвідомості.

3. Етап реалізації моральної поведінки. Він характеризується втіленням моральних зразків і морально-ціннісної мотивації в реальних вчинках та поведінці юнака чи дівчини. Спираючись на наукові позиції Л.І. Божович, Л.С. Виготського, Л.С. Рубінштейна та ін., моральний вчинок розглядаємо як складову і одиницю аналізу моральної поведінки [32; 61; 226]. Моральні вчинки та моральна поведінка можуть бути мотивовані як внутрішніми особистісними моральними цінностями (автономна мораль), так і зовнішніми нормативними регуляторами (конвенційна мораль). У випадку, коли моральний вчинок приносить емоційне задоволення та сприяє розв'язанню тієї чи іншої життєвої задачі – моральні зразки та внутрішня морально-ціннісна мотивація закріплюються у моральній самосвідомості. Таким чином, моральний розвиток особистості юнацького віку є системним внутрішньо-інтегрованим процесом.

Узагальнюючи згаданих вище наукових досліджень дозволили нам виокремити такі структурні компоненти морального розвитку особистості юнацького віку:

1) Інформаційно-пізнавальний компонент визначається обсягом, системністю, глибиною та усвідомленням знань щодо загальнолюдських моральних норм, сформульованих у правилах, законах (на зовнішньому плані) і закріплених у власних переконаннях, системі установок особистості; розумінням змісту моральних категорій, осмисленням та обґрунтованістю власних поглядів на моральні/аморальні явища.

2) Ціннісно-мотиваційний компонент - емоційним ставленням особистості юнацького віку до певних моральних норм, ситуацій, правил поведінки та взаємодії, усвідомленням цінності моральних рис, якостей і законів поведінки в цивілізованому людському співтоваристві; прийняттям таких моральних цінностей як людяність, надійність, увічливість, чесність, порядність, добро, любов, обов'язок, відповідальність, гідність, справедливість, честь, совість, працелюбність та ін.; ставленням до себе та оточуючих з позиції внутрішньої морально-ціннісної мотивації.

3) Поведінковий компонент - відповідністю поведінки та вчинків особистості юнацького віку загальнолюдським моральним нормам. Цей компонент є особливо важливим, оскільки саме він дозволяє аналізувати і сформованість інформаційно-пізнавальних характеристик, і дієвість ціннісно-мотиваційних установок особистості. Реалізуючи в поведінці моральні знання, переконання, цінності, юнак чи дівчина оцінює їх наслідки (матеріальні, емоційні, соціальні та ін.) та робить для себе висновок щодо прийнятності чи неприйнятності застосованих моральних нормативів. В ситуації позитивного (емоційне задоволення, позитивний соціальний відгук тощо) чи негативного (сором, соціальний осуд та ін.) підкріплення, яке особистість отримує за здійснений вчинок, вона може утвердитись у своїх моральних знаннях, переконаннях, цінностях, або засумніватись, відкинути їх. Результат такого морального вибору залежить і від зовнішніх макро- та

мікросоціальних чинників, і від внутрішніх психологічних умов. Однак, очевидним є те, що моральний розвиток особистості неможливий поза межами діяльності. Згідно позиції С.Л. Рубінштейна, одного з ідеологів діяльнісного підходу у психології: «Суб'єкт у своїх діяннях не тільки виявляється і проявляється, він у них створюється і визначається. Тим, що він робить, можна визначити те, що він є; напрямком його діяльності можна визначити і формувати його самого» [226, с. 645-656].

Виокремлені етапи та структурні компоненти морального розвитку особистості юнацького віку схематично презентовані у розробленій нами схемі морального розвитку особистості юнацького віку (див. рис. 1.1).

Теоретичний аналіз проблеми морального розвитку особистості юнацького віку дав можливість визначити такі його особливості: системність (кожний психічний процес, явище чи стан людини розглядаються як система; інтегрованість (передбачає інтеграцію різних сфер особистості: когнітивної, ціннісно-мотиваційної, поведінкової); діяльнісна обумовленість (внутрішні моральні знання, переконання, цінності екстеріоризуються у зовнішні дії, вчинки, поведінку, діяльність); детермінованість (відбувається під впливом біологічних, макро-і мікросоціальних, педагогічних чинників); вікова обумовленість (моральний розвиток юнаків і дівчат пов'язаний з такими віковими особливостями їх загального психічного розвитку, як: перехід від дитинства до дорослості, формування світогляду, духовні і смисложиттєві пошуки, досягнення Его-ідентичності, відкриття внутрішнього Я, формування цілісної Я-концепції, розвиток моральної свідомості та самосвідомості).

Опрацювання літературних джерел з досліджуваної проблеми, аналіз виокремлених етапів та структурних компонентів морального розвитку особистості юнацького віку, дає підстави розуміти його як складний динамічний процес осмисленого засвоєння зразків моральної поведінки, їх закріплення в моральній самосвідомості через інтеграцію в «Я»-моральне та вироблення моделей моральної поведінки.

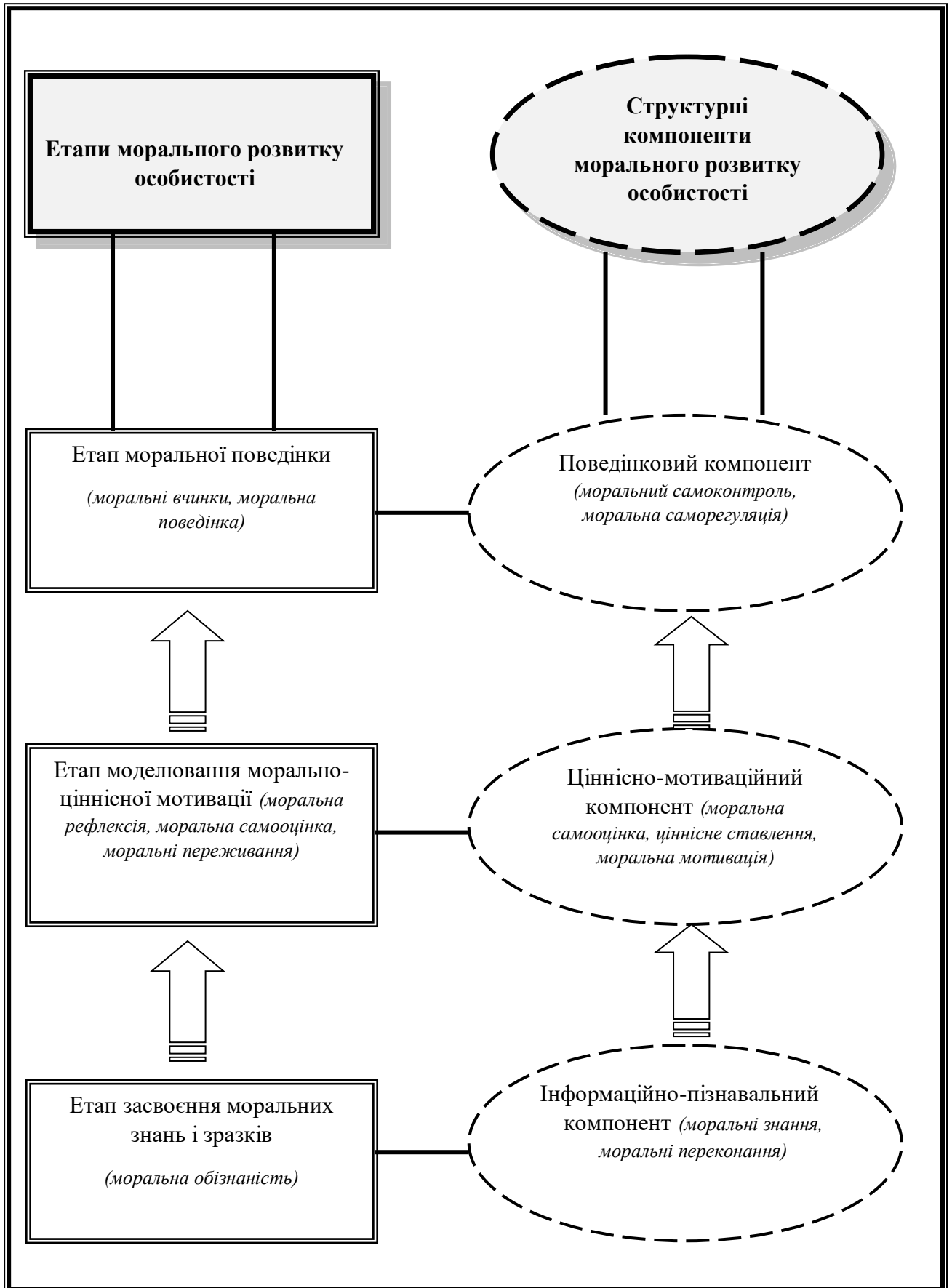

Рис. 1.1 Схеми морального розвитку особистості юнацького віку

1.3. Соціальні, педагогічні та психологічні умови морального розвитку особистості учнів професійно-технічних навчальних закладів

У вітчизняних нормативних документах неодноразово наголошується на необхідності і першочерговості забезпечення морального розвитку підростаючого покоління. Зокрема, у Законі України «Про освіту» підкреслюється, що «Освіта – основа духовного, соціального, економічного, культурного розвитку суспільства і держави», йдеться про те, що «... метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [96].

У Національній доктрині розвитку освіти зазначається, що її реалізація «... забезпечить перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства. В результаті цього відбудуться потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, структурі політичних відносин, побуті і культурі» [173].

Таким чином у законодавчій базі прописано чимало положень, за умов реалізації яких на практиці забезпечували б процес морального становлення молоді. Однак, статистичні дані свідчать про зворотні процеси, які характеризуються падінням моральних норм у суспільстві, ціннісною дезорієнтацією молоді, зокрема і серед контингенту учнів професійно-технічних навчальних закладів [131; 161; 166]. Будь-які суспільні чи виховні програми будуть суто декларативними, якщо в закладах освіти (зокрема, професійно-технічної освіти) не створити умови, сприятливі для морального розвитку учнівської молоді.

У відповідності до Закону України «Про професійно-технічну освіту» (ст. 17), професійно-технічний заклад – це заклад освіти, що забезпечує реалізацію потреб громадян у професійно-технічній освіті, оволодінні робітничими професіями, спеціальностями, кваліфікацією відповідно до їх інтересів, здібностей, стану здоров'я. До професійно-технічних навчальних закладів належать: професійно-технічне училище відповідного профілю; професійне училище соціальної реабілітації; вище професійне училище; професійний ліцей; професійний ліцей відповідного профілю; професійно-художнє училище; художнє професійно-технічне училище; вище художнє професійно-технічне училище; училище-агрофірма; вище училище-агрофірма; училище-завод; центр професійно-технічної освіти; центр професійної освіти; навчально-виробничий центр; центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів; навчально-курсний комбінат; навчальний центр; інші типи навчальних закладів, що надають професійно-технічну освіту або здійснюють професійно-технічне навчання (Стаття 18 в редакції Закону №1158-IV від 11.09.2003) [97].

Наведений перелік свідчить про доволі широкий спектр фахових орієнтацій учнів професійно-технічних навчальних закладів, що вимагає створення спеціальних умов навчального-виховного процесу, які сприятимуть підготовці професіонала, здатного до самонавчання, саморозвитку, самовдосконалення, особистісного і професійного самовираження, проектування продуктивної діяльності та життєтворчості на засадах моралі та доброчесності. Ряд наукових праць Г.О. Балла, І.Д. Беха, І.А. Зязюна, М.С. Пряжнікова, В.В. Волошиної, С.В. Герасіної об'єднує наскрізна ідея про те, що морально-духовний компонент є наріжним каменем психологічної готовності учнів до трудової діяльності [10; 16; 58; 65; 212]. С.В. Герасіна підкреслювала про те, що: «Можна прагнути працювати в будь-якій галузі, мати необхідні для цього знання, але реально не забезпечувати їх перетворення в джерело підвищення добробуту і соціально-економічного відродження свого міста, держави, зосередившись тільки на власних меркантильних інтересах» [65, с. 73].

Специфіка морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів проявляється не в структурних компонентах та етапах цього процесу (описаних нами вище), оскільки вони є характерними для усіх юнаків і дівчат даної вікової категорії, а в особливостях умов його розгортання. У психології до поняття «умова» переважно звертаються в контексті аналізу психічного розвитку людини, для позначення сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на цей процес. Зокрема, Р.С. Немов серед зовнішніх умов психічного розвитку вказував на соціальні (вплив соціального середовища) та педагогічні (навчання, виховання) [175]. Під внутрішніми психологічними умовами науковці (С.Л. Рубінштейн, І.Д. Бех, І.С. Булах, М.І. Бобнева, Є.В. Шорохова та ін.) розуміють сукупність когнітивних (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява) і особистісних (темперамент, характер, здібності) характеристик людини, які визначають динаміку, кількісні та якісні показники її психічного розвитку [42; 225]. Між зовнішніми та внутрішніми умовами існує нерозривний взаємозв'язок і взаємозалежність. Згідно обгрунтованого С.Л. Рубінштейном принципу детермінізму психічного розвитку: «Будь-яке психічне явище обумовлене в кінцевому рахунку зовнішнім впливом, але будь-який зовнішній вплив визначає психічне явище лише опосередковано, заломлюючись через властивості, стан і психічну діяльність особистості, яка цим впливам піддається» [225, с. 9]. Вчений наполягав на тому, що соціальні вимоги, які висуваються суспільством до особистості у процесі її розвитку, опосередковуються внутрішніми умовами, наприклад, моральним самовихованням.

Поділяючи наукову позицію С.Л. Рубінштейна, І.С. Булах підкреслила: «... для нас важливим є положення про те, що зовнішні причини діють через внутрішні умови (сукупність психічних процесів, свідомість), а зовнішня обумовленість (детермінованість) розвитку особистості закономірно сполучається зі спонтанністю її розвитку» [42, ст. 99].

М.І. Бобнева, Є.В. Шорохова зазначили, що поведінка людини обумовлена зовнішніми впливами (спілкування, традиції, ритуали, соціальне

оточення, умови праці і проживання та ін.), які у свою чергу, опосередковуються внутрішніми психологічними умовами (адекватна самооцінка, ціннісні орієнтації, моральні якості, світогляд, соціальні та моральні установки та ін.) [30].

Р.Ю. Ветров обґрунтовуючи психологічні умови морального розвитку особистості раннього юнацького віку, зацентрував увагу на таких внутрішніх умовах цього процесу: свідоме визнання необхідності існування авторитету у його одиничних і комплексних проявах; помірна тривожність як психологічна характеристика стану людини, що забезпечує її здатність дати грамотну оцінку конкретної життєвої ситуації; самостійність як якість, необхідна для якісного і повноцінного розвитку свого Я; розумність як якість, що поєднує у собі інформованість і вміння правильно аналізувати інформацію, що забезпечує життєдіяльність особистості [50].

Характеризуючи особливості та умови морального розвитку і виховання учнів закладів професійно-технічної освіти, вчені (С.Я. Батишев, О.М. Новіков, Г.В. Красильникова, Л.М. Макар, В.Д. Лісцин, О.П. Кондратюк) часто акцентують увагу на «специфіці контингенту учнів ПТНЗ» (психологічній, соціальній, педагогічній) [14; 127; 134; 147; 152]. В ході аналізу вказаної специфіки чітко простежуються три групи її проявів: пізнавальні, особистісні, поведінкові. Пізнавальні прояви виявляються у:

- рівні здобутих шкільних знань: учнями ПТУ найчастіше стають юнаки і дівчата з низькими показниками навчальної успішності в школі та слабо вираженими пізнавальними інтересами. «Багато хто з таких учнів відносяться до категорії педагогічно занедбаних», – вказує Л.М. Макар [152, с. 271];

- недостатній обізнаності щодо морально-духовних надбань людства, нестійкості моральних переконань, що ускладнює процес моральної рефлексії;

- мотивах вступу до навчального закладу: переважання зовнішніх мотивів (територіальна зручність, пасивне прийняття вибору батьків, матеріальне забезпечення, яке надає заклад та ін.) над внутрішніми

(професійний інтерес та свідоме бажання працювати за обраним фахом). Це провокує байдужість до навчання, небажання працювати відповідно обраному фаху.

Особистісні прояви специфіки контингенту профтехучилищ полягають у:

- потребі самовизначення щодо цінностей і антицінностей (моральних, життєвих, професійних). Становлення морально-ціннісного ставлення до себе, інших людей та оточуючого середовища, внутрішньої моральної мотивації;

- набутті нового соціального статусу, внаслідок чого у них змінюється самосприйняття, самооцінка загалом та моральна, зокрема (вважають себе дорослими і вимагають визнання цього оточуючими);

- прискореному процесі соціалізації (за порівняно короткий період навчання в освітньому професійному закладі у молодих людей відбувається серйозний стрибок у розвитку свідомості: повинна сформуватися професійна ідентичність, професійна етика та традиції, розуміння власної ролі у вирішенні виробничих задач, з'являється нове поле і можливості для реалізації своїх потенціалів та прагнень).

До поведінкових проявів специфіки контингенту закладів професійно-технічної освіти переважно відносять такі:

- серед учнів ПТНЗ часто трапляються юнаки і дівчата, які не завершили соціалізацію у школі. Тому ускладнюється процес входження у нове соціальне середовище суспільно прийнятними шляхами. Це, у свою чергу, може становити потенційну загрозу асоціальної поведінки. Л.М. Макар зазначає, що 65 % контингенту ПТНЗ складають учні з «... девіаціями соціально-пасивної спрямованості – неучасть у громадському житті, зневага громадянських обов'язків, пасивність стосовно своєї долі, майбутнього, відсутність чітких життєвих планів, ухилення від навчання, бродяжництво, аутизм, адиктивна поведінка, суїцидальна поведінка як крайній прояв» [152, с. 271];

- перед учнями ПТНЗ постає завдання за доволі короткий час виробити навички пошуку компромісу між власними інтересами та інтересами

однолітків, професійної колективної взаємодії на засадах взаємної поваги, моралі, етики поведінки;

- в учнів профтехучилищ повинна сформуватися здатність самостійно вибудувати для себе морально-орієнтовані регулятори професійної поведінки, як основу морального контролю і саморегуляції.

Аналіз літературних джерел з проблем морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів показав, що науковці переважно розкривають соціальні та педагогічні умови цього процесу. Питання психологічних умов мало досліджене і потребує ретельного вивчення. А тому ми подаємо короткий огляд соціальних і педагогічних умов та більш детально зупинимося на психологічних.

До провідних соціальних умов, які сприяють моральному розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів науковці (І.Д. Зверева, С.А. Котловий, О.П. Кондратюк, С.Я. Харченко) переважно відносять такі:

- наявність моральних прикладів (у макро- і мікросоціальному середовищі); моральний вплив учнівського колективу;
- залучення молоді до соціально-корисних проектів; створення органів учнівського самоврядування;
- цілеспрямована організація життєдіяльності не лише в навчальному закладі, а і поза його межами (гуртожиток, творчі та професійні гуртки, учнівські клуби тощо); організація форм дозвілля і відпочинку, які сприятимуть моральному, духовному зростанню учнів, підвищенню їх соціальної і психологічної зрілості й самосвідомості;
- забезпечення учнів закладів профтехосвіти необхідною інформацією щодо ключових питань соціальної адаптації; соціальна підтримка учнів професійно-технічних навчальних закладів, особливо обдарованої і талановитої молоді;
- створення атмосфери доброзичливості, уваги, емпатійного прийняття;
- забезпечення умов для задоволення духовних запитів, культурних інтересів [102;113; 128; 132; 268].

Отже, визначаючи соціальні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, науковці мають на увазі специфічні особливості макро- і мікросоціального середовища (спілкування, взаємодія, предметні та духовні культурні здобутки людства в ході його суспільно-історичного розвитку).

Серед педагогічних умов морального розвитку учнів закладів професійно-технічної освіти фахівці (В.В. Борисов, С.В. Борисова, Л.В. Долинська, Г.С. Мурніна, Є.О. Стех), як правило, вказують:

- впровадження інноваційних педагогічних технологій виховання; модернізація змісту та психологізація (врахування індивідуально-психологічних особливостей учнів, застосування конструктивних прийомів психологічного впливу та ін.) процесу професійно-технічної освіти; використання ефективних традиційних та інноваційних методів, засобів і форм морального виховання;

- створення освітньо-культурного середовища у професійно-технічних навчальних закладах, яке сприятиме розвитку духовних та моральних цінностей в учнів;

- утворення на базі діючих навчально-методичних кабінетів професійно-технічної освіти спеціальних відділів, що будуть займатися питаннями морального виховання, формуванням активної громадської позиції;

- виховання в учнів власної життєвої позиції і моральних переконань з врахуванням етнокультурних особливостей та умов близького соціального середовища;

- створення інтегрованої, безперервної, комплексної системи морального виховання у закладах професійно-технічної освіти, що характеризується єдністю цілей, завдань, форм та методів впливу на особистість учня ПТНЗ. Так, Л.В. Долинська підкреслює роль особистісно орієнтованої системи професійного навчання та виховання, яка сприяє створенню атмосфери підтримки, довіри, утвердження людської гідності в міжособистісному спілкуванні, взаємодії педагогів і учнів [85];

- взаємодія ПТНЗ з іншими установами та організаціями, які займаються проблемами морального виховання підростаючого покоління (волонтерськими спілками, благодійними фондами, громадськими молодіжними організаціями, органами виконавчої влади та місцевого самоуправління тощо) [36; 85; 163; 170; 244].

Результати опрацювання науково-методичної літератури з досліджуваної проблеми дають підстави для висновку про те, що під педагогічними умовами морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів вчені розуміють сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників освітнього процесу, які сприяють засвоєнню загальнолюдських моральних знань, цінностей, переконань, формуванню моральної мотивації, здатності до морального вчинку та самоконтролю.

Наше дослідження психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів ґрунтується на наукових працях зарубіжних (Л.І. Божович, І.С. Мар'єнко, С.Р. Пантелєєв, В. Сатир, В.В. Столін, В.М. Кабаєва, І.С. Кон) і вітчизняних (М. Й. Боришевський, І.Д. Бех, І.С. Булах, Р.В. Павелків, М.В. Савчин, М.І. Заміщак, Т.С. Яценко, А.Р. Зимянський, Д.Т. Гошовська, О.С. Дроботун) учених.

Спираючись на наукові надбання вищезгаданих дослідників, аналіз специфічних особливостей контингенту ПТНЗ, урахування охарактеризованих нами етапів, структурних компонентів морального розвитку особистості юнацького віку, ми виокремили такі психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів:

- моральні знання та моральні переконання, які обумовлюють становлення інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку досліджуваної категорії юнаків і дівчат;
- моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація, що є психологічними умовами розгортання ціннісно-мотиваційного компонента морального розвитку учнів закладів профтехосвіти;

- моральний самоконтроль, моральна саморегуляція, як необхідні психологічні умови поведінкового компонента морального розвитку.

Моральний розвиток учнів ПТНЗ починається ще задовго до їх вступу в навчальний заклад (охарактеризований вище «Етап засвоєння моральних знань і зразків»). У профтехучилище вони приходять вже з певною базою моральних знань. В наукових джерелах представлено кілька визначень поняття «моральні знання». У своєму дослідженні ми спираємось на визначення І.С. Мар'єнко, яка під моральними знаннями розуміє систему уявлень, понять, відомостей про моральні вимоги, норми, оцінки, ідеали та наслідки їх порушень [157]. Згідно наукової позиції М.І. Заміщак, моральні знання виступають в якості психологічної умови морального розвитку особистості загалом і становлення її моральної самооцінки зокрема [98].

Моральні знання учнів ПТНЗ проявляються у розумінні моральних норм, цінностей, їх змістовного наповнення, соціальної ролі та необхідності дотримання. Проте, наявність моральних знань не гарантує моральної поведінки, оскільки, тільки знання не спонукають до моральних вчинків. Необхідно аби моральні знання перейшли у моральні переконання як «... основи мотиваційної структури особистості, певною мірою стійкої особистісної властивості, що регулює поведінку та діяльність людини» [217, с. 3]. Саме моральні переконання відіграють роль внутрішнього стимулу в учнів професійно-технічних навчальних закладів до морального вчинку.

У визначенні О.І. Раєва, моральні переконання – це складні комплексні утворення, що включають у себе знання відповідних моральних норм і емоційне ставлення до них (до моральних категорій, норм, моральних вчинків і властивостей інших людей, власної моральної поведінки, різних ситуацій морального вибору) [217]. На думку С.Є. Кухтеріна, моральні норми особистості, міра їх стійкості та мінливості відносяться до внутрішніх психологічних умов, які опосередковують зовнішні впливи на її моральну поведінку і моральний розвиток [139].

І.С. Булах підкреслювала, що становлення моральних переконань особистості обумовлюються обсягом, усвідомленістю, стійкістю моральних знань [42]. Завдяки інтеріоризації моральні знання переходять у моральні переконання як «... потреби людини, що є не тільки джерелом активності її особистості і визначення цілей, а і визначають засоби досягнення останніх» [158]. На думку Г.М. Чуздюк, моральні переконання є необхідною умовою морально-етичного розвитку студентської молоді [273].

Складний процес переходу моральних знань учнів ПТНЗ у моральні переконання відбувається завдяки моральній рефлексії, яка згідно позиції І.Д. Бега «... передбачає здатність індивіда усвідомлювати свої вчинки, передбачати їх результати з урахуванням власної позиції та позиції інших людей, здатність узгоджувати мету із засобами її досягнення» [26]. Моральна рефлексія, як когнітивний компонент особистісної готовності до реформації моральних знань у моральні переконання дає можливість проаналізувати наявні моральні знання, співставити їх з власними інтересами, оцінити наслідки апробації моральних знань у своїй поведінці. На основі зроблених висновків формується емоційно-ціннісне ставлення до цих знань та їх перехід у моральні переконання, або ігнорування, заперечення, знецінення. Умовою розгортання внутрішньої діяльності людини з трансформації суспільних моральних норм у власні суб'єктивні цінності, на думку І.Д. Бега, виступає її здібність до перетворення своєї особистісної культури на предмет власної діяльності та критики [24].

«Одночасно, моральна рефлексія, – пише А.Р. Зимянський, – як єдність процесів самоусвідомлення та усвідомлення ставлення «Я-Інший» виступає провідним механізмом саморегуляції поведінки..., завдяки якій людина має можливість оцінити ситуацію особистісної взаємодії, оцінити свій стан та стан свого партнера з позицій моральних цінностей» [104, с. 31]. В.І. Житарюк визначив моральну рефлексію, як одну з передумов розвитку моральності особистості [92].

В учнів ПТНЗ «Етап моделювання морально-ціннісної мотивації» ще не завершений. Вони продовжують приміряти на себе зразки моральної/аморальної поведінки в межах розгортання ціннісно-мотиваційного компонента морального розвитку. На цьому етапі важливою психологічною умовою морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів є моральна самооцінка. Особливого значення моральна самооцінка набуває у контексті специфіки контингенту профтехучилищ: нестійкість моральних переконань, яка характерна для частини учнів ПТНЗ, ускладнює процес моральної рефлексії, що у свою чергу, може призводити до викривленого уявлення про власні моральні переконання, позиції, ідеали, якості характеру та вчинки. Самооцінка особистості відображає її ціннісне ставлення до себе, отже, у моральній самооцінці учнів ПТНЗ розкривається їх ціннісне ставлення «Я»-морального. На думку Д.Т. Гошовської, адекватна моральна самооцінка свідчить про «... об'єктивне ставлення людини до самої себе крізь призму духовно-моральних принципів і норм є одним із найважливіших індикаторів морального розвитку, показником істинної життєвої позиції, яка зумовлює внутрішню гармонію та вдосконалення... » [72, с. 54]. Вчена підкреслила, що моральна самооцінка, будучи своєрідною когнітивно-емоційною схемою, узагальнює минулий досвід особистості та структурує нову інформацію про власну самість.

Н.М. Вознюк зазначив, що моральна самооцінка являє собою підсумок морального самопізнання і неодмінну умову адекватної форми його перебігу, як компонента морального розвитку та моральної діяльності особистості. Моральна самооцінка обумовлює моральну позицію людини стосовно себе, інших людей та стосовно морального змісту свого життя [55].

Необхідною психологічною умовою ціннісно-мотиваційного компонента морального розвитку учнів профтехучилищ є ціннісне ставлення до інших, яке проявляється у визнанні значущості, неповторності, поваги до потреб та особистого простору оточуючих людей. Ціннісне ставлення до інших є підґрунтям здатності вибудовувати конструктивні взаємини, керуючись

нормами етики та моралі. Нашому розумінню сутності ціннісного ставлення до інших близька позиція Н.М. Мирончука про моральне ставлення до іншого як ставлення взаємодопомоги, взаємоповаги, взаємної вимогливості, що являють собою своєрідний «... сплав етичних знань, моральних почуттів, морального досвіду і практичної дії, які стійко виявляються у найрізноманітніших життєвих ситуаціях, в усіх сферах життя членів колективу» [160, с. 54].

В аналізі психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ ми також спираємося на наукову тезу О.П. Белінської, В.М. Кабаєвої про те, що ціннісне ставлення, як елемент переконань особистості, є складовою її потребово-мотиваційної сфери [109]. Це відкриває нам вихід на розуміння ролі моральної мотивації, як психологічної умови морального розвитку учнів закладів профтехосвіти. Тим паче, що такий підхід відповідає теорії єдності та ієрархічного зв'язку усіх підструктур особистості. Під моральною мотивацією вчені (Л.І. Божович, Р.В. Павелків, Л.В. Лохвицька та ін.), як правило, розуміють складну внутрішньо організовану систему моральних мотивів, суб'єктивно-особистісних спонук до моральних вчинків [32; 150; 186]. Моральна мотивація, як психологічна умова морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, набуває особливого значення зважаючи на характерні для частини з них труднощі адаптації до нового соціального середовища, що може становити ризик проявів асоціальної поведінки з аморальними елементами.

У цьому контексті не підлягає сумніву значущість морального самоконтролю та саморегуляції, як психологічних умов розгортання поведінкового компонента морального розвитку учнів ПТНЗ на «Етапі реалізації моральної поведінки». На думку І.С. Булах, моральний самоконтроль відіграє роль психологічного засобу совісті особистості, як структурного елементу її моральної самосвідомості [42].

А.Р. Зимянський зазначив, що: «Моральний самоконтроль проявляється, передусім, у здатності людини через вольове зусилля блокувати спонтанні

імпульси і дії, які суперечать її моральним принципам» [104, с. 38]. Моральний самоконтроль є необхідною умовою самоорганізації поведінки та життєдіяльності особистості.

На думку Г.С. Нікіфорова, моральний самоконтроль є психологічною умовою гармонійного розвитку особистості, адекватного психічного відображення нею свого внутрішнього світу і оточуючої її об'єктивної реальності. Науковець зазначив, що самоконтроль актуалізується у процесах моральної поведінки, як «внутрішній контролер» дотримання людиною суспільних ідеалів і моральних норм, який стимулює її критично оцінювати власну поведінку на основі співставлення з моральними зразками [176]. Процес морального самоконтролю учнів ПТНЗ також ґрунтується на порівнянні ними власного реального та ідеального образу морального-«Я», співставленні своїх вчинків із засвоєними моральними зразками, на основі чого робиться висновок про правильність/неправильність, моральність/аморальність поведінки.

А.Г. Ковальов розглядає самоконтроль, як сукупність властивостей саморегуляції особистості, пов'язаних із самоусвідомленням та здатністю до планування, прогнозування, корекції власних дій, вчинків, поведінки [122].

У визначенні І.С. Булах, «Моральна саморегуляція – це психологічний феномен, котрий може розглядатися і як джерело творення власної особистості, і як засіб гармонізації способів життєдіяльності, і як механізм гуманізації міжособистісних взаємин, і як інструмент ідентифікації зі значущими іншими, і як механізм оволодіння й реалізації моральних норм, і, зрештою, як функція процесу самосвідомості» [42, с. 165]. Особливо цінною у контексті нашого дослідження є наукова позиція І.С. Булах про те, що саморегуляція, як конструкт поведінкової складової нормативно-ціннісної самосвідомості, забезпечує здатність довільно керувати власними діями і вчинкам згідно із загальнолюдськими нормами. Автор цього положення наголошує, що люди з високим рівнем моральної саморегуляції керуються передусім внутрішніми спонуками (моральними мотивами), а не зовнішнім примусом.

На думку Н.М. Апетик, структура моральної саморегуляції складає єдність чуттєвого і вольового компонентів як важливу умову морального розвитку та виховання особистості періоду дорослішання [69].

У процесі моральної саморегуляції людина завжди опиняється в ситуації вибору «між свободою і відповідальністю». І для учнів професійно-технічних навчальних закладів здатність до моральної саморегуляції проявляється в ситуаціях вибору між свободою діяти відповідно до своїх бажань, намірів, інтересів та моральною відповідальністю перед суспільством.

Зазначимо, що процес моральної саморегуляції вагомим чином обумовлюється рівнем сенситивності особистості до ситуації морального вибору. Останній часто передбачає боротьбу мотивів між особистими інтересами та моральними нормами. Для особистості періоду дорослішання конструктивне розв'язання питання морального вибору є особливо актуальним, оскільки, від його результату може залежати збереження особистісної цілісності та рівноваги. Н.І. Бігун підкреслювала: «Психологічною умовою, що виконує роль центрального регулятора системи особистісної саморегуляції як функціонального ядра особистісного розвитку підлітків є особистісна сенситивність – функціональна характеристика системи особистісної саморегуляції, яка визначає ступінь «Я»-толерантності, що є механізмом забезпечення рівноваги, цілісності та самодостатності функціонування особистості індивіда у ситуаціях сприйняття та здійснення впливів» [27, с. 138].

Здійснений теоретичний аналіз наукових здобутків з досліджуваної проблеми, виявлені особливості, виокремлені структурні компоненти та етапи морального розвитку особистості учнів ПТНЗ, забезпечують обґрунтування висновку про доцільність застосування особистісно-орієнтованого підходу до вивчення психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Особистісно-орієнтований підхід в розумінні природи та сутності морального розвитку людини базується на фундаментальних працях К.О. Альбуханової-Славської, Л.І. Божович, М.Й. Боришевського, І.А. Зязюна, І.Д. Беха, І.С. Булах, Л.В. Долинської та ін.

Так, на думку І.Д. Беха, особистісно-орієнтований підхід до виховання має на меті розвиток вищих моральних цінностей, духовне зростання підростаючої особистості [18]. Згідно наукової позиції І.С. Булах, аналіз процесу морального розвитку через призму особистісно-зорієнтованого підходу утверджує принцип прийняття підростаючої особистості як найвищої цінності, носія внутрішнього потенціалу морально-духовного зростання [42].

Теоретико-методологічні засади особистісно-орієнтованого підходу відкривають шлях до визначення психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, як складної системної внутрішньо-інтегрованої сукупності когнітивних (моральні знання, моральні переконання), ціннісно-мотиваційних (моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація) та поведінкових (моральний самоконтроль, моральна саморегуляція) характеристик їх особистості, що визначають моральну обізнаність, морально-ціннісну мотивацію, та закріплення останніх у моральній самосвідомості як активних внутрішніх регуляторів поведінки.

Висновки до першого розділу

Теоретичне вивчення досліджуваної проблеми показало тривалу історію та численні спроби філософів, педагогів, психологів осмислення морального розвитку особистості через призму аналізу різних його проявів та у зв'язку з такими феноменами, як мораль, моральність, моральні цінності, моральна вихованість, моральна саморегуляція, моральна свідомість та самосвідомість. Складність і неоднозначність дослідження проблеми морального розвитку особистості обумовлена багатоплановістю підходів до її вивчення у різних наукових галузях. В рамках філософської парадигми, моральний розвиток трактується як процес поступового засвоєння суспільних норм, формування моральних суджень і поведінки; з позиції педагогічної думки – результат морального виховання, спрямованого на формування стійких

моральних якостей, потреб, почуттів, навичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі. У психології моральний розвиток переважно визначають, як процес активізації свідомості і самосвідомості через залучення особистості до системи цінностей, формування здатності людини керуватися голосом совісті, жити на засадах доброчесності, підпорядковувати вчинки вищим суспільним моральним нормам і принципам людського співіснування.

Здійснений теоретичний аналіз морального розвитку особистості юнацького віку дав можливість: виявити такі його особливості як системність, інтегрованість, діяльнісна обумовленість, детермінованість, вікова обумовленість; визначити етапи морального розвитку особистості юнацького віку (етап засвоєння моральних знань і зразків, етап моделювання морально-ціннісної мотивації, етап реалізації моральної поведінки); виокремити та охарактеризувати структурні компоненти морального розвитку особистості в юнацькому віці – інформаційно-пізнавальний, ціннісно-мотиваційний і поведінковий.

Виявлено, що специфічні характеристики морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів проявляються не в структурних компонентах та етапах цього процесу, оскільки вони є характерними для усіх юнаків і дівчат даної вікової категорії, а в особливостях умов його розгортання. Вчені (С.Я. Батишев, О.М. Новіков, Г.В. Красильникова, Л.М. Макар, В.Д. Лісцін, О.П. Кондратюк) акцентують увагу на тому, що визначення соціальних, педагогічних, психологічних умов морального розвитку і виховання учнів закладів професійно-технічної освіти вимагає врахування специфіки контингенту учнів ПТНЗ. Характеризуючи соціальні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, науковці вказують, передусім, на особливості впливу макро- і мікросоціального середовища (спілкування, взаємодія, предметні та духовні культурні здобутки людства); до педагогічних умов відносять сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників освітнього процесу, які сприяють засвоєнню загальнолюдських

моральних знань, цінностей, переконань, формуванню моральної мотивації, здатності до морального вчинку та самоконтролю.

Спираючись на наукові надбання зарубіжних і вітчизняних дослідників, аналіз специфічних особливостей контингенту ПТНЗ, урахування охарактеризованих етапів та структурних компонентів морального розвитку особистості юнацького віку, ми виокремили такі психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів: моральні знання, моральні переконання, які обумовлюють становлення інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку досліджуваної категорії юнаків і дівчат; моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація, що є психологічними умовами розгортання ціннісно-мотиваційного компонента морального розвитку учнів закладів профтехосвіти; моральний самоконтроль, моральна саморегуляція, як необхідні психологічні умови поведінкового компонента морального розвитку.

Вважаємо за доцільне дослідження психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів здійснювати на засадах особистісно-орієнтованого підходу, теоретико-методологічні ідеї якого відкривають можливості визначення психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, як складної системної внутрішньо-інтегрованої сукупності когнітивних (моральні знання, моральні переконання), ціннісно-мотиваційних (моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація) та поведінкових (моральний самоконтроль, моральна саморегуляція) характеристик їх особистості, що визначають моральну обізнаність, морально-ціннісну мотивацію, та закріплення останніх у моральній самосвідомості як активних внутрішніх регуляторів поведінки.

Зміст першого розділу дисертації відображено в наступних публікаціях автора:

1. Попович Е. М. Специфіка морального виховання в системі взаємодії вчителя з учнем / Е. М. Попович // Проблеми загальної та педагогічної

психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С. Д. Максименка.– Київ, 2011. – Т. XIII, част. 7. – С. 173-180.

2. Попович Е. М. Специфіка морального розвитку учнівської молоді в системі професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // Вісник Харківського Національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2012. – Випуск 44. Частина I. – С. 168-177.

3. Попович Е. М. Ціннісна структура моральної свідомості учнівської молоді навчальних закладів професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // Вісник Інституту розвитку дитини : збірник наукових праць. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2013. Випуск 27. – С. 148-154.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

2.1. Організація дослідження та психодіагностика морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів

Оскільки моральний розвиток особистості є складною особистісною здатністю керуватися голосом совісті, жити на засадах доброчесності, підпорядковувати вчинки вищим суспільним нормам і принципам людського співіснування, що виявляється у свідомості та опосередковується через ставлення до добра і зла, до людей, до батьківщини, до праці, до власних обов'язків, до прекрасного, матеріальних і духовних цінностей, її дослідження вимагає розробки та апробації спеціального психодіагностичного комплексу.

У відповідності до завдань нашої роботи у подальшому слід визначити критерії, показники, рівні та методи дослідження процесу морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, визначити логіку і етапи проведення психодіагностичного дослідження, уточнити контингент учнівської молоді та особливості його розподілу на експериментальну і контрольну групи.

Процедура психологічного дослідження передбачала необхідність чіткого визначення критеріїв і показників досліджуваного феномена. У психологічній літературі критерій визначають як показник, на основі якого здійснюється оцінка, класифікація або визначення чого-небудь; у педагогіці – кількісні та якісні характеристики, котрі містять опис окремих властивостей особистості [238]. У словнику з редакцією С.І. Ожегова, термін «показник» пропонується застосовувати як мірило, за яким «... можна робити висновок про розвиток чого-небудь. Показники зростання. Середні показники» [179].

Сучасні наукові уявлення про етапи, критерії і показники морального розвитку особистості базуються на основних положеннях теорій Ж. Піаже,

Л. Кольберга, а також подальших досліджень М.І. Монахова, І.Ф. Харламова, Л.І. Кагана, Г.Є. Залеського, І.С. Мар'єнко та ін. [101; 156; 164; 165; 267]. Так, у концепції Ж. Піаже за провідний критерій морального розвитку дитини береться розвиток моральних суджень; у теорії Л. Кольберга під критеріями морального розвитку розуміється ступінь самостійності моральних суджень і здатність їх обґрунтувати [117].

У дослідженнях М.І. Монахова критеріями морального розвитку учнів визначаються показники, які характеризують учня з точки зору дотримання ним моральних вимог і норм. Прояви морального розвитку учня опосередковані тими індивідуальними змістово-структурними змінами, які відбуваються у моральній сфері особистості [165]. Слід зазначити, що дотримання учнями моральних вимог і норм віддзеркалюється передусім у їх поведінці. На думку І.Ф. Харламова, у діях і вчинках учнів проявляється рівень їхнього особистісного розвитку взагалі і моральної вихованості зокрема. Найважливішими критеріями морального розвитку учнів згідно позиції вченого є: глибина осмислення та знання норм і правил моралі; ступінь розвинутості і сформованості моральних умінь, навичок поведінки; характер прийнятих рішень у складних ситуаціях, ступінь відповідальності за них; міра моральної вимогливості до себе й до інших; характер поведінки у колективі і на самоті; наявність гуманістичних рис у характері й поведінці, ступінь шанобливого й доброзичливого ставлення до інших, рівень розвиненості почуття власної гідності, честі, сорому, совісті та ін. [267].

І.С. Мар'єнко відзначив, що загальним критерієм морального розвитку слід вважати ознаку, за допомогою якої встановлюється просування особистості у моральному розвитку на відносно завершальному етапі шкільного виховання. На думку автора, критерій морального розвитку особистості повинен охоплювати не тільки результат, але й спонування, цілі і способи його досягнення [156].

У розумінні Л.І. Каган для вивчення морального розвитку доцільно використовувати такі критерії: готовність бачити в іншій людині абсолютну

цінність, яку не можна використовувати у якості засобу для досягнення своїх цілей; високий рівень комунікативної, інтелектуальної, етичної відвертості; прагнення діяти у відповідності зі сповідуваними моральними ідеалами; використання у конфліктних ситуаціях засобів, що відповідають загальнолюдським моральним критеріям; негативне ставлення до насильства, як методу вирішення соціальних суперечностей [238, с. 49].

Аналіз різноманітності запропонованих критеріїв морального розвитку особистості виявляє їх недостатню структурованість, конкретизацію, різноманітність. Г.Є. Залеський, акцентує увагу на тому, що дослідження морального розвитку передбачає наявність чітких, однозначних критеріїв. Вчений наголошує на існуванні трьох критеріїв морального розвитку, які найчастіше використовують в практиці: знання змісту моральних понять, норм, принципів; вміння їх застосовувати при виборі вчинків; готовність ними керуватися [101].

Нам імпонує логіка наукової позиції Б.Т. Ліхачова. Розкриваючи проблему критеріїв морального розвитку, вчений спирався на концепцію цілісності особистості, основним показником якої вважав свободу «... вибору способу мислення і поведінки, усвідомлення відповідальності за своє буття і наслідків вчинків» [146, с. 36]. Б.Т. Ліхачов наголошував на врахуванні вікових особливостей у визначенні критеріїв та показників морального розвитку. Критеріально значущі показники морального розвитку автор презентував через призму формування різних характеристик морального розвитку у зв'язку з віковими особливостями становлення особистості: для дітей дошкільного віку актуальним є активне формування моральних звичок, що базується на усвідомленні моральних вимог, здатності висловлювати прості моральні судження; у молодших школярів закріплюються звички культурної поведінки, як результат інтенсивного накопичення моральних знань; особистіний розвиток підлітків тісно пов'язаний з оволодінням комплексом моральних вимог; для юнацького віку характерна «... стабілізація ... основних морально-етичних якостей особистості», зміцнення прагнення до їх «застосування на практиці...»

[145, с. 406-409]. Таким чином, вчений за основу бере не загальні критерії, а особливі показники морального розвитку, які конкретизуються у критеріальних оцінках явищ моральної свідомості і поведінки.

Узагальнений аналіз вище згаданих підходів дає підстави для висновку про те, що науковці, як правило, визначають критерій мірилом морального розвитку, а показник – конкретизацією за певними ознаками його структурних компонентів. Зважаючи на теоретично окреслені нами специфічні особливості та психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, його етапи і структурні компоненти, беручи за основу наукові надбання зарубіжних і вітчизняних вчених (О.П. Нечаєв, П.М. Якобсон, С.Г. Якобсон, А.І. Раєв, Б.С. Братусь, В.Е. Чудновський, І.С. Мар'єнко, І.Ф. Харламов, Г.Є. Залеський, Л.І. Каган, М.І. Монахов, М. Й. Боришевський, І.Д. Бех, С.Д. Максименко, І.С. Булах, М.В. Савчин, Р.В. Павелків, Д.Т. Гошовська та ін.) ми визначили такі критерії морального розвитку учнів ПТНЗ: моральна обізнаність, моральна рефлексія (інформаційно-пізнавальний компонент морального розвитку); моральні переживання (ціннісно-мотиваційний компонент морального розвитку); моральний вчинок (поведінковий компонент морального розвитку).

В ході емпіричного дослідження особливостей морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів ми застосували методи спостереження, бесіди з учнями, кураторами, майстрами виробничого навчання. Для діагностики рівня моральних знань та моральних переконань, як психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ, ми використали такі психодіагностичні методики: анкета «Моє розуміння особистих якостей людини» І.С. Булах, Авторська анкета «Моральні риси, які Ти цінуєш в людях».

Анкета «Моє розуміння особистих якостей людини» І.С. Булах дозволила визначити знання та орієнтації учнів щодо моральних якостей людини (Додаток А) [42]. Під час обстеження досліджуваних за допомогою анкети учням пропонувались для інтерпретації морально-етичні поняття, які широко вживаються в повсякденному житті (пресі, радіо, телебаченні,

зустрічах з митцями, творчих вечорах, побутових ситуаціях тощо). Зокрема, це такі поняття як чесність, людяність, егоїзм, благородство, заздрість, співчуття, зарозумілість, самолюбство, відповідальність, корисливість, зрадництво, совість, скупість. Важливим для нашого дослідження є те, що анкета дозволяє виявити змістовно-смісловий контекст моральних суджень, який покладається досліджуваними в основу кожного поняття.

Досліджувані отримали бланки з переліком позитивних і негативних якостей. До кожного поняття запропоновані 4-и варіанти визначення, з яких потрібно обрати правильне. Дані поняття добираються із врахуванням вікових особливостей досліджуваних. Окрім того, перелік їх може бути змінений залежно від актуальних потреб дослідника чи психолога.

Правильність вибору уточнюється за допомогою дослідника чи психолога. Для цього досліджуваним подається перший бланк, на основі якого вони роблять співставлення, відмічаючи у реєстраційному бланку правильність чи неправильність свого розуміння кожного поняття. Кожна правильна відповідь – один бал. Відповідно найвищою оцінкою по шкалі за кількістю правильних відповідей – 13 балів.

Авторська анкета «Моральні риси, які Ти цінуєш в людях» дозволила визначити частоту вживання моральних понять та сформувати ієрархію моральних пріоритетів учнів професійно-технічних навчальних закладів (Додаток А). Досліджувані отримали бланки з інструкцією до виконання, де їм було запропоновано написати 10 моральних рис людини у порядку спадання від найважливішої до найменш вагомий для них. Підрахувавши та підсумувавши найбільш часто вживані моральні риси дослідник формує ієрархію моральних цінностей досліджуваних.

З метою дослідження моральної мотивації, моральної самооцінки і ціннісного ставлення до інших, як психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ було застосовано методику «Діагностика моральної самооцінки» (авт. Г.В. Слепухіна), методику «Що ми цінуємо в людях» (авт. Г.В. Слепухіна),

методику «Здійснення бажань» (авт. Е.О. Помиткін в мод. Е.М. Попович), методику «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г.В. Слепухіна) [238].

Використання методики «Діагностика моральної самооцінки» (авт. Г.В. Слепухіна) дозволило визначити рівень моральної самооцінки досліджуваних (Додаток А) [238]. Методика містить 10 висловлювань, у яких подані ситуації морального вибору для кожного учня. Досліджуваному пропонувалось кожне висловлювання оцінити балом від 1 до 4. Якщо учень цілком погоджується з висловлюванням, то оцінює себе на 4 бали, якщо більше погоджується ніж не погоджується, то – 3 бали; якщо частково погоджується – 2 бали; якщо зовсім не погоджується – 1 бал. Вся процедура обстеження, включаючи ознайомлення досліджуваних з інструкцією тривала 20-30 хвилин. Обробка результатів здійснювалась шляхом підрахування загальної суми набраних балів. Висловлювання № 3, 4, 6, 7 – негативні висловлювання. За їх відповідь проставлялись бали наступним чином: відповідям, оціненим на 4 бали виставлялась 1 одиниця, 3 бали – 2 одиниці, 2 бали – 3 одиниці, 1 бал – 4 одиниці. В інших відповідях кількість одиниць виставлялась відповідно з балом. Результати інтерпретувались за такими показниками: від 34 до 40 одиниць – високий рівень моральної самооцінки; від 24 до 33 одиниць – середній рівень моральної самооцінки; від 16 до 23 одиниць – рівень моральної самооцінки нижче середнього; від 15 до 10 одиниць – низький рівень моральної самооцінки.

Застосування методики «Що ми цінуємо в людях» (авт. Г.В. Слепухіна) (для дослідження ціннісного ставлення до інших) дало можливість отримати уявлення про ціннісні орієнтації учнів, їх ціннісне ставлення до себе та інших. Дана методика призначена для виявлення моральних орієнтацій учнів (Додаток А) [238].

Досліджуваному пропонувалось уявно обрати зі своїх знайомих двох людей: одну хорошу, на яку б йому хотілось бути схожим, іншу – погану. Учнім потрібно було описати ті якості, які їм подобаються і не подобаються у цих людях. А також навести приклади ситуацій, де ці якості проявились.

Процедура обстеження тривала майже годину. Оскільки учням було важко визначитись в першу чергу, на кого б вони хотіли бути схожими. Учням також важко було виділити і назвати хороші та погані якості характеру. Залежно від повноти, смислового наповнення, правильності трактування вчинків відповідям учнів проставлялись бали від 0 до 3. Обробка результатів здійснювалась шляхом сумарного підрахування балів за кожну відповідь. Результати інтерпретувались за такими показниками: 0 балів – учень не має чітких моральних орієнтирів. Ставлення до моральних норм нестійке. Неправильно пояснює вчинки (вони не відповідають тим якостям, які називаються), емоційні реакції неадекватні або відсутні; 1 бал – моральні орієнтири існують, але відповідати ним досліджуваній не намагається. Адекватно оцінює вчинки, але ставлення до моральних норм нестійке, пасивне. Емоційні реакції неадекватні; 2 бали – моральні орієнтири існують, оцінки вчинків і емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке; 3 бали – старшокласник обґрунтовує свій вибір моральними установками; емоційні реакції адекватні, ставлення до моральних норм активне і стійке.

Модифікована нами методика визначення ціннісної орієнтації особистості «Здійснення бажань» (авт. Е.О. Помиткін) (Додаток А) [208; 202], спирається на еталонну ціннісну шкалу, відносно якої розглядаються результати дослідження, що й дозволяє представляти отримані результати у кількісному виразі, а отже – визначати рівні розвитку моральної ціннісної орієнтації. Вчений виокремив 5 рівнів ціннісної орієнтації особистості: рівень егоцентричних цінностей, рівень сімейних цінностей, рівень соціальних (громадянських, національних цінностей), рівень загальнолюдських цінностей, рівень духовних цінностей. Кожному з означених рівнів притаманні свої цінності, і вибір цінностей певного рівня є показником спрямованості ціннісної орієнтації особистості. Зокрема, для рівня егоцентричних цінностей домінантними цінностями є: різноманітні задоволення, популярність та визнання іншими, влада та впливовість, особиста безпека. Для рівня сімейних цінностей вагомою є орієнтація на сімейний добробут, вигідний шлюб,

спокійну старість та слухняних дітей. Серед доміантних національних і громадянських цінностей у методиці виокремлено такі: соціальна справедливість, порядок у державі, порозуміння між громадянами, добробут країни. Серед загальнолюдських духовних цінностей – вірність, доброзичливість, допомога потребуючим та гармонія з природою.

Для дослідження моральних цінностей ми модифікували психодіагностичну методику Е.О. Помиткіна «Здійснення бажань», спрямовану на дослідження відповідної ціннісної орієнтації особистості, замінивши наведений в ній перелік духовних цінностей такими моральними цінностями як людяність, надійність, увічливість, працелюбність. У результаті 5-й рівень ціннісної орієнтації учнів професійно-технічних навчальних закладів ми розглядали як рівень моральних цінностей. У відповідності до умов проведення методики, досліджувані знайомляться з інструкцією та визначають пріоритетні цінності у поданому списку, пронумерувавши їх відповідним чином за порядком зменшення. У процесі обробки отриманих даних оцінюється, яке місце в загальній системі цінностей особистості посідають цінності різного рангу. Чим меншим є сумарне місце групи цінностей, тим вищим є рівень їх сформованості. Проаналізувавши заповнені бланки, можемо виявити, які цінності для учня є пріоритетними, яке місце в його ціннісній орієнтації посідають цінності моральні. Високому рівню відповідають 1-4 місця в рейтингу; середньому – 5-12 місця і низькому – 13-16 місця.

Методика «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г.В. Слепухіна) була використана з метою виявлення загального рівня моральної мотивації учнів (Додаток А) [238]. Методика містить 4 запитання, до кожного з якого пропонується декілька варіантів відповідей. Досліджуваному пропонувалось вибрати з кожної групи відповідей ту, яка є найбільш характерною для його поведінки. Вся процедура обстеження тривала 40-50 хвилин. Обробка результатів здійснювалась шляхом підрахування суми позитивних відповідей (1 А, 2 Г, 3 В, 4 А). Інтерпретація результатів була наступна: 4 бали – високий

рівень моральної мотивації; 2-3 бали – середній рівень моральної мотивації; 0-1 бали – низький рівень моральної мотивації.

Для діагностики морального самоконтролю та моральної саморегуляції, як психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ, ми використали методику «Як вчинити» (авт. Г.В. Слепухіна), методику «Оцінювання рівня морального розвитку особистості» (авт. Г.А. Дмитренко).

Застосування модифікованої методики «Як вчинити» (авт. Г.В. Слепухіна) дозволило виявити рівень морального самоконтролю та саморегуляції досліджуваних, визначити їх ставлення до моральних норм (Додаток А) [238]. Методика містить опис ситуацій морального вибору. Досліджуваний повинен розповісти як би він себе повів в кожній із запропонованих ситуацій. Обстеження за даною методикою тривало близько двох годин, оскільки учні дуже активно та емоційно висловлювались, ділились своїми роздумами і баченнями. За кожну відповідь досліджуваному виставлялись бали від 0 до 3 залежно від відповідності відповідей моральним нормам, чіткості моральних орієнтирів, ставлення учня до них та інтерпретувалися за такими показниками: 0 балів – досліджуваний не має чітких моральних орієнтирів. Ставлення до моральних норм нестійке. Неправильно пояснює вчинки (вони не відповідають тим якостям, які називаються), емоційні реакції неадекватні або відсутні. Не простежується зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм; 1 бал – моральні орієнтири існують, але відповідати ним досліджуваний не намагається. Адекватно оцінює вчинки, але ставлення до моральних норм нестійке, пасивне. Емоційні реакції неадекватні. Простежується слабкий зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм; 2 бали – моральні орієнтири існують, оцінки вчинків і емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке. Простежується ситуативний зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм; 3 бали – досліджуваний обґрунтовує свій вибір моральними установками; емоційні реакції адекватні, ставлення до

моральних норм активне і стійке. Простежується чіткий зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм.

З метою діагностики морального розвитку було використано методика «Оцінювання рівня морального розвитку особистості» (авт. Г.А. Дмитренко) (для дослідження загального рівня морального розвитку) (Додаток А) [83]. Діагностичне обстеження за методикою має певну складність, оскільки його об'єктивність має досягатися не на основі лише самооцінки учнів, а завдяки оцінюванню з боку оточуючих, зокрема, товаришів по навчанню, з якими відбувається безпосереднє спілкування та взаємодія. В основу методики покладено кваліметричний підхід. Кваліметрія (англ. *qualimetry*, нім. *Qualimetrie*) – наука про вимірювання якості об'єктів, вивчає та реалізує методи і засоби кількісної оцінки якості продукції. На сьогодні за допомогою апарату кваліметрії вчені оцінюють якість праці, розвиненість певних якостей працівника, якість освіти тощо. Кваліметрія передбачає структурування об'єкта вивчення (об'єкт у цілому – перший рівень спільності), поділ його на складові частини (другий рівень), які у свою чергу поділяються на частини (третій рівень) і т. д. При цьому виходить ієрархічна система, що зазвичай відбивається схемою чи таблицею. Далі виробляється оцінка експертами або іншим шляхом («вимірювання») кожної складової та встановлення її вагомості (важливості) й, нарешті, поєднання цих оцінок за певними правилами в загальну оцінку об'єкта.

Серед основних кваліметричних принципів наводять такі:

– будь-яке якісне явище можна подати як сукупність певних властивостей. Наприклад, розкладання головної мети освіти на компоненти: певний рівень знань, практичних умінь та навичок, соціально-психологічний, моральний та фізичний розвиток;

– прості компоненти, в свою чергу, можна представити у вигляді ієрархічної структури, що наочно демонструється у факторно-критеріальній моделі. Тут кожний фактор подано низкою простих властивостей – критеріїв;

– визначення стандарту (рівня) якості для порівняння з ним досягнутих результатів. Наприклад: високий рівень – 1,0; середній – 0,8; нижчий від середнього – 0,6; низький рівень – 0,4;

– визначення значення абсолютних показників у специфічних для кожного одиницях вимірювання. Абсолютними показниками можуть бути: бали, тестові, рейтингові оцінювання. Під час визначення рівня фізичного розвитку за одиницю вимірювання приймаються власні одиниці виміру: кг (кілограм), см (сантиметр), хв. (хвилини), мм рт. ст. (міліметр ртутного стовпчика), уд/хв (удари за хвилину) та ін. Під час оцінювання психічних явищ чи властивостей, як правило, вимірювання здійснюється у відносних балах;

– використання різних діагностичних методів оцінювання. Визначення абсолютних показників може здійснюватися на основі: анкетування; тестування; фізичних та психологічних експериментів тощо.

– отримані абсолютні показники інтерпретуються в кваліметричні оцінки – відносні показники, які визначаються зіставленням абсолютного показника з еталонним (базовим) показником. Наприклад, максимальна шкала балів з певної дисципліни становить 100. Це означає, що 100 балів – еталон. Той, хто набере 100 балів, у відносному вимірюванні отримає 1,0 (100:100), хто набере 90 балів, матиме оцінку 0,9; хто 65 балів – 0,65 тощо;

– визначення вагомості кожного фактору з точки зору пріоритетності. Якщо модель, містить п'ять факторів, і всі вони рівнозначні, то вагомість кожного з них дорівнюватиме $1:5 = 0,20$. Якщо ж фактори мають різну вагомість, то найпріоритетнішим надається більше значення; іншим, відповідно, менше. Але сума коефіцієнтів вагомості щоразу повинна дорівнювати 1,0 (одиниці);

– визначення комплексної оцінки. Комплексну кількісну оцінку якості можна подати як деяку функцію відносних показників і коефіцієнтів вагомості.

Таким чином, побудована з урахуванням наведених принципів методика Г.А. Дмитренка «Оцінювання рівня морального розвитку особистості» дозволяє оцінити загальний рівень морального розвитку учнівської молоді, допомагаючи

дослідити: рівень людяності, рівень надійності, рівень вихованості, рівень трудової етики, рівень свідомості. При цьому рівень людяності визначається через надання (чи не надання) допомоги товаришам (колегам) по навчанню та роботі. Важливо, щоб ця допомога була добровільною та результативною.

Рівень надійності – через ступінь (частоту) виконання учнями своїх обіцянок, які вони можуть давати батькам, товаришам по навчанню, педагогам або ж собі.

Рівень вихованості визначається через ступінь увічливості, здатність створювати хороший психологічний клімат у колективі (групі). Ці характеристики свідчать також і про конфліктність особистості.

Рівень трудової етики – через ступінь працьовитості, здатність вчасно та якісно виконувати доручену роботу. Важливим тут є ставлення до праці, проявлене у поведінці та діях.

Рівень свідомості визначається через здатність ефективно виконувати громадську діяльність, потрібну колективу, брати активну участь у колективних справах.

Методика може проводитися у взаємодії практичного психолога (психологічної служби) і куратора групи на початку та наприкінці навчального року. Можливе також проведення методики раз на рік за згодою учасників. Перший етап включає у себе підготовчу бесіду з учнями, заповнення оцінкового аркуша анкети прізвищами учнів, а також тиражування анкет відповідно до кількості учасників. Під час підготовчої бесіди більше уваги приділяється питанню самопізнання, що є передумовою самовдосконалення особистості. В цікавій формі психолог або куратор ознайомлюють учнів з перевагами та можливостями морального розвитку людини, активізуючи у них прагнення до морального самовдосконалення. Акцентується увага на тому, що всі разом, як колектив однодумців, ми здатні допомогти один одному побачити свої сильні та слабкі моральні сторони. Це конкретизує наші подальші зусилля по моральному самотворенню. На другому етапі учням роздається оціночний лист з прізвищами однокласників. Учні оцінюють рівень розвитку кожного

компонента моральності (як свій, так і інших), окреслюючи одну з чотирьох літер навпроти кожного прізвища. Коли оцінювання за I розділом завершено, переходять аналогічно до II розділу, потім до III, IV і V розділу. Так само на батьківських зборах анкету можуть заповнювати батьки, оцінюючи тільки свою дитину, і вихователь (куратор), оцінюючи всіх учнів навчальної групи.

Відібраний та модифікований психодіагностичний інструментарій увійшов до методичної бази діагностичного дослідження, що подана у вигляді таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Методична база діагностики морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів

Компоненти морального розвитку	Психологічний зміст	Психологічні умови	Психодіагностичні методики
Інформаційно-пізнавальний	Обізнаність щодо змісту моральності, особливостей її прояву у вчинках людини, розуміння змісту таких моральних понять як людяність, надійність, вихованість та ін. Особливості моральних уявлень та переконань, їх ієрархія.	Моральні знання, моральні переконання	Методика «Мое розуміння особистих якостей людини» (авт. І.С. Булах)
			Авторська анкета «Моральні риси, які Ти цінуєш в людях»
Ціннісно-мотиваційний	Усвідомлення цінності моральних основ існування людства як необхідної умови його виживання та розвитку, важливості власної моральної саморегуляції в соціумі, розвиненість людяності, надійності, увічливості, працелюбності.	Моральна самооцінка	Методика «Діагностика моральної самооцінки» (авт. Г.В. Слепухіна)
		Ціннісне ставлення до інших	Методика «Що ми цінуємо в людях» (авт. Г.В. Слепухіна)
			Методика «Здійснення бажань» (авт. Е.О. Помиткін в мод. Е.М. Попович)
Моральна мотивація	Методика «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г.В. Слепухіна)		
Поведінковий	Розвинена здатність особистості в наданні допомоги іншим, відповідальності, надійності, працелюбності, сумлінному виконанні громадських доручень тощо.	Моральний самоконтроль, моральна саморегуляція	Методика «Як вчинити» (авт. Г.В. Слепухіна в мод. Е.М. Попович)
			Методика «Оцінювання рівня морального розвитку особистості» (авт. Г.А. Дмитренко)

Комплексне емпіричне дослідження проводилося у три етапи. На першому етапі було здійснено відбір контингенту досліджуваних: до констатувального експерименту було залучено 440 учнів ПТНЗ віком від 16 до 19 років, які навчалися за такими спеціальностями: тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва; машиніст крана автомобільного; стропальник; штукатур; муляр, маляр; слюсар з ремонту сільськогосподарських машин та устаткування; водій автотранспортних засобів; кухар; кондитер; секретар-референт. Підбрано методичний апарат, конкретизовано умови проведення експериментальної роботи, проведено пілотажну апробацію психодіагностичного інструментарію.

На другому етапі здійснювалося ранжування бланків опитувальних аркушів у відповідності до кількості респондентів, проводилася психодіагностична процедура за участю учнів професійно-технічних навчальних закладів та співбесіди з працівниками закладів.

На третьому етапі тривала кількісна та якісна обробка психодіагностичних даних, аналізувалися виявлені залежності, будувалися графічні моделі виявлених психологічних процесів, узагальнювалися отримані результати.

2.2. Якісні та кількісні показники структурних компонентів морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів

Отримані результати констатувального експерименту дозволили нам виявити рівень морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів та визначити особистісні характеристики, які можуть мати вплив на розвиненість інформаційно-пізнавального, ціннісно-мотиваційного, поведінкового компонентів морального розвитку учнів ПТНЗ. Подальше здійснення аналізу та інтерпретації результатів констатувального експерименту потребує комплексного підходу з урахуванням як окремих показників розвитку, так і загальних результатів дослідження.

Аналіз результатів обстеження досліджуваних за методикою «Мое розуміння особистих якостей людини» (авт. І.С. Булах) дозволив виявити рівень розвитку їх знань (моральних знань) щодо сутнісного змісту таких моральних категорій, як людяність, надійність, вихованість, чесність, заздрість та ін. (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Показники рівня розвитку моральних знань
учнів професійно-технічних навчальних закладів**

n = 440

Рівні прояву	Кількість учнів	%
високий	82	18,64
середній	226	51,36
низький	132	30,00

В ході дослідження виявлено, що учні з високим рівнем моральних знань 18,64 % мають сформовану систему знань щодо змісту моральних категорій, шляхів морального розвитку та самовдосконалення особистості, можуть аналізувати особливості прояву моральності у людських вчинках і пояснити моральні принципи, легко відрізняють моральне від аморального, здатні обґрунтовувати власні життєві рішення та світоглядні переконання.

Педагоги професійно-технічних навчальних закладів характеризують цих учнів, як таких, що є обізнаними з правилами та нормами моралі, проте не завжди їх дотримуються; на кураторських годинах вони легко орієнтуються у проблемах моральної спрямованості, дають відповіді на важливі життєві питання.

Середній рівень розвитку моральних знань притаманний 51,36 % обстежених учнів. Встановлено, що для досліджуваних цієї групи характерна фрагментарність знань щодо змісту таких моральних понять, вони не можуть

чітко обґрунтувати власні моральні переконання, висловити позиції стосовно ситуацій морального вибору. Згідно відгуків педагогів та вихователів, це переважно учні, які зіштовхнулися з морально проблемними ситуаціями у власних сім'ях (пияцтвом батьків, насилля, розлученням, недбалим ставленням до виховання тощо).

Низький рівень розвитку моральних знань виявлено в 30,00 % учнів професійно-технічних навчальних закладів. Під час проведення психологічної діагностики досліджувані цієї групи найчастіше іронізували при обговоренні таких понять як чесність, людяність, благородство, співчуття та ін. Значна їх частина висловлювала впевненість, що на сьогодні знання про моральні категорії втратили свою актуальність і в реальному дорослому житті вже не знадобляться.

За відгуками педагогів, учні з низьким рівнем моральних знань переважно відмовляються від спілкування на моральні теми, сприймаючи його як тиск або моралізаторство; їх життєві інтереси характеризуються споживацькою та розважальною спрямованістю (матеріальні цінності, рухливі та азартні ігри, перегляд гостросюжетних фільмів тощо).

Узагальнюючи сказане вище, зазначимо, що близько 80,00 % учнів професійно-технічних навчальних закладів потребують спеціальної психологічної та педагогічної роботи з підвищення рівня розвитку моральних знань.

В ході констатувального експерименту учням професійно-технічних навчальних закладів була запропонована авторська анкета «Моральні риси, які Ти цінуєш в людях», що дозволило нам виявити особливості моральних уявлень та переконань досліджуваних. Кількісні показники результатів обстеження досліджуваних за авторською анкетой «Моральні риси, які Ти цінуєш в людях» презентовано у таблиці 2.3.

**Аналіз частоти вживання моральних понять
учнями професійно-технічних навчальних закладів**

n = 440

Моральні риси	Учні	
	абс.	%
Чесність	362	82,27
Доброта	284	64,54
Щирість	234	53,18
Добродушність	220	50,00
Ввічливість	216	49,09
Щедрість	208	47,27
Милосердя	182	41,36
Відзивчивість	180	40,91
Відповідальність	168	38,18
Дружелюбність	142	32,27
Справедливість	130	29,55
Доброзичливість	116	26,36
Охайність	112	24,45
Патріотизм	98	22,27
Відважність	90	20,45
Відданість (вірність)	86	19,55
Співчуття (співчутливість)	78	17,73
Працелюбність	70	15,91
Скромність	64	14,55
Довірливість	56	12,73
Любя'зність	46	10,45
Дбайливість	36	8,18
Приязність	34	7,73

Як видно з таблиці 2.3, на переконання більшості респондентів (82,27 %) найбільш значущою моральною рисою людини є чесність. На думку досліджуваних, чесність завжди була однією з найважливіших людських чеснот, а порядність і правдивість є необхідними умовами довірливого ставлення до світу.

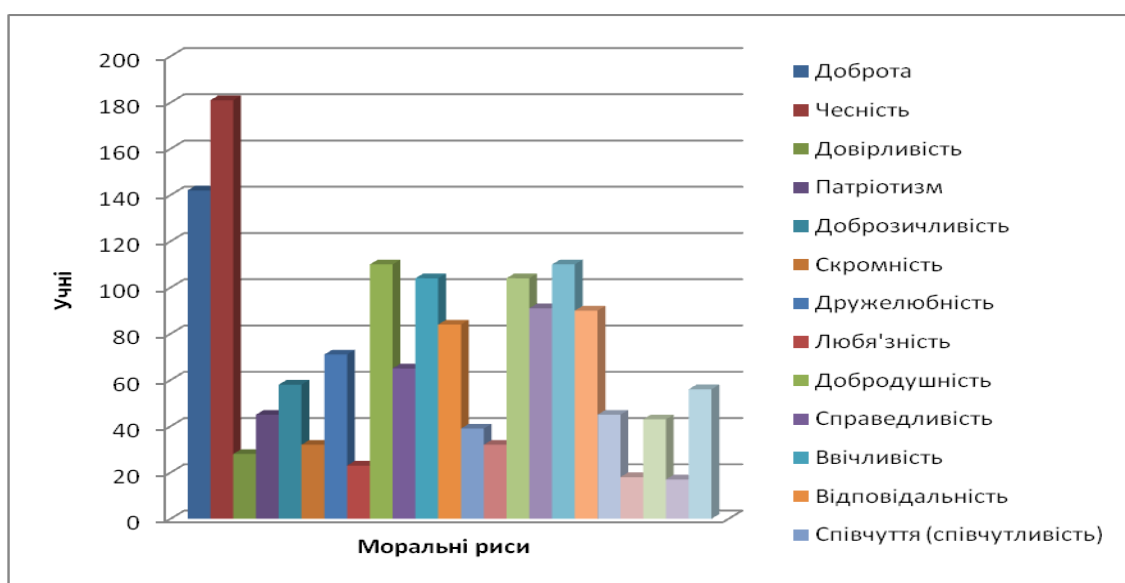
До важливих моральних рис людини 64,54 % досліджувані віднесли доброту. Більшість опитаних юнаків та дівчат у доброті уособлюють всі

найкращі риси людини. Наголошуючи на її значенні у своєму житті, учні висловлювали побажання, щоб вчителі, майстри, вихователі в гуртожитку ставилися до них з повагою, розумінням і «були добрими».

Майже однакова кількість респондентів до значущих моральних рис особистості віднесли щирість (53,18 %), добродушність (50,00 %), ввічливість (49,09 %), щедрість (47,27 %). Варто зауважити, що учням було складно пояснити значення деяких з названих цінностей, їх особливості та специфічні відмінності. Це свідчить про недостатнє розуміння змісту окремих моральних понять.

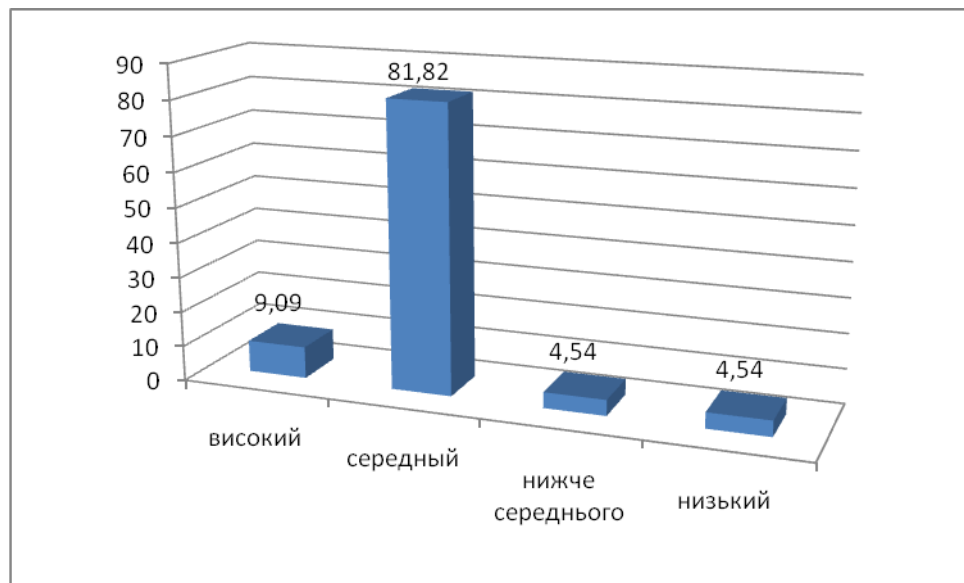
Серед необхідних моральних рис, опитані нами юнаки і дівчата, вказали милосердя (41,36 %), відзивчивість (40,91 %), відповідальність (38,18 %), дружелюбність (32,27 %), справедливість (29,55 %), доброзичливість (26,36 %), охайність (24,45 %), патріотизм (22,27 %), відважність (20,45 %). Менше 20,00 % опитуваних обрали пріоритетними для себе такі моральні якості, як: відданість (вірність), співчуття (співчутливість), працелюбність, скромність, довірливість, любя'зність, дбайливість, приязність.

Кількісний та якісний аналіз результатів опитування досліджуваних за авторською анкетною дозволив нам визначити ієрархію моральних пріоритетів учнів професійно-технічних навчальних закладів (див. рис. 2.1).

Рис. 2.1 Ієрархія моральних пріоритетів учнів професійно-технічних навчальних закладів

Кількісні показники результатів психологічної діагностики моральної самооцінки учнів професійно-технічних навчальних закладів за методикою Г.В. Слепухіної «Діагностика моральної самооцінки» презентовано на рисунку 2.2.

Рис. 2.2 Показники рівня розвитку моральної самооцінки учнів професійно-технічних навчальних закладів (у %)

Згідно результатів діагностики, досліджувані з середнім (81,82%) і високим (9,09%) рівнем моральної самооцінки складають більше як 90,00 % учнів.

Більш детальний якісний аналіз цих показників дозволив виявити, що близько 60,00 % учнів професійно-технічних навчальних закладів з високим та середнім рівнем моральної самооцінки властивий не стільки високий рівень їх загального морального розвитку, скільки бажання видаватись кращими. Встановлено, що моральна самооцінка опитуваних є недостатньо об'єктивною і самокритичною. Таке бажання презентувати кращі особливості власного «Я» є елементом системи власного психологічного захисту і самоствердження. Цей факт підтверджує існування суперечності морального розвитку у деяких досліджуваних. У житті учні із завищеною моральною самооцінкою не вміють

реально оцінювати власні можливості і ставити перед собою досяжні цілі, які можна здійснити насправді. Це проявляється, наприклад, у тому, що переважна більшість учнів груп автослюсарів хочуть бути відразу керівниками власних станцій технічного обслуговування автомобілей, а не хорошим автослюсарем, до якого б була черга клієнтів. Досліджувані цієї групи також не бажають визнавати, що суворе і не досить лююб'язне ставлення до них з боку викладацького складу навчального закладу є наслідком їхньої ж негативної поведінки. Вони вважають, що самі викладачі та вихователі недостатньо добрі, ввічливі та високоморальні.

У 9,00 % досліджуваних виявлено низький рівень моральної самооцінки, який проявляється у слабкій здатності/нездатності до оцінки власної поведінки через призму моральних норм і правил, самовизначення щодо критеріїв моральної життєвої позиції; ігноруванні недоліків власної поведінки, слабкостей, помилок, провин; відсутності орієнтації на моральне самовдосконалення; відмові визнавати власну провину за вчинки, які суперечать моральним вимогам суспільства. Тому учні цієї категорії входять до групи ризику делінквентної поведінки.

Отже, результати діагностики свідчать про необхідність розробки та впровадження психолого-педагогічних заходів з актуалізації моральної самооцінки, як внутрішньої психологічної умови загального морального розвитку учнів профтехучилища. Такий підхід сприятиме розвитку рефлексії особистісних морально-цивілізаційних норм і функцій щодо конкретних вимог життєдіяльності. Моральна самооцінка, яка відповідає системі ціннісних орієнтацій юнака (дівчини), пов'язаних з усвідомленням рівня моральності власної поведінки, активізує процес становленню адекватного морального самосприйняття. Адекватна моральна самооцінка як показник об'єктивного самоставлення досліджуваних крізь призму засвоєних моральних принципів і норм належить до важливих індикаторів їх морального розвитку. Моральна самооцінка забезпечує емоційно забарвлену оцінку образу «Я»-морального, у вигляді когнітивної ланки, яка поєднує минулий досвід і нову інформацію

стосовно цього аспекту особистості, інтегруючи їх у цілісне «Я». Важливим механізмом цього процесу є інтеріоризація особистістю реакцій на неї оточуючих та осмислення реальних наслідків своїх вчинків. Разом з тим, адекватна моральна самооцінка забезпечує здатність юнаків і дівчат вибудувати гармонійні взаємини на рівні мікро- і макросоціуму. За словами М.В. Савчина, моральна самооцінка є свідченням особистісної зрілості, адже, мораль є однією з визначальних нормативних і регулятивних форм суспільної свідомості, яка, впливаючи на соціальні відносини людини за допомогою принципів, правил, законів, кодексів, приписів тощо, задіює потужний потенціал особистісного самоосмислення і саморозвитку [231]. Важливим є також те, що моральна самооцінка відіграє роль важливої ланки усвідомленої моральної саморегуляції, оскільки саме вона визначає сутність, активність, емоційність ставлення до навколишнього, до людей, до самої себе, і регуляцію на цій основі власної поведінки. Можна відзначити, що моральна самооцінка певною мірою спрямовує моральний самоконтроль та моральну саморегуляцію поведінки: чим стійкіша і адекватніша моральна самооцінка – тим виразніший моральний самоконтроль. «Тільки високий рівень розвитку цих властивостей та їх інтеграція забезпечують здійснення саморегулювання на адекватному рівні», – наголошує М.І. Заміщак [99, с.23, 31].

Оскільки, особистісні цінності людини відображають вибіркоче, суб'єктивне ставлення до об'єктивних умов її життя, на основі сформованої ієрархії цінностей, в рамках нашого дослідження, важливо виявити зміст ціннісних орієнтацій учнів ПТНЗ, які обумовлюють їх ставлення до інших людей. Адже ставлення до інших є одним з показників морального розвитку особистості. Розглянемо результати психологічної діагностики ціннісного ставлення до інших учнів професійно-технічних навчальних закладів, яка здійснювалась з використанням методики «Що ми цінуємо в людях» (авт. Г.В. Слепухіна) (див. табл. 2.4).

**Показники рівня розвитку ціннісного ставлення до інших
учнів професійно-технічних навчальних закладів**

n = 440

Рівні прояву	Кількість учнів	%
високий	68	15,45
середній	86	19,54
нижче середнього	78	17,72
низький	214	48,64

Згідно результатів діагностики, презентованих у таблиці 2.5, у 15,45 % опитуваних виявлено високий рівень ціннісного ставлення до інших. Для них характерна здатність до створення прихильних, емоційно значимих стосунків з іншими людьми, які ґрунтуються на позитивному ставленні, визнанні цінності і неповторності іншого, повазі його інтересів та індивідуальності. Ці учні обґрунтовували свій вибір моральними установками; їх емоційні реакції адекватні, ставлення до моральних норм активне і стійке. Їм не потрібно було багато часу, щоб обрати «хорошу» людину і «погану». Орієнтир для наслідування вони вже обрали задовго до дослідження і добре знають, якими чеснотами повинна бути наділена високоморальна людина.

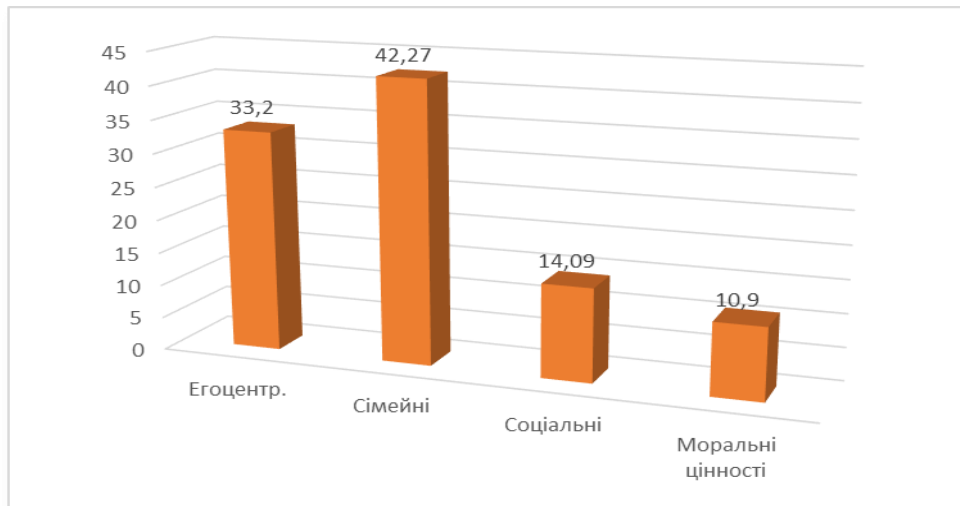
Для 19,54 % респондентів з середнім рівнем ціннісного ставлення до інших властиве часткове розуміння цінності іншого, необхідності побудови взаємин з оточуючими на засадах поваги, дружньої прихильності, толерантності. У них наявна здатність будувати ефективні стосунки, що ґрунтуються на позитивному ставленні та моральних орієнтирах. Однак, у ставленні до інших, часто мотивуються не власними переконаннями та почуттями, а думкою третіх осіб, стереотипними оціночними критеріями

«культу успіху і споживацтва», які пропагуються масовою культурою. У них існують моральні орієнтири, оцінки вчинків і емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке. Це юнаки та дівчата, погляди і поведінка яких часто залежать від ситуації. Тому і під час діагностики вони відволікались на некоректні обговорення одногрупників. Проте, вони просили допомоги у дослідника у вигляді наведення прикладу, підбору необхідних слів для опису якостей.

Рівень ціннісного ставлення до інших «нижче середнього» виявлено у 17,72 % учнів: у них існують моральні орієнтири, але вони не намагаються їх дотримуватись; адекватно оцінюють власні вчинки щодо інших, проте, їх ставлення до моральних норм нестійке і пасивне, мають місце неадекватні емоційні реакції в ситуаціях взаємодії з оточуючими. Найбільший відсоток 48,64 % становлять учні з низьким рівнем ціннісного ставлення до інших. Їм властиве недостатнє розуміння цінності іншого, несформованість навичок побудови міжособистісної взаємодії на засадах співдружності, поваги, толерантності. Їм складно обґрунтовувати своє ставлення до оточуючих моральними установками; їх емоційні реакції щодо інших не завжди адекватні, можуть містити елементи конфліктності, брутальності, агресивності, зневаги. Для них характерна відсутність чітких моральних орієнтирів, нестійке ставлення до моральних норм, труднощі обґрунтування мотивів власних вчинків (вони не відповідають тим якостям, які називаються), емоційні реакції неадекватні або відсутні. Це опитувані, які часто відмовлялися виконувати інструкції дослідника, не пояснюючи своєї позиції. Виконання завдань цієї методики виявилось одним з найважчих для учнів професійно-технічних навчальних закладів. Обираючи «хорошого» і «поганого» досліджувані переважно орієнтувалися не на особисті якості тієї чи іншої людини, досягнення, а проектували їх поведінку на себе. В більшості хорошим був куратор чи вчитель, який «... ніколи не сварить, не кричить», «... брат, який працює, допомагає родині і захищає», а поганий «... вчитель, який постійно кричить і, навіть, може підняти руку», «... батько, який покинув сім'ю, пияк...».

Описати словами поведінку обраних «героїв» учням було ще важче. Їм не вистачало моральних знань і запасу слів для позначення моральних якостей.

Аналіз результатів, отриманих за методикою Е.О. Помиткіна «Здійснення бажань», дав розгорнуту картину спрямованості ціннісних орієнтацій учнів професійно-технічних навчальних закладів (рис. 2.3.).

Рис. 2.3 Показники розвитку ціннісної орієнтації учнів професійно-технічних навчальних закладів (у %)

Встановлено, що для 10,9 % притаманний 5-й рівень ціннісної орієнтації особистості, який характеризується орієнтацією на цінності людяності, надійності, увічливості, працелюбності. Такі учні, як правило, є найкращими помічниками у виконанні різноманітних громадських доручень, виробничих завдань. Майже всі вони не тільки навчаються, але й працюють на різних підприємствах, допомагаючи батькам, що позитивно позначається на сформованості їх особистої відповідальності.

У 14,09 % досліджуваних діагностовано 3 і 4-й рівні ціннісної орієнтації особистості: орієнтація на такі цінності як соціальна справедливість, порядок у державі, порозуміння між громадянами, добробут країни, соціальна активність, участь у громадському житті не тільки навчального закладу, а й країни загалом (участь у мітингах, політичних виборах тощо).

2-й рівень ціннісної орієнтації особистості, що характеризується орієнтацією на сімейні цінності (сімейний добробут, вигідний шлюб, спокійна старість та слухняні діти) виявлено у 42,27% учнів професійно-технічних навчальних закладів. Для цієї частини учнів головні життєві події – це події, що відбуваються з її родиною, зокрема, сімейні взаємини, матеріальний добробут сім'ї, стосунки батьків і з батьками тощо. Педагоги відзначали, що ці учні, як правило, не прагнуть брати активної участі в житті групи, виконувати громадські доручення, брати участь у масових заходах.

Ціннісна спрямованість на егоцентризм (1-й рівень ціннісної орієнтації) виявилася характерною для 33,2 % досліджуваних. Для цієї категорії характерною є орієнтація на такі цінності, як різноманітні задоволення, популярність та визнання іншими, влада та впливовість, особиста безпека. За відгуками вихователів, кураторів і майстрів виробничого навчання вони найчастіше беруть участь у конфліктних ситуаціях, як у навчальному закладі, так і за його межами, часто проявляють агресивність, прагнуть до самоствердження, намагаючись принизити не тільки одногрупників, а й педагогів.

Узагальнюючи результати модифікованої методики «Здійснення бажань», зазначимо, що для більшості обстежених учнів ПТНЗ пріоритетними є сімейні та егоцентричні цінності. На думку Е.О. Помиткіна, егоцентризм характерний для людини, яка потребує від зовнішнього світу уваги, піклування, любові. Найактуальнішими для неї стають слова: "Я", "Мені", "Я сам". Якщо людина залишається на першому рівні свідомості протягом подальшого життя, її прийнято називати егоїстичною [199]. Переважання егоцентричної ціннісної орієнтації є особливо небезпечним, оскільки призводить до аморальних вчинків, є причиною неконтрольованої агресивності.

Для учнів з переважанням сімейних цінностей властива виражена турбота про найближчих людей (батьків, родичів); пріоритетними є цінності та потреби власної сім'ї, тенденція брати на себе вирішення сімейних проблем, відповідати образу «доброго сім'янина».

Лише у 14,09 % виявлено переважання орієнтації на соціальні цінності, що також слід розцінювати як загальну негативну тенденцію, котра проявляється у соціальній пасивності юнацтва, орієнтації на споживацтво, небажанні працювати тощо.

Найменшим (10,9 %) виявився відсоток учнів професійно-технічних навчальних закладів з домінантністю моральних цінностей. Таку тенденцію часто пояснюють тим, що до професійно-технічних навчальних закладів вступають тільки вкрай неуспішні та соціально дезадаптовані учні, які мають девіантну поведінку та нездатні отримати достатньо високі бали на незалежному зовнішньому оцінюванні, а отже – вимушені відмовитися від навчання у вищих навчальних закладах. Але не слід відкидати можливість того, що в існуючій системі професійно-технічної освіти ще не створені необхідні психологічні умови, які сприяли б моральному розвитку молоді у складних соціальних умовах.

Результати вивчення ціннісних орієнтацій учнів професійно-технічних навчальних закладів свідчать про необхідність проведення спеціальних психологічних та педагогічних заходів, спрямованих на піднесення цінності моральних норм і принципів в учнівському середовищі.

Під час роботи з методикою визначення ціннісної орієнтації особистості Е.О. Помиткіна «Здійснення бажань» (у авторській модифікації) ми зіштовхнулися з необхідністю пояснення деяким учням таких, здавалося б, зрозумілих понять як влада та впливовість, сімейний добробут, соціальна справедливість, порозуміння між громадянами, добробут країни, працелюбність та ін. Частина учнів відмовлялася від участі в тестуванні під приводом того, що і так добре себе знають, не бажають заглиблюватися в питання морального характеру, не мають часу на це. У цій ситуації доводилося знаходити відповідні аргументи та зацікавлювати учнів наданням вільного часу, можливістю групової тренінгової роботи у подальшому.

Згідно до завдань нашого дослідження, було здійснено діагностику моральної мотивації учнів професійно-технічних навчальних закладів, яка

досліджувалась з використанням методики «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г.В. Слепухіна) (див. табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Показники рівня розвитку моральної мотивації
учнів професійно-технічних навчальних закладів**

n = 440

Рівні прояву	Кількість учнів	%
високий	98	22,27
середній	282	64,09
низький	60	13,64

Адже мотивація визначає важливий аспект співвідношення свідомості й діяльності. Моральний розвиток учнів ПТНЗ залежить не тільки від обсягу пізнання певних «моральних правил» і ступеню засвоєння ними відповідних правил поведінки, він також визначається мірою особистісного сприйняття моральних норм та мотивами цього сприйняття. Юнак чи дівчина можуть бути добре обізнаними щодо моральних норм і принципів, але не керуватися ними у житті. Саме моральні мотиви виражають потребу учнів профтехучилищ в моральних діях та причини цієї потреби. Тут може спостерігатися невідповідність, яка полягає у тому, що моральна значущість самого вчинку не завжди відповідає моральній значущості мотиву, що призвів до вчинку. Тому не рідко зовні моральні вчинки можуть ґрунтуватися на неморальних суб'єктивних мотивах. Отже, зовнішні умови морального розвитку особистості (соціальні, педагогічні), не будуть дієвими, доки суспільні моральні зразки і нормативи не інтеріоризуються у структуру власних потреб підростаючої особистості. Виховання морально-психологічних якостей особистості, згідно з положенням Л.І. Божович, потребує як певної організації її мотиваційної сфери, так і поведінки, яка буде відповідати всім нормам і правилам соціуму. Саме

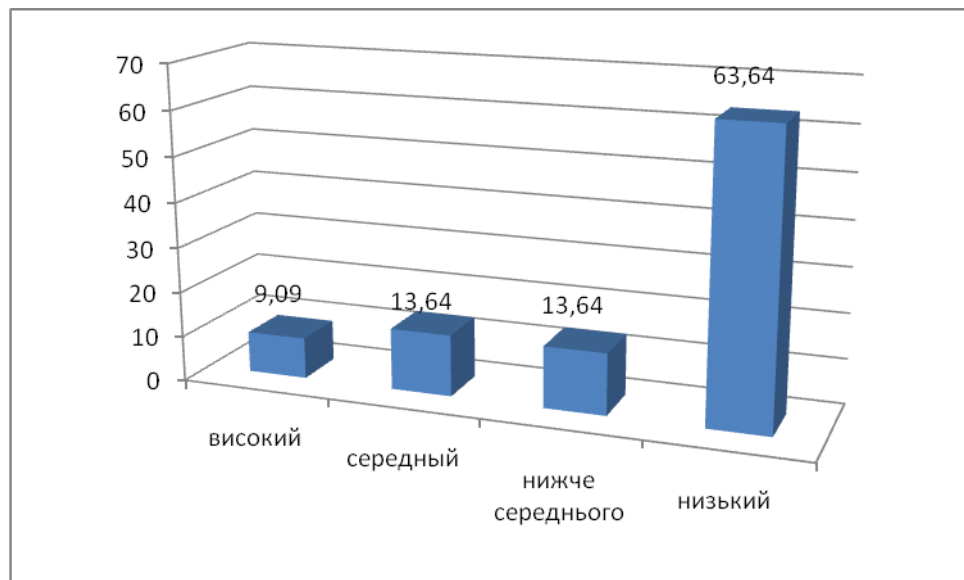
безпосередня моральна мотивація, як зазначила вчена, є найвищим рівнем у моральному розвитку особистості [32]. Тобто, мотиви слугують з'єднувальною ланкою між вимогами моралі і внутрішнім світом особистості та виражаються у діях і вчинках.

Аналіз результатів, отриманих за методикою «Діагностика моральної мотивації» показав, що у 22,27 % виявлено високий рівень моральної мотивації. Для них характерна свідомо чітко сформована моральна позиція на основі засвоєних моральних знань.

Учні з середнім рівнем моральної мотивації (64,09 %) володіють достатнім рівнем моральних знань, проте легко можуть порушити моральні правила, розгублюються у момент прийняття рішення. Подібна невідповідність між смислоутворювальними мотивами та поведінкою може призводити до особистісних переживань. У них слабка моральна мотивація, засвоєні теоретично моральні знання ще не пройшли крізь призму їх свідомості і не стали набутком власних цінностей. Проте, вони мають бажання діяти морально.

Учні з низьким рівнем моральної мотивації (13,64 %) майже не мають моральних спонукальних мотивів. Кожна запропонована ситуація в методиці викликала в них негативні емоції і агресивність.

Аналіз результатів психологічної діагностики морального самоконтролю та моральної саморегуляції учнів професійно-технічних навчальних закладів, які досліджувались з використанням модифікованої нами методики «Як вчинити» (див. рис. 2.4), показав, що високий рівень морального самоконтролю та моральної саморегуляції притаманний лише 9,09 % досліджуваних. Це учні, які обґрунтовують свій вибір моральними установками; їх емоційні реакції адекватні, ставлення до моральних норм активне і стійке; чітко, зрозуміло обґрунтовують свою відповідь; здатні здійснювати моральну самоперевірку дій за власною ініціативою, прагнуть самостійно осмислити ситуацію, рідко помиляються в моральних оцінках.

Рис. 2.4 Показники рівня розвитку морального самоконтролю та моральної саморегуляції учнів ПТНЗ (у %)

Середній та нижче середнього рівні морального самоконтролю і моральної саморегуляції притаманні порівну 13,64 % респондентів. У цих учнів моральні орієнтири існують, але відповідати ним вони не намагаються; адекватно оцінюють вчинки, проте, ставлення до моральних норм нестійке, пасивне, їх емоційні реакції неадекватні; намагаються аргументувати і пояснити, чому вони б вчинили так, а не інакше, однак, легко можуть і відступити від своїх аргументів, якщо їх не підтримує більшість. Їм властива нестійка моральна саморегуляція, особливо в ситуаціях без підтримки та контролю з боку дорослих. Досліджувані цієї групи часто помиляються в нових умовах, але усвідомлюють свої помилки і прагнуть їх виправити, перевірити себе. Вони не зовсім впевнені у власній правоті, потребують зовнішньої підтримки. Їх навички морального самоконтролю стають більш стійкими за умови своєчасного виявлення та адекватного пропрацювання допущених помилок.

Низький рівень морального самоконтролю та моральної саморегуляції притаманний 63,64% учнів. Характерна для них несформованість внутрішньої орієнтації на духовно-моральні зразки обумовлює слабкість власних моральних регуляторів поведінки. Це призводить до слабкої здатності самостійно, за

внутрішніми спонуками керувати власними вчинками згідно моральних норм і зразків. Вони демонструють недостатню вимогливість до себе та потребу в самоконтролі, які ґрунтуються на принципі взаємності моральних зобов'язань; нездатність до моральної відповідальності та автономної моральної саморегуляції. Вони не мають чітких моральних орієнтирів, їх ставлення до моральних норм нестійке, неправильно пояснюють вчинки (вони не відповідають тим якостям, які називаються), емоційні реакції неадекватні або відсутні. Досліджувані з низьким рівнем морального самоконтролю та саморегуляції не могли аргументувати, пояснити свій варіант відповіді. Вони впевнені у своїй правоті, некритично ставляться до зауважень; насилу працюють за схемою, адекватно сприймають нові моральні правила поведінки тільки після багаторазових повторень, не здатні застосовувати їх в різних мінливих життєвих умовах. Порівняльний аналіз результатів обстеження за різними методиками показав також, що багатьом досліджуваним цієї групи властива тенденція до неадекватно завищеної моральної самооцінки. А це, у свою чергу, ще більше знижує їх здатність до моральної саморегуляції.

На жаль, дуже малий відсоток учнів дійсно проникнулись запропонованими їм ситуаціями і намагались аргументувати свою відповідь. Для більшості учнів розбите вікно у навчальному закладі, зірваний урок чи то навіть крадіжка – не являється чимось цінним та потребує уваги. Емоційна реакція таких учнів – сміх та веселощі. Подібне ставлення до моральних ситуацій демонструє бажання більшості учнів залишитись дитиною, яка ні за що не несе відповідальності.

Застосування методики «Оцінювання рівня морального розвитку особистості» (авт. Г.А. Дмитренко) дозволило визначити загальний рівень морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, який проявляється у здатності надавати допомогу іншим, бути відповідальними, надійними, працелюбними, сумлінними у виконанні громадських доручень тощо (див. табл. 2.6).

**Показники рівня морального розвитку
учнів професійно-технічних навчальних закладів**

n = 440

Рівні прояву	Кількість учнів	%
високий	148	33,64
середній	176	40,00
низький	116	26,36

Як видно з даних табл. 2.6 високий рівень морального розвитку виявлено у 33,64 % учнів професійно-технічних навчальних закладів. Поведінка учнів з такими показниками відрізняється цілеспрямованістю, послідовністю, а її пояснення – обґрунтованістю. Для них характерне розвинене почуття відповідальності, здатність завершувати розпочате, нероздільність між словом і справою. Куратори, вихователі та майстри виробничого навчання відмічали, що, саме ці учні були в активі групи, охоче бралися за громадську роботу, різноманітні творчі справи.

Середній рівень морального розвитку виявлено у 40,00 % учнів професійно-технічних навчальних закладів. На практиці ці учні іноді намагаються здійснювати відповідальні вчинки, виконувати обіцянки, доручення, однак їх поведінка є не завжди послідовною. Педагогічні працівники зазначали, що такі учні є найбільш непередбачуваними, «... від них не знаєш чого чекати». Вони підпадають під вплив часом вихованих, а часом – аморальних учнів.

Низький рівень морального розвитку діагностовано у 26,36 % учнів професійно-технічних навчальних закладів. Вони часто демонструють брутальність, конфліктність, емоційну черствість, байдужість, становлять групу ризику правопорушень і девіантної поведінки. Педагоги професійно-технічних

навчальних закладів висловлювали сумнів з приводу того, що цих учнів можна залучити до процесу морального розвитку та вплинути на їх поведінку, оскільки традиційні педагогічні засоби (бесіди, розмови з батьками та ін.) не були ефективними. Як правило, це учні з неблагополучних сімей. Тому нерідко кураторам не вдавалося встановити контакт з батьками, викликати їх для спілкування з приводу поведінки дитини. Можливо, саме це пояснює скептичне ставлення педагогів до можливості позитивного впливу на учнів з низьким рівнем морального розвитку.

У процесі діагностування виявилось, що не всі досліджувані знають один одного на ім'я (при цьому більшість з них провчилися разом 2-3 роки); під час заповнення анкети вони запитували один в одного: «А хто це?», показуючи на прізвище одногрупника. За відгуками кураторів, учні мало цікавляться один одним, у багатьох з них відсутнє почуття спільності. Референтними особистостями для більшості з них є «вуличні авторитети».

Також ми зіткнулися з намаганням учнів домовитися один з одним щодо виставлення вищої оцінки моральним якостям, на зразок «Постав мені «А», тоді і я тобі поставлю «А»... Для запобігання таким випадкам ми нагадували учням, що одна позитивна оцінка моральних показників мало впливає на загальний результат, якщо всі інші оцінки негативні. У той же час, отримати більшість позитивних оцінок від одногрупників означало встановити з ними дружні взаємини на основі порозуміння, що потребує часу та значних зусиль у процесі морального розвитку. Після дискусій на цю тему чимало досліджуваних змінювали свої погляди на людську моральність як на щось малозначуще, що не знадобиться в умовах реального життя.

Отримані діагностичні дані можна пояснити з використанням теорії Л. Кольберга, у світлі якої, після подолання доморального рівня (коли дитина слухається, щоб уникнути покарання та виконує встановлені правила, виходячи з егоїстичних мотивів), та проходження рівня конвенційної моралі (коли поведінка орієнтована на зовнішні заохочення, норми та судження оточуючих), учні мають досягнути рівня автономної моралі (формування стійких моральних

принципів, дотримання яких забезпечується власною совістю, безвідносно до зовнішніх обставин) [238]. Саме автономна мораль визначається ціннісними пріоритетами особистості, які за результатами дослідження в учнів професійно-технічних навчальних закладів сформовані недостатньою мірою.

У процесі пошуку причин низького рівня розвитку психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів було встановлено, що причина асоціальної поведінки та аморальних вчинків криється у нереалізованій потребі самоствердження в існуючих умовах навчання у професійно-технічних навчальних закладів. Ціннісна невизначеність, моральна несформованість, що притаманні учням, призводять і до імпульсивної поведінки, коли під натиском почуттів емоцій юнаки й дівчата здійснюють вчинки, після яких, нерідко, жалкують, що їх скоїли.

Знайомство з особовими справами показало, що з 440 учнів професійно-технічних навчальних закладів майже п'ята частина – це сироти та напівсироти. Майже половину сімей відносять до неблагополучних або ж малозабезпечених. Можна припустити, що умови сімейного виховання значної частини учнів професійно-технічних навчальних закладів чинять несприятливий вплив на моральне становлення учнівської молоді.

У процесі нашого дослідження встановлено також деякі особливості, що пов'язують моральний розвиток учнів з профілем їх навчання у професійно-технічних навчальних закладів. До речі, при опитуванні незначна кількість учнів зізналися, що планують надалі працювати за спеціальністю, яку отримують у профтехучилищі. За допомогою аналізу результатів тестування та особистих даних учнів, які навчаються за спеціальностями тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва, слюсар з ремонту сільськогосподарських машин та устаткування, водій автотранспортних засобів, кухар, кондитер, секретар-референт було виявлено, що найбільш морально невихованими є учні, які навчаються за технічними та виробничими профілями. Зокрема, і за результатами психологічної діагностики, і за результатами спостережень виявлено, що найнижчі результати морального розвитку

притаманні учням трактористам-машиністам сільськогосподарського виробництва та слюсарям з ремонту сільськогосподарських машин і устаткування. Як правило, ці учні належали до найбільш проблемних сімей і, можливо, саме це спонукало їх на вибір даного профілю професійного навчання. З іншого боку, ці спеціальності найменшою мірою передбачають міжособистісну взаємодію людей і відносяться до професійного напрямку «людина-техніка».

Під час проведення психологічної діагностики у відповідності з виокремленими Л.Ю. Москальовою характеристиками ставлення до процесу діагностики (активне, позитивне, байдуже та негативне), що свідчать про ознаки внутрішньої моральності особистості, було виявлено, що в учнів цієї групи переважало негативне ставлення [168]. Більшість з учнів чинили опір дослідженню та хизувалися власними негативними рисами. Здавалося, вони намагалися цим підкреслити власну дорослість і незалежність, показати своїм товаришам зухвалість і сміливість.

Трохи вищими виявилися результати в учнів, які оволодівають спеціальностями водій автотранспортних засобів, кухар і кондитер. У цих групах переважало позитивне та байдуже ставлення до психологічного діагностування. Воно характеризувалося деякою напруженістю, коли респондент усвідомлює необхідність самої діагностики, готовий відповідати на запитання, але надає можливість експериментатору відчувати, що така діагностика не завжди відповідає його дійсним інтересам і потребам. Байдуже ставлення проявлялося в пасивності деяких учнів, їх намаганні знецінити результати діагностування. Найвищими з усієї вибірки виявилися діагностичні дані в учнів, які навчаються на професію секретаря-референта. Можливо, причина такого явища полягає в тому, що це професія, найбільш орієнтована на міжособистісну взаємодію, а отже, саме моральні якості тут мають особливо важливе значення. У цій групі виявлено активне ставлення до процесу діагностування, під час якого панувала позитивна психологічна атмосфера, а учні поводити себе свідомо, ініціативно, зацікавлено, проявляли творчі

здібності. Зокрема, одна з учениць, яка не встигала виконати всі діагностичні завдання, не кинула заповнювати оцінковий аркуш, а підійшла до психолога та чемно попросила дати додатковий час, проявляючи тим самим такі моральні риси як ввічливість і відповідальність.

Згідно з визначеними критеріями та на основі узагальнених показників експериментального дослідження структурних компонентів визначено рівні морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів: високий, середній і низький (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Критерії, рівні та показники морального розвитку
учнів професійно-технічних навчальних закладів**

Критерії		Високий рівень морального розвитку	Середній рівень морального розвитку	Низький рівень морального розвитку
Моральна обізнаність, моральна рефлексія	- знання змісту моральних понять, норм, правил, цінностей, принципів, глибина їх осмислення; - здатність до критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на основі власних моральних знань, переконань, цінностей.	Розвиненість системи усвідомлених цілісних знань щодо змісту моральних понять, норм, правил, цінностей, принципів. Висока обізнаність щодо шляхів і методів морального саморозвитку, особливостей прояву моральності у вчинках. Моральні переконання чіткі, стійкі, аргументовані.	Фрагментарні знання щодо змісту моральних понять, норм, правил, цінностей, принципів. Загальна обізнаність щодо шляхів і методів морального саморозвитку, особливостей прояву моральності у вчинках. Моральні переконання недостатньо чіткі та аргументовані, частково ситуативні.	Переважання некоректних знань щодо змісту моральних понять, норм, правил, цінностей, принципів співіснування людства. Елементарна обізнаність щодо шляхів і методів морального саморозвитку, особливостей прояву моральності у вчинках. Моральні переконання не чіткі, фрагментарні, дифузні.
		Виражена здатність до критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на основі власних моральних знань, переконань, цінностей.	Наявна здатність до критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на основі сформованих моральних знань, переконань і цінностей.	Слабка чи відсутня здатність до критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на основі наявних моральних знань, переконань і цінностей.

Продовження таблиці 2.7

Моральні переживання	<p>- емоції та почуття, які переживає людина у зв'язку з усвідомленням відповідності або невідповідності своєї поведінки вимогам суспільної моралі (переживання почуттів гідності, честі, сорому, совісті, провини, відповідальності, доброзичливості, співчуття, милосердя та ін.).</p>	<p>Усвідомлене переживання моральних основ існування людства як необхідної умови його виживання та розвитку, важливості власної моральної саморегуляції у соціумі. Стійка здатність до глибинних моральних переживань (співпереживання, альтруїзм). Спроможність дати чітку моральну оцінку своїм почуттям, діям, переживанням, подіям. Усвідомлена, переважно внутрішньо-мотивована орієнтація на духовно-моральні зразки, шляхи і методи морального самовдосконалення.</p>	<p>Недостатньо усвідомлене, фрагментарне переживання цінності моральних регуляторів людських відносин та власного морального розвитку; зовнішні обмеження власних бажань і прагнень переважають над засвоєними моральними орієнтирами. Ситуативна здатність до глибинних переживань (співпереживання, альтруїзм). Часткова спроможність дати чітку моральну оцінку своїм почуттям, діям, переживанням, подіям. Орієнтація на духовно-моральні зразки, шляхи і методи морального самовдосконалення, яка однаковою мірою базується на внутрішній і зовнішній мотивації.</p>	<p>Елементарне усвідомлення цінності загальнолюдських моральних норм і принципів, невизнання необхідності відповідальності за власні обіцянки, моральні вчинки та дії, нехтування правилами етики та моралі людської взаємодії. Слабка здатність до глибинних переживань (співпереживання, альтруїзм). Дезорієнтація в ситуаціях, що потребують моральної оцінки. Несформованість внутрішньої орієнтації на духовно-моральні зразки, шляхи і методи морального самовдосконалення; їх невідповідність суспільноприйнятним моральним зразкам.</p>
Моральний вчинок	<p>- готовність діяти у відповідності зі сповідуваними моральними ідеалами; - дотримання моральних вимог і норм поведінки; ступінь розвинутості морального самоконтролю та саморегуляції поведінки;</p>	<p>Активність в наданні допомоги іншим, відповідальність, надійність, працелюбність, сумлінне виконання громадських доручень тощо. Стійке намагання у дотриманні моральних вимог і норм поведінки.</p>	<p>Ситуативні спроби здійснювати відповідальні вчинки, бути для інших надійним товаришем, здійснювати трудову діяльність, виконувати власні обіцянки та доручену громадську роботу. Ситуативні намагання у дотриманні моральних вимог і норм поведінки.</p>	<p>Слабка здатність до відповідальних, моральних вчинків особистості, прояви аморальності у поведінці, стосунках з учнями, педагогами, батьками, невиконання власних обіцянок, обов'язків та ін.</p>

Продовження таблиці 2.7

Моральний вчинок	- здатність до морального вибору і морального вчинку.	Висока ступінь розвинутої морального самоконтролю та саморегуляції поведінки. Виражена здатність діяти у відповідності зі сповідуваними моральними ідеалами не зважаючи на ситуацію, «модні» аморальні зразки демонстровані у масовій культурі чи ЗМІ.	Наявна здатність до морального самоконтролю та саморегуляції поведінки, недостатня дисциплінованість. Орієнтація на позицію більшості в ситуаціях морального вибору іноді навіть, якщо вона суперечить нормам моралі.	Використання у вирішенні життєвих ситуацій засобів, які не відповідають загальнолюдським моральним критеріям. Слабкий моральний самоконтроль та саморегуляція поведінки, недисциплінованість. Орієнтація на власні інтереси в ситуаціях морального вибору навіть, якщо вони суперечить моральним нормам.
------------------	---	---	--	--

В ході емпіричного дослідження встановлено, що для учнів високого рівня морального розвитку притаманна сформованість системи знань щодо змісту моральності, шляхів морального розвитку та самовдосконалення особистості, особливостей прояву моральності у вчинках людини тощо. Учні, які знаходяться на даному рівні морального розвитку легко відрізняють моральне від аморального, можуть пояснити моральні принципи, що є причинами людських дій, обґрунтувати власні життєві рішення та світоглядні переконання. Їм притаманне усвідомлення цінності моральних основ існування людства як необхідної умови його виживання та розвитку, важливості власної моральної саморегуляції у соціумі, стійка мотивація до морального самовдосконалення. Як правило, такі учні мають усталені власні переконання та володіють не тільки моральними цінностями, засвоєними від своїх батьків, рідних, педагогів, близьких людей, але й виробленими з часом особистими переконаннями. Високий рівень морального розвитку учнів знаходить прояв у розвиненій і проявленій потребі особистості допомагати іншим, бути відповідальним, надійним, працелюбним, сумлінним у виконанні громадських доручень тощо. Учні з високим рівнем морального розвитку переважно складають громадський актив групи, виконують відповідальні доручення

майстрів, кураторів груп, педагогів, але не завжди користуються повагою більшості, яка може не слідувати моральним нормам та загальнолюдським принципам співіснування. Поведінка таких учнів є цілеспрямованою і послідовною. Її слід розглядати як результат сформованої системи моральних знань, цінностей та внутрішніх переконань особистості.

Середній рівень морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів характеризується фрагментарними знаннями щодо змісту таких моральних понять як людяність, надійність, вихованість, моральність, чесність, гідність та ін. Учні цієї групи найчастіше вагаються у виборі власної моральної позиції. Обґрунтування ними прийнятих рішень є непослідовним і не виваженим у зв'язку з частковою, фрагментарною сформованістю знань щодо моральних норм і принципів; вони частково усвідомлюють цінності моральності та власного морального розвитку, можуть не визнавати необхідності відповідальності за власні моральні вчинки та дії. Такі учні, як правило, або ще не визначилися у власних життєвих позиціях, або переглядають їх, вагаються та не мають чітких ціннісних орієнтирів, особистих прикладів. Нерідко, в одних компаніях вони дотримуються моральних норм, а в інших різко змінюють свою поведінку, підлаштовуючись під загальний настрій та думку референтних особистостей. Їх моральна поведінка відзначається у часткових спробах здійснювати відповідальні вчинки, бути для інших надійним товаришем, здійснювати трудову діяльність, виконувати власні обіцянки та доручену громадську роботу тощо. Проте, поведінка учнів із середнім рівнем морального розвитку у сприйнятті іншими є непослідовною. Їх нерідко охарактеризовують як непередбачуваних, таких, що можуть у відповідальний момент підвести чи довго вагатися як правильно вчинити (наприклад, жертвувати власним часом для виконання громадського доручення чи піти додому).

Для учнів на низькому рівні морального розвитку характерним є несформованість адекватних знань щодо моральних норм, правил і принципів співіснування людства. У більшості такі учні виправдовують скоєні аморальні

вчинки незнанням їх хибності, нерозумінням наслідків, оскільки для них важко відрізнити добре від поганого, правильне з моральної (а не тільки з логічної точки зору) від неправильного. Вони не усвідомлюють цінності загальнолюдських моральних норм і принципів, не визнають необхідності відповідальності за власні обіцянки, вчинки та дії, нехтують трудовою етикою, байдужі до громадської роботи. Такі учні часто вирізняються аморальними вчинками та поведінкою. При цьому, вони можуть знати про те, що вчиняють погано, але це не стає їм на заваді, особливо, якщо вважають, що в очах однокласників стають «героями» чи схожими на деяких соціальних лідерів. Учні цієї групи характеризують як ненадійних, яким не варто довіряти в стосунках, на яких не можна покластися у відповідальній ситуації. Як правило, саме у них є проблеми з навчанням та дружбою в учнівському колективі, авторитетом серед однолітків та педагогів (майстрів виробничого навчання).

Отже, важливою характеристикою морального розвитку є динамічність, яка проявляється у його рівневому характері, що дозволило нам розглядати процес морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів як перехід з одного рівня до іншого, від простішого до складнішого. Рівні морального розвитку взаємопов'язані між собою: нижчий створює передумови для формування особистісних якостей, властивих вищому рівню. В той же час це не означає, що кожен учень може досягнути високого рівня морального розвитку.

2.3. Вплив психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів

З метою виявлення зв'язку між психологічними умовами та рівнями морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, нами було здійснено порівняльний аналіз результатів отриманих емпіричних даних (див. табл. 2.8).

**Показники впливу психологічних умов на рівні морального розвитку
учнів професійно-технічних навчальних закладів**

n = 440

Показники психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ		Рівні морального розвитку учнів ПТНЗ					
		Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		абс.	%	абс.	%	абс.	%
Моральні знання	Високий	42	51,22	22	26,83	18	21,95
	Середній	86	38,05	132	58,41	8	3,54
	Низький	26	19,70	20	15,15	86	65,15
Моральна самооцінка	Високий	28	70,00	8	20,00	4	10,00
	Середній	94	26,11	222	61,67	44	12,22
	Нижче середнього	-	-	4	20,00	16	80,00
	Низький	2	9,09	6	27,27	14	63,64
Ціннісне ставлення до інших	Високий	38	55,88	16	23,53	14	20,59
	Середній	24	27,91	42	48,84	20	23,25
	Нижче середнього	10	12,82	8	10,26	60	76,92
	Низький	40	18,69	66	30,84	108	50,47
Моральна мотивація	Високий	68	69,39	22	22,45	8	8,16
	Середній	70	24,82	194	68,79	18	6,38
	Низький	8	13,33	14	23,33	38	63,33
Моральний самоконтроль та саморегуляція	Високий	22	55,00	12	30,00	6	15,00
	Середній	26	43,33	30	50,00	4	6,67
	Нижче середнього	14	23,33	4	6,67	42	70,00
	Низький	54	19,28	70	25,00	156	55,72

Порівняльний аналіз емпіричних даних презентованих у таблиці 2.8 дозволив встановити, що між психологічними умовами та рівнями морального розвитку досліджуваних існує ступеневий зв'язок залежності: чим вищий рівень сформованості психологічних умов, тим вищий рівень морального розвитку

особистості учнів професійно-технічних навчальних закладів. Наприклад, у 51,22 % учнів з високим рівнем моральних знань зафіксовано високий рівень морального розвитку. Тоді як серед респондентів з середнім рівнем моральних знань (58,41 %) найвищий показник склали учні з середнім рівнем морального розвитку. Відповідно, найбільшій кількості опитуваних з низьким рівнем моральних знань (65,15 %) відповідає найбільша кількість учнів з низьким рівнем морального розвитку. Отже, результати дозволяють констатувати, що рівень розвитку моральних знань учнів ПТНЗ обумовлює рівень їх загального морального розвитку.

Узагальнюючи погляди науковців та результати емпіричного дослідження, відзначимо провідну роль у становленні ціннісно-мотиваційного компонента морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів таких психологічних умов, як моральна самооцінка, ціннісне ставлення до інших та моральна мотивація.

Моральна самооцінка залежить від ступеню засвоєння учнями моральних знань, моральних взаємин, які у свою чергу трансформуються у відповідні моральні ціннісні ставлення до оточення. Моральна самооцінка є надзвичайно важливою умовою морального розвитку особистості. Вона передбачає співставлення власної поведінки із гідною поведінкою, прийнятною у соціумі. Саме тому у нашому дослідженні переоцінка досліджуваними власних чеснот призвела до того, що у більше як 80 % учнів рівень моральної самооцінки виявився високим. Тоді як ціннісне ставлення до інших високим є тільки у 13 % учнів. Це пояснюється ще недостатньою самокритичністю юнаків та дівчат, бажанням приховати негативні сторони свого «Я» та здаватись кращим в очах дослідника. Таке бажання видатись кращими підтверджується і результатами досліджень моральної мотивації, де кількість учнів з середнім та високим рівнем мотивації – також значна.

Моральна ж мотивація прямо залежна від обраних досліджуваними цінностей. Обираючи для себе орієнтиром ті чи інші цінності особистість, таким чином, визначає, якою буде її поведінка, її ціннісне ставлення до інших.

Важливими у становленні поведінкового компонента морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів є такі психологічні умови, як моральний самоконтроль та моральна саморегуляція.

Поведінка молоді не може бути моральною без достатнього рівня розвиненості морального самоконтролю. Під моральним самоконтролем розуміємо здатність особистості до критичної самооцінки, уміння керувати власними емоціями та їх проявами залежно від ситуацій. Поведінка людини з високим рівнем морального самоконтролю відзначається стриманістю, узгодженістю та відповідністю дій моральним догмам. Невід'ємною психологічною умовою поведінкового компонента морального розвитку являється моральна саморегуляція, як здатність підпорядковувати свою поведінку моральним цілям.

Забезпечення актуалізації описаних нами психологічних умов є основою для розвитку компонентів морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, що забезпечує його загальний розвиток. Тобто актуалізація психологічних умов морального активізує становлення його компонентів.

За допомогою кореляційного аналізу ми виявили взаємозв'язок між внутрішніми психологічними умовами та загальним моральним розвитком особистості учнів ПТНЗ. Після проведення кореляційного аналізу за Спірменом, ми визначили, що на рівні статистичної значимості при $p \leq 0,05$ взаємно корелюють між собою наступні шкали (див. табл. 2.9). Кореляційну матрицю див. у додатку В.

Згідно результатів статистичного аналізу, показники психологічних умов корелюють з показниками морального розвитку: «Моральні знання» і «Моральний розвиток» ($r = 0,501$ при $p \leq 0,05$); «Ціннісне ставлення до інших» та «Моральний розвиток» ($r = 0,439$ при $p \leq 0,05$); «Моральна самооцінка» та «Моральний розвиток» ($r = 0,499$ при $p \leq 0,05$); «Моральний самоконтроль та моральна саморегуляція» і «Моральний розвиток» ($r = 0,533$ при $p \leq 0,05$).

Узагальнені дані кореляційного аналізу

Шкала 1	Шкала 2	r	p
Моральні знання	Моральний розвиток	0,501	0,05
Моральна мотивація	Моральний розвиток	0,446	0,05
Ціннісне ставлення до інших	Моральний розвиток	0,439	0,05
Моральна самооцінка	Моральний розвиток	0,499	0,05
Моральний самоконтроль та саморегуляція	Моральний розвиток	0,533	0,05
Моральна самооцінка	Моральний самоконтроль	0,573	0,05
Моральна самооцінка	Ціннісне ставлення до ін.	0,506	0,05
Моральна самооцінка	Моральні знання	- 0,410	0,05
Моральний самоконтроль	Ціннісне ставлення до ін.	0,569	0,05

Простежено наявність зв'язку між шкалами «Моральна мотивація» та «Моральний розвиток» ($r = 0,446$ при $p \leq 0,05$). Це обумовлюється тим, що моральні знання є передумовою орієнтації в моральних цінностях та у виборі певної лінії поведінки. Розуміння суті моральності людини (моральних понять) сприяє виконанню моральних дій, моральній мотивації. Відсутність же даного розуміння породжує відсутність моральної мотивації.

Показники за шкалою «Моральна самооцінка» корелюють із показниками за шкалою «Моральний самоконтроль» ($r = 0,573$ при $p \leq 0,05$). Це обумовлено тим, що здатність до об'єктивного самооцінювання дає людині змогу самостійно контролювати свої дії, емоції, вчинки.

Кореляція між показниками за шкалою «Моральна самооцінка» та «Ціннісне ставлення до інших» ($r = 0,506$ при $p \leq 0,05$) свідчить про те, що морально зріла людина оцінює себе та інших виходячи з критеріїв добра і зла, свідомо вироблених нею шляхом селективного засвоєння та використання визначених соціальних цінностей. Вона співвідносить свою реальну поведінку з цінностями референтних груп і осіб, їх фактичними оцінками вчинків.

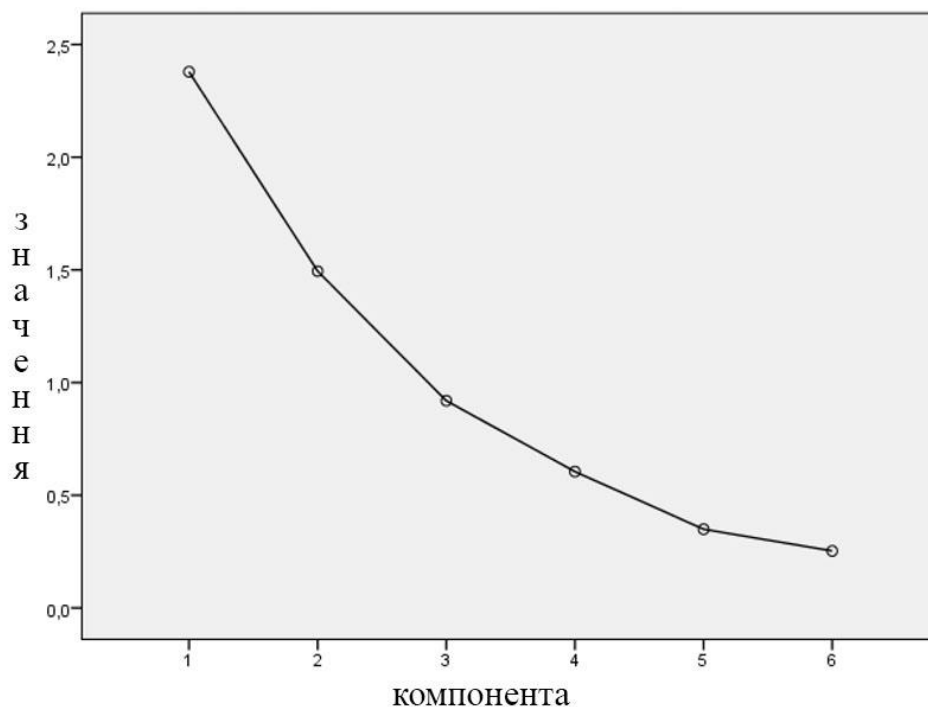
Показники за шкалою «Моральна самооцінка» обернено корелюють із показниками за шкалою «Моральні знання» ($r = - 0,410$ при $p \leq 0,05$). Адже закономірно, що знання змісту моральних норм та особливостей їх прояву у вчинках людини передбачає вміння правильно пояснювати власні вчинки і емоційні реакції. Відсутність же сформованої системи знань щодо змісту моральності, шляхів морального розвитку та самовдосконалення особистості призводить до неадекватної, завищеної моральної самооцінки.

Кореляційний зв'язок між показниками за шкалою «Моральний самоконтроль» та шкалою «Ціннісне ставлення до інших» ($r = 0,569$ при $p \leq 0,05$) пояснюється тим, що моральний самоконтроль проявляється, передусім, у здатності людини через вольове зусилля блокувати спонтанні імпульси і дії, які суперечать її моральним принципам. Самоконтроль, самодисципліна, вміння критично ставитись до себе породжує відповідне стримане та ціннісне ставлення до інших.

Таким чином, результати кореляційного аналізу засвідчують, що моральні знання, моральні переконання, моральна самооцінка, ціннісне ставлення до інших, моральна мотивація, моральний самоконтроль та моральна саморегуляція є необхідними психологічними умовами морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Моральні знання та моральні переконання – це психологічні умови формування інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Моральний розвиток неможливий без моральних знань та сформованих на них відповідних моральних переконань. У процесі дослідження ми спостерігали, що учні не помічають моральних ситуацій, дій та вчинків у своєму оточенні, не вміють їх ідентифікувати. Це пов'язано із відсутністю елементарних моральних знань. Тільки осягнувши та зрозумівши сутність людської моральності юнаки (дівчата) здатні на власні відповідальні моральні вчинки. Так, у процесі дослідження ми спостерігали тенденцію до того, що учні з високим рівнем моральних знань володіли достатнім багажем моральних норм та правил, мали власну сформовану моральну позицію в житті.

Тоді як учні з середнім рівнем моральних знань та переконань хоч і володіють певними моральними знаннями, проте не в достатній мірі, щоб самостійно приймати відповідні рішення та здійснювати вчинки згідно моральних законів. Учні ж з низьким рівнем моральних знань відзначились, відповідно, і низьким загальним рівнем інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку. Вони не орієнтуються у моральних нормах та принципах, і не проявляють жодного пізнавального інтересу до власного морального самовдосконалення.

Інтерпретація отриманих кореляцій не вичерпує аналіз взаємозв'язків між показниками за шкалами. З метою ретельного дослідження зв'язків між компонентами і психологічними умовами морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, ми застосували факторний аналіз, який дав змогу виявити шкали, що мають найбільші факторні навантаження. Для факторного аналізу було використано дані дослідження за усіма застосованими методиками. Факторизація здійснювалася із застосуванням програмного забезпечення SPSS версії 21.0. У результаті була отримана трифакторна модель, яка включила шкали з усіх опитувальників. На основі графіку власних значень було отримано факторну матрицю (див. рис. 2.5).

Рис. 2.5 Графік власних значень отриманих факторів

Прийнято залишати ті фактори, яким відповідають перші крапки на графіку перед тим як крива стане пологою (критерій Кеттела), хоча за критерієм Кайзера кількість факторів, які мають бути включені в аналіз, визначається значенням їх ваги більше за одиницю. Ми працювали керуючись критерієм Кеттела і аналізом графіка власних значень, а також завданням максимально прозорого і однозначного групування факторів. Саме трифакторна модель виявилася найбільш стабільною і такою, яка «пояснила» 80% дисперсії.

У таблиці 2.10 подано факторні навантаження усіх трьох факторів.

Таблиця 2.10

Компоненти сумарної дисперсії для 3 факторної моделі

Фактор	Початкові власні значення			Суми квадратів факторних навантажень для видобутих факторів			Суми квадратів факторних навантажень після обертання		
	Разом	% дисперсії	Кумулятивний %	Разом	% дисперсії	Кумулятивний %	Разом	% дисперсії	Кумулятивний %
1	2,379	39,650	39,650	2,379	39,650	39,650	1,987	33,120	33,120
2	1,494	24,903	64,553	1,494	24,903	64,553	1,486	24,774	57,894
3	,919	15,323	79,876	,919	15,323	79,876	1,319	21,982	79,876

Констатуємо, що факторні навантаження видобутих факторів є високими: 33 %, 25 % та 22 % відповідно для 1-го, 2-го і 3-го факторів, що дозволяє нам зробити висновок не тільки про рівнозначність факторів, а й про якісні результати проведеної факторизації. Для отримання обернутої факторної матриці було використано метод варімакс. Аналіз розподілу за факторами: первинні власні значення, суми квадратів факторних навантажень для видобутих факторів та суми квадратів факторних навантажень після обертання,

необхідний для визначення частки дисперсії, що «пояснюються» видобутими факторами.

Отриману у результаті статистичного аналізу факторну матрицю після обертання дивитись у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Факторна матриця (після обертання)

Шкала	Фактор		
	1	2	3
Моральна мотивація	,865	,093	,111
Моральна самооцінка	,619	,032	,195
Моральний самоконтроль	-,008	,918	,070
Ціннісне ставлення до ін.	,863	,245	,059
Моральні знання	-,028	,060	,935
Моральний розвиток	-,084	,821	,168

Отриманий розподіл факторів, був протлумачений нами, наступним чином:

1. Виявлено зв'язок між «Інформаційно-пізнавальним» фактором (39,65% дисперсії) та шкалою моральні знання (показники за методикою «Мое розуміння особистих якостей людини», авт. І.С. Булах). Даний фактор визначається сформованістю системи знань щодо змісту моральності, особливостей її прояву у вчинках людини, розуміння змісту таких моральних понять як людяність, надійність, вихованість, трудова етика та ін.

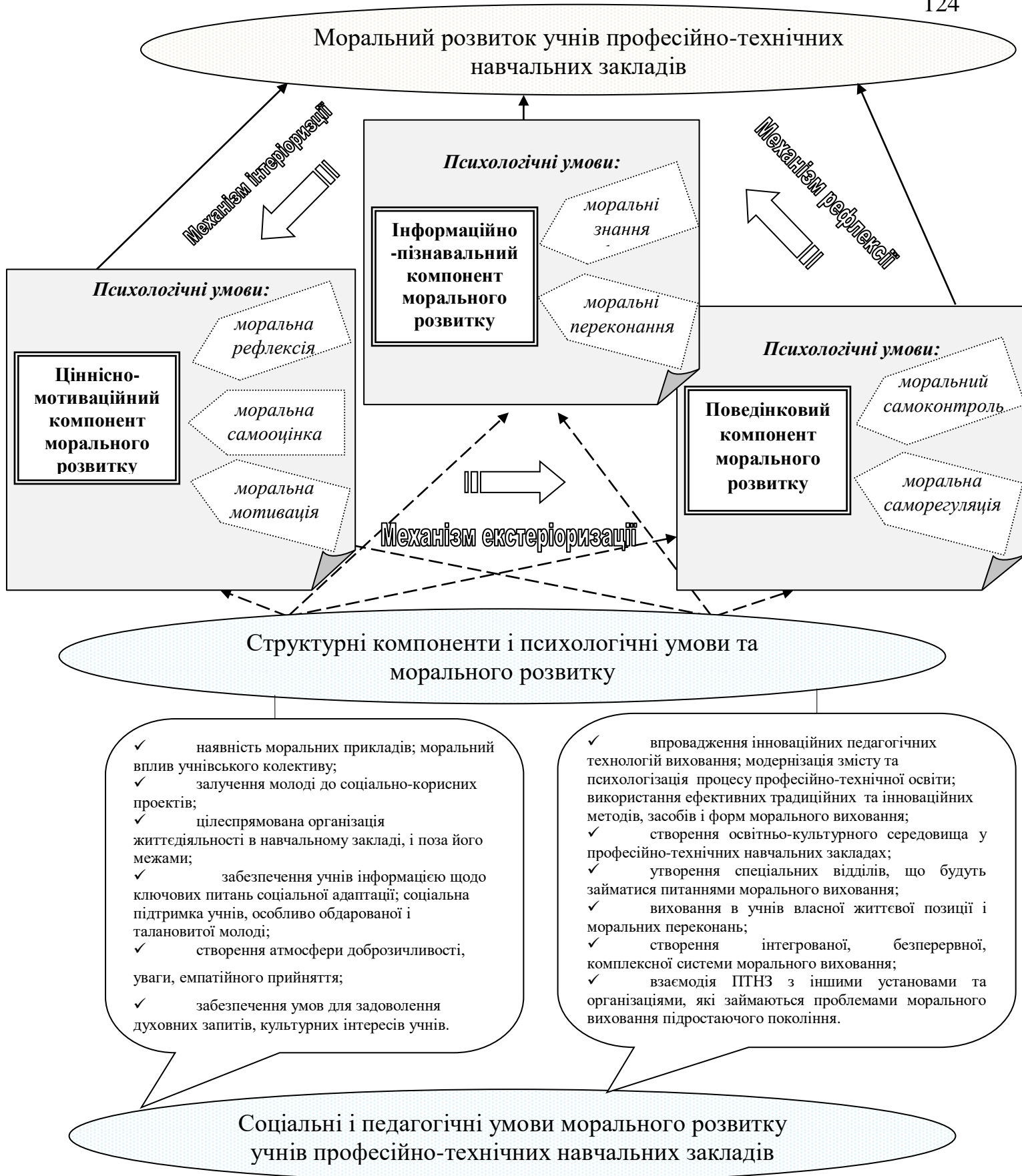
2. Встановлено зв'язок між фактором «Ціннісно-мотиваційний» (24,90% дисперсії) та шкалами моральна самооцінка, ціннісне ставлення до інших і моральна мотивація (показники за методиками «Діагностика моральної самооцінки», «Що ми цінуємо в людях» та «Діагностика моральної мотивації»,

авт. Г.В. Слепухіна). Цей фактор визначається емоційним ставленням до певних моральних принципів, ситуацій, правил поведінки та взаємодії, усвідомленням цінності моральних основ існування людства як необхідної умови його виживання та розвитку, важливості власної моральної саморегуляції в соціумі, розвиненість людяності, надійності, увічливості, працелюбності.

3. Простежено зв'язок між фактором «Поведінковий» (15,32% дисперсії) та шкалами моральна саморегуляція і моральний самоконтроль (показники за методикою «Як вчинити», авт. Г.В. Слепухіна в мод. Е.М. Попович). Фактор визначається відповідністю поведінки та вчинків загальнолюдським моральним нормам, розвиненою здатністю особистості в наданні допомоги іншим, відповідальності, надійності, працелюбності, сумлінному виконанні громадських доручень тощо. Цей фактор є особливо важливим, оскільки саме він дозволяє аналізувати результати і ціннісно-мотиваційних установок особистості, і сформованість інформаційно-пізнавальних характеристик учнів.

Результати факторного аналізу емпірично підтверджують, викладене нами у параграфі 1.3 розуміння психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, як складної системної внутрішньо-інтегрованої сукупності когнітивних (моральні знання, моральні переконання), ціннісно-мотиваційних (моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація) та поведінкових (моральний самоконтроль, моральна саморегуляція) характеристик їх особистості, що визначають моральну обізнаність, морально-ціннісну мотивацію, та закріплення останніх у моральній самосвідомості як активних внутрішніх регуляторів поведінки.

Теоретико-методологічний аналіз і результати емпіричного дослідження дозволили нам розробити та обґрунтувати модель морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів (див. рис. 2.6).

Рис. 2.6 Модель морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів

Розгорнутий аналіз вище означеної моделі, підводить до висновку про те, що моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів є складним, динамічним, поступальним процесом розгортання основних його компонентів під впливом зовнішніх (соціальних, педагогічних) і за наявності внутрішніх (психологічних) умов: інформаційно-пізнавального (який передбачає засвоєння знань та формування переконань щодо загальнолюдських моральних норм), ціннісно-мотиваційного (сутність якого полягає у становленні емоційно-ціннісного та усвідомленого морального ставлення до себе, інших людей на основі сформованих моральних знань і переконань, що в сукупності своїй виступає внутрішнім мотиватором до моральної поведінки), поведінкового (який орієнтований на розвиток навичок морального самоконтролю та моральної саморегуляції поведінки, з метою досягнення її відповідності власним моральним переконанням та загальнолюдським моральним нормам).

Висновки до другого розділу

Аналіз результатів констатувального експерименту дає підстави для таких висновків:

У ході емпіричного дослідження нами підібрано, у деяких випадках модифіковано, та апробовано психодіагностичний інструментарій для вивчення особливостей, структурних компонентів та психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. До проведення експериментального дослідження обґрунтовано критерії (моральна обізнаність, моральна рефлексія; моральні переживання; моральний вчинок), визначено показники та охарактеризовано (високий, середній, низький) рівні морального розвитку учнів ПТНЗ.

За результатами емпіричного дослідження проінтерпретовані наступні кореляційні зв'язки:

зв'язок між шкалами «Моральна мотивація» та «Моральні вчинки» ($r = 0,446$ при $p \leq 0,05$);

шкала «Моральна самооцінка» корелює зі шкалою «Моральний самоконтроль» ($r = 0,573$ при $p \leq 0,05$);

шкала «Моральна самооцінка» корелює зі шкалою «Ціннісне ставлення до інших» ($r = 0,506$ при $p \leq 0,05$);

шкала «Моральна самооцінка» обернено корелює зі шкалою «Моральні знання» ($r = - 0,410$ при $p \leq 0,05$);

шкала «Моральний самоконтроль» корелює зі шкалою «Ціннісне ставлення до інших» ($r = 0,569$ при $p \leq 0,05$).

Результати факторного аналізу підтвердили наше бачення морального розвитку учнів профтехучилищ, як трьох-компонентного процесу, що включає такі базові компоненти: інформаційно-пізнавальна, ціннісно-мотиваційна і поведінкова.

Дослідженням виявлено, що провідну роль у становленні інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів відіграють такі психологічні умови, як моральні знання та моральні переконання; ціннісно-мотиваційного компонента – моральна самооцінка, ціннісне ставлення до інших та моральна мотивація; поведінкового компонента – моральний самоконтроль та моральна саморегуляція. Наявність перерахованих психологічних умов визначає динамічні, якісні та кількісні характеристики морального розвитку учнів ПТНЗ, як складного, системного, поступального процесу розгортання основних його компонентів: від засвоєння знань щодо загальнолюдських моральних норм і законів, через їх емоційно-ціннісну трансформацію в усвідомлені внутрішньо-мотиваційні спонуки моральної поведінки, що реалізуються в моральних вчинках, до закріплення цих знань у вигляді моральних переконань юної особистості, на основі моральної рефлексії власної поведінки (завдяки реакціям оточуючих людей та моральній саморефлексії учень ПТНЗ робить висновок про адекватність/неадекватність, ефективність/неефективність, конструктивність/де

структивність, моральність/аморальність своїх вчинків, і на основі цього висновку приймає рішення про закріплення моральних переконань, цінностей, установок чи їх неприйняття).

Виявлені кореляційні зв'язки між психологічними умовами морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, дозволяють нам розглядати ці умови як складну внутрішньо-організовану систему когнітивних, особистісних, поведінкових характеристик, інтегрованих у віковий процес досягнення юнаками і дівчатами ідентичності Я, що ґрунтується на основі цілісності їх свідомості та зв'язку уявлень про власну життєву перспективу з повсякденними діями і моральними вчинками.

На основі теоретико-методологічного аналізу досліджуваної проблеми, кількісного і якісного опрацювання результатів її емпіричного вивчення, розроблено та обґрунтовано модель морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, яка відображає структурні компоненти, умови та психологічні механізми цього процесу.

Зміст другого розділу дисертації відображено в наступних публікаціях автора:

1. Попович Е. М. Методологические основы эмпирического исследования процесса нравственного развития учеников профессионально-технических учебных заведений / Е. М. Попович // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : журнал научных публикаций.– Москва, «Литера», «Институт Стратегически Исследований», 2014. - № 03(62) март. Часть II. – С. 342-345.

2. Попович Е. М. Особливості впливу психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів / Е. М. Попович // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць. Серія 12. Психологічні науки. - Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. - Випуск 6 (51). – С. 143-151.

3. Попович Е. М. Вплив психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів: результати емпіричного

дослідження / Е.М. Попович // Proceedings of 3rd International Scientific Conference [«Modern scientific achievements: experience exchange»], (Morrisville, Feb 26, 2017) / Morrisville : Lulu Press, 2017. – P. 219-222.

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

3.1. Програма актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів

Сучасні потреби вітчизняної професійно-технічної освіти спрямовані на запровадження інноваційних технологій психолого-педагогічного забезпечення професійного становлення майбутніх кваліфікованих працівників, орієнтованого не лише на розвиток їх фахових здібностей та інтелектуального потенціалу, але і моральних характеристик, що складають основу таких необхідних особистісних якостей робітника, як відповідальність, надійність, сумлінність, порядність. Концептуально-методичні засади особистісно-орієнтованого професійного розвитку майбутніх фахівців передбачають орієнтацію зусиль педагогів та психологів професійно-технічних навчальних закладів на розкриття та реалізацію таких внутрішньо-особистісних ресурсів учнівської молоді, як інтелект, креативність, світогляд, інтерес до світу, життєстійкість, цілеспрямованість, моральні цінності та життєві смисли.

Результати діагностики, отримані на етапі констатувального експерименту, засвідчили потребу в розробці та впровадженні психолого-педагогічних засобів, спрямованих на актуалізацію психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ. Зрозуміло також, що епізодичні поодинокі заходи не зможуть розв'язати проблему морального розвитку молоді в професійно-технічних навчальних закладах. Забезпечення цього процесу потребує впровадження науково обґрунтованих психолого-педагогічних заходів комплексного впливу на основі спеціально розробленої програми актуалізації внутрішніх

психологічних умов морального розвитку учнів закладів профтехосвіти. Актуалізація психологічних умов морального розвитку особистості учнів ПТНЗ сприятиме процесу формування у них моральних ідеалів, цінностей і смислів, реалізації морального потенціалу у повсякденному житті та у професійній діяльності.

Аналіз трактувань поняття «актуалізація» (від лат. Actualis - діяльний) у словниках з філософії, педагогіки, психології у контексті завдань нашого дослідження, та наукових праць з проблематики морального становлення особистості, дає підстави до розуміння актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, як процесу переведення наявних у них моральних знань і переконань, моральної мотивації, моральної самооцінки та ціннісного ставлення до інших, морального самоконтролю і моральної саморегуляції, зі стану ресурсного, потенційного у стан актуальний, дієвий [33; 124; 214; 256].

Вирішення завдання актуалізації внутрішніх психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів вимагає дотримання таких вимог:

- брати до уваги початковий рівень морального розвитку кожного учня;
- забезпечити моральний вплив на учнів з боку учнівської групи;
- зважати на наявність моральних прикладів у референтному для учнів соціальному середовищі;
- організувати залучення молоді до соціально-корисних проектів;
- сприяти узгодженню морального впливу сім'ї та психолого-педагогічного персоналу професійно-технічних навчальних закладів;
- впроваджувати інноваційні форми та методи психологізації навчально-виховного процесу закладів профтехосвіти;
- надавати навчальному процесу моральної спрямованості;

- орієнтувати діяльність психологічної служби закладу на допомогу юнакам та дівчатам у моральному самовизначенні, становленні активної життєвої позиції.

Урахування початкового рівня морального розвитку учнів може здійснюватися завдяки проведенню регулярних психодіагностичних обстежень та аналізу діагностичних результатів, отриманих на етапі констатувального експерименту. Це вимагає організації таких форм психологічної роботи, які дозволять реалізувати особистісний підхід до кожного учня (психологічне консультування, психорозвиваючі та тренінгові заняття).

Забезпечення морального впливу на учнів з боку учнівського колективу є дуже складним завданням, оскільки, як, показали результати констатувального експерименту, для більшості учнів моральні норми та принципи не є цінними. Вихід з цього складного положення може полягати у створенні учнівських мікрогруп та проведенні з ними спеціальної роботи у формі психологічного тренінгу. Отже, до складу програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ має бути включено психологічний тренінг, під час якого використовувався б прийом морального впливу на учнів з боку інших членів тренінгової групи.

Одним з найскладніших завдань, яке має вирішуватися у процесі актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів є забезпечення наявності моральних прикладів у референтному для учнів соціальному середовищі. Тому для надання можливості ознайомлення молоді з прикладами моральної поведінки доцільно включити до програми відеофільми моральної спрямованості, у яких була б яскраво відображена особистість – носій моральних цінностей.

Необхідною умовою, що має враховуватися при актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів, є залучення молоді до соціально-корисних проектів. Використання цієї форми роботи дозволяє залучити молодь до творчої суспільно корисної діяльності, результатом якої є не тільки перетворення в соціумі, але й системні перетворення особистості учня

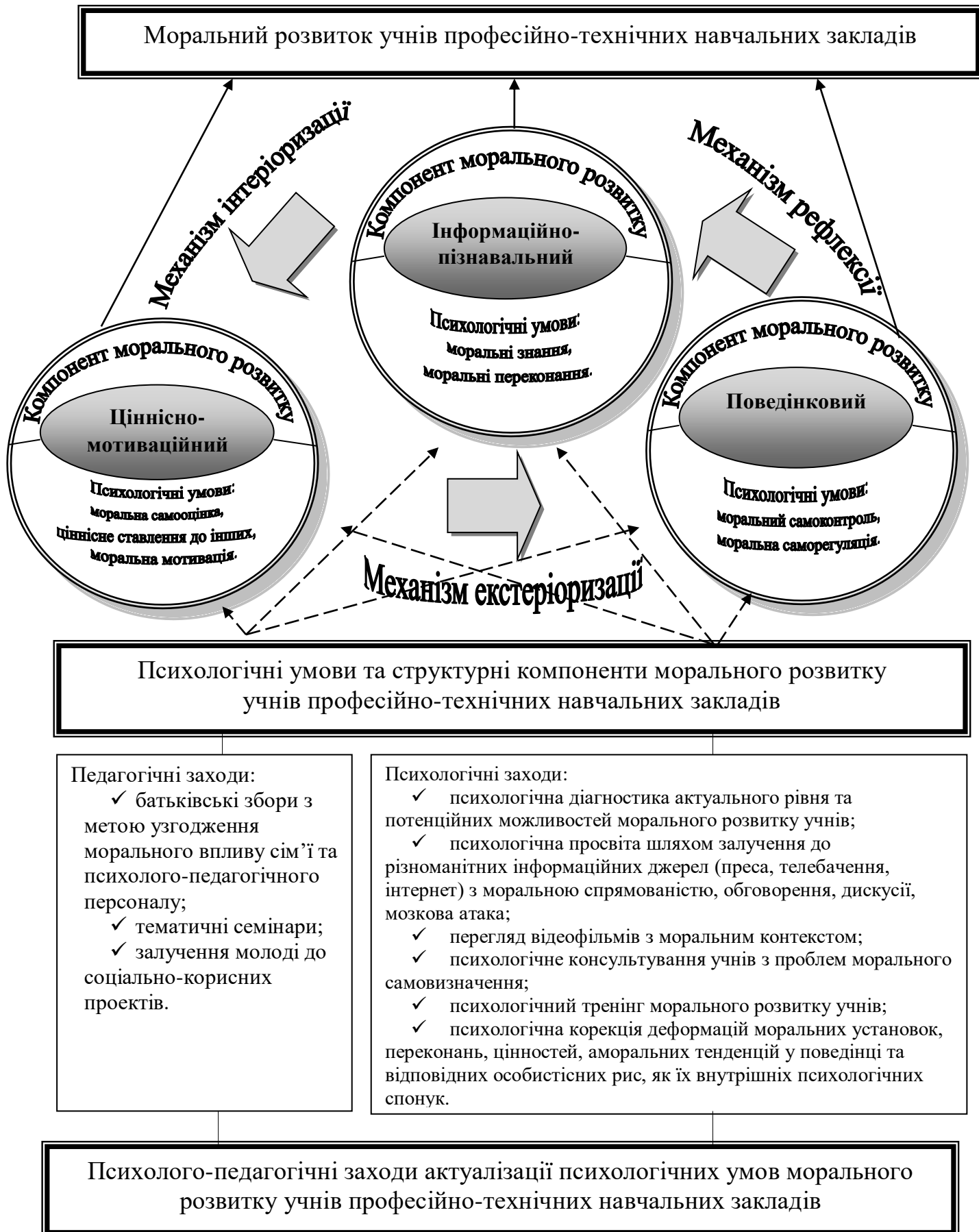
професійно-технічних навчальних закладів. Спільна діяльність об'єднує колектив учнів навколо єдиної ціннісної системи та дозволяє підсилити ефект їх морального розвитку через встановлення нових відносин.

За результатами співбесід та анкетування була встановлена важливість взаємодії морального впливу сім'ї та психолого-педагогічного персоналу професійно-технічних навчальних закладів, що може досягатися передусім, під час активного спілкування педагогів і батьків через спільне обговорення найбільш проблемних питань морального розвитку учнів та пошук взаємоузгодженої стратегії взаємодії. При цьому особливо важливо досягти взаємної довіри та подолати психологічні перешкоди, що нерідко заважають співпраці (взаємні незадоволення педагогів і батьків окремими педагогічними вчинками та ставленням до учнів, втручання педагогів або їх байдужість до сімейних обставин життя вихованців тощо). Така форма роботи може використовуватися під час батьківських зборів, однак, як показує практика, значна кількість батьків (особливо тих учнів, які погано навчаються) намагається уникати цих заходів або, якомога рідше бути на них присутніми. Це пов'язано, насамперед, з негативними стереотипами проведення зустрічей педагогів з батьками. Спілкування з батьками, свідчить, що причина небажання полягає в їх впевненості, що дітей будуть сварити в «усіх на очах», що викликає почуття сорому та образи. Нерідко батьки просто не можуть вплинути на дитину, оскільки для підростаючої особистості їх авторитет природно знижується. Отже, почувши від кураторів і педагогів скарги на їх дитину, вони відчують не підтримку, а почуття зневіри у співпрацю сім'ї і професійно-технічних навчальних закладів. Зважаючи на це, проведення батьківських зборів у традиційному форматі не завжди є ефективним в плані поєднання зусиль педагогів і батьків. Разом із цим, існує можливість організації та проведення численних неформальних заходів, в яких зацікавлені і діти, і батьки, і педагоги (спортивні змагання, виїзди на природу, туристичні злети тощо).

Орієнтація діяльності психологічної служби закладу на допомогу учням у моральному самовизначенні, становленні активної життєвої позиції має здійснюватися через залучення психологічного персоналу до такої світоглядної позиції, за якої моральне виховання розглядається як першочергова умова становлення особистості учня ПТНЗ, що дозволяє в майбутньому уникнути значної частини правопорушень, зокрема, приводів у міліцію, скоєння злочинів, переадресації юнаків (дівчат) до відповідних виправних закладів тощо.

Психологізація навчально-виховного процесу закладів профтехосвіти передбачає оволодіння педагогами основами тих психологічних знань, які допоможуть на практиці психологічно грамотно та ефективно вибудувувати їх взаємодію з учнями, батьками та іншими педагогами (майстрами виробничого навчання). Це може здійснюватися під час проведення індивідуальних консультацій, тематичних семінарів, на яких розглядатимуться складні випадки проявів аморальної поведінки молоді та вироблятимуться рекомендації щодо виходу з них.

Узагальнення наведених вимог зумовлює поєднання психолого-педагогічних заходів актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ в єдину цілісну модель. Розробляючи модель актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, ми керувалися методологічним уявленням про те, що ефективність методу конструювання моделі базується на визначенні ключових шляхів розв'язання досліджуваної проблеми. Науково-теоретична та практично-прикладна ідеї вищезгаданої моделі розроблені в руслі особистісно-орієнтованого підходу, теоретико-методичні засади якого відкривають можливості визначення структурних компонентів, механізмів, психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ та психолого-педагогічних заходів їх актуалізації. Схематично модель актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ презентовано на рисунку 3.1.

Рис. 3.1 Модель актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів

Основна ідея вищезазначеної моделі полягає у тому, що всі компоненти морального розвитку учнів ПТНЗ взаємопов'язані між собою і становлення одного компонента є необхідною умовою якісного розгортання наступного. Засвоєні моральні знання, як задані ззовні моральні зразки, завдяки механізму інтеріоризації «вплітаються» в систему цінностей особистості, формуючи підґрунтя моральної мотивації її поведінки і ставлення до себе та оточуючих. На засадах механізму екстеріоризації внутрішня моральна мотивація і морально-ціннісні орієнтири відтворюються в поведінці учнів профтехучилищ. Рефлексуєючи на результати власного морального/аморального вчинку, вони роблять висновок про його наслідки для себе, оточуючих, ситуації. Такі позитивні надбання призводять до закріплення існуючих моральних знань і ціннісного ставлення до них, та їх трансформації у моральні переконання.

Важливою характеристикою морального розвитку учнів ПТНЗ є тісний взаємозв'язок його внутрішніх психологічних умов, який забезпечує, згадані у параграфі 2.1 особливості морального розвитку особистості юнацького віку (системність, інтегрованість, діяльнісна обумовленість, детермінованість, вікова обумовленість), що особливо важливо зважаючи на специфіку контингенту учнів професійно-технічних навчальних закладів (прискорений процес соціалізації та обумовлена цим нагальна потреба у самовизначенні щодо цінностей і антицінностей; завершення соціалізації та входження у нове соціальне середовище морально прийнятними шляхами; необхідність у сформованій здатності до самостійного вибудовування морально-орієнтованих регуляторів власної професійної поведінки, як основи морального контролю і саморегуляції та ін.).

До педагогічних заходів актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів ми включили:

- батьківські збори з метою узгодження морального впливу сім'ї та психолого-педагогічного персоналу. Батьківські збори у професійно-технічному навчальному закладі – дуже непроста і клопітка робота куратора. Тому що одні батьки будучи не в змозі справитись зі своїми дітьми, уникають

ситуацій, де за них треба червоніти, та щось пояснювати. Інші – надто зайняті матеріальним благополуччям дітей, постійно працюють не покладаючи рук і вважають, що свій батьківський обов'язок таким чином виконують на 100 %. І зовсім небагато батьків, які з'являються на зустріч з куратором, вихователем, бо ясно усвідомлюють свою роль у вихованні дитини. У таких умовах використання різних форм і методів, залучення батьків до співпраці, творчість педагогів, дипломатичність – запорука успішної взаємодії професійно-технічних навчальних закладів і родини. Основною метою батьківських зборів є об'єднати зусилля батьків та педагогів з метою актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів;

- тематичні семінари. Як ми вже зазначали, відсутність базових, елементарних моральних знань породжує неправильні, помилкові, аморальні дії та вчинки. Саме тому найбільш зручним методом для актуалізації рівня психологічних знань та моральної обізнаності є тематичні семінари.

Тематичний семінар – це просвітницько-оглядовий метод, за допомогою якого можна охопити велику кількість слухачів і подати великий обсяг навчального матеріалу. Такий вид заходу актуалізації умов морального розвитку є зручним та актуальними і для учнів, і для батьків, і для педагогічного колективу;

- залучення молоді до соціально-корисних проєктів. Мовою дидактики, це дотримання принципу зв'язку теорії з практикою. Ніщо так не сприяє формуванню високих моральних цінностей, почуття любові до прекрасного як власний моральний вчинок. Основною метою такої форми роботи повинно бути згуртування, об'єднання юнаків та дівчат за допомогою корисної праці задля добра і блага людського. Не потрібно вигадувати ці проєкти, не потрібно шукати їх. На жаль, в умовах сьогодення нашої країни подібних проєктів, до яких легко можна долучитись безліч. Потрібно лише допомогти учням правильно обрати відповідний проєкт для себе. Щоб він був посильним для молоді по віку, доступним за місцем розміщення, за ресурсами.

Особливу увагу у нашому дослідженні ми приділили психологічним заходам актуалізації умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів:

- психологічне консультування учнів з проблем морального самовизначення. Основною метою таких консультувань є допомога в усвідомленні підлітками моральних засад співіснування людей. Дуже важливим у реалізації даного заходу є вміння психолога уважно вислухати учня, створити сприятливу, доброзичливу атмосферу, яка забезпечить відверту і щирю розмову. Психолог, як фахівець, якому підліток довіриться повинен розширити його моральний світогляд, допомогти побачити, переоцінити і переосмислити проблеми і життєві ситуації з точки зору морального права;

- психологічна корекція деформацій моральних установок, переконань, цінностей, аморальних тенденцій у поведінці та відповідних особистісних рис, як їх внутрішніх психологічних спонук;

- психологічний тренінг морального розвитку учнів. На сьогоднішній день тренінг є одним з найефективніших видів активного навчання. Основною особливістю психологічного тренінгу є те, що отримані знання можна вже і негайно використати на практиці, відчувши та переживши особистий досвід моральної чи аморальної поведінки (залежно від мети вправи). Поряд з великим потенціалом психологічного тренінгу, у нього є також безліч складностей. Тренер (психолог) повинен добре попрацювати з учасниками заходу до його початку, щоб налаштувати учнів на відкритість, співпрацю, готовність включатись в тренінгові ситуації, кооперуватись з іншими учасниками. Психологічний тренінг – це ніби можливість програти життєві ситуації в аудиторії під керівництвом тренера. При правильній організації психологічного тренінгу його ефективність важко переоцінити;

- психологічна просвіта шляхом залучення до різноманітних інформаційних джерел моральної спрямованості, наприклад, перегляд відеофільмів. В інтернет-епоху отримати доступ до перегляду відеофільмів може кожен бажаючий. На жаль метою кіноіндустрії є впершу чергу отримання

прибутку. Саме тому якісне і одночасно виховне кіно не завжди є в топ-рейтингах прокатів, які так люблять і, на які орієнтується молодь. Тут психолого-педагогічному колективу професійно-технічних закладів випадає хороша можливість задовільнити розважальний інтерес учнів у поєднанні з морально-виховним впливом. Юнаки та дівчата дуже добре вміють ідентифікувати добро і зло в героях, в інших людях. Вони з радістю обговорюватимуть сюжет фільму після його перегляду. І тут головне завдання психолога чи педагога спрямувати обговорення на правильні висновки, заключення. Візуалізація ситуацій морального спрямування на екрані – унікальний метод бачення себе зі сторони;

- залучення учнів до участі у волонтерській діяльності. Волонтер, волонтерство, волонтерська діяльність стали звичними словами для українців за останні роки. На жаль розуміння значення цих слів зводиться до допомоги військовим, солдатам на Сході України. Саме тому такий захід як залучення учнів до участі у волонтерській діяльності доцільно розпочати з ознайомлення учнів з волонтерством у загальному широкому значенні цього слова – добровільної і безкорисливої допомоги потребуючим. Дуже важливо донести до учнів, що волонтерська діяльність – добровільна. Саме тому волонтерська діяльність повинна бути вже ніби як заключним заходом, втіленням у дії засвоєних знань під час консультацій, тренінгу, перегляду відеофільмів. Результатом психологічних заходів актуалізації психологічних умов морального розвитку повинні бути свідомі власні моральні вчинки учнів.

Запропоновану нами модель покладено в основу програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Особливістю програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів є те, що кожен з наведених заходів може бути впроваджений окремо, однак їх реалізація в комплексі відкриває можливість забезпечення більш ефективного психологічного впливу на особистість учня ПТНЗ. Програма мала на меті розробку та впровадження психолого-педагогічних заходів, спрямованих на

покращення показників психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Досягнення поставленої мети передбачало реалізацію таких завдань: формування коректних знань щодо змісту моральних понять, норм, правил, цінностей, принципів; вироблення стійких, аргументованих моральних переконань; розвиток здатності до критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на основі власних моральних знань, переконань, цінностей; формування емоційно-ціннісного ставлення до інших, яке виявляється в розумінні цінності іншого, навичках побудови міжособистісної взаємодії на засадах толерантності, співдружності, поваги; розвиток внутрішньо-мотивованої орієнтації на духовно-моральні зразки та моделі поведінки; вироблення навичок морального самоконтролю та саморегуляції.

Завдання програми реалізовувалися в чотири етапи. На першому етапі здійснювалося індивідуальне психологічне консультування молоді, під час якого робилися спроби подолання психологічних захистів особистості, пов'язані зі скептичним ставленням як до процесу психологічної допомоги взагалі, так і до моральних норм поведінки по відношенню до сучасної («вільної і незалежної») молоді людини. Для зняття базових психологічних захистів (уникнення, проекції та ін.) психолог спрямовував увагу учня на престижність і розповсюдженість психологічних послуг у розвинених країнах світу та актуальність психологічної підтримки особистості, особливо, в юнацькому віці. Особлива увага приділялася розгляду моральних ситуацій у взаємостосунках з однолітками, педагогами та батьками, використовувались різноманітні психотерапевтичні підходи, які дозволяли проаналізувати типові проблеми спілкування учнів з позиції моралі та етики, а також співвіднести їх зі сформованими уявленнями про добро і зло, добрі і погані вчинки, мету і сенс людського життя, правила співіснування людства тощо.

Важливу роль у процесі консультативної взаємодії з учнями відігравали результати психологічної діагностики, які викликали жвавий інтерес молоді. При цьому учнів цікавили не тільки власні результати та їх інтерпретація

психологом, а й порівняння своїх даних з даними однокласників. У цій ситуації психолог пояснював сутність принципу конфіденційності, що не дозволяє розкриття особистих даних учнів, однак використовував цю зацікавленість як підставу для обговорення поглядів на моральні аспекти життя у суспільстві, причини і наслідки аморальних дій людини тощо.

На другому етапі реалізації програми учні брали участь у психологічному тренінгу морального розвитку. Мета тренінгу полягала в ознайомленні учнів з моральними принципами співіснування людства, трансформації ціннісно-смыслових установок щодо моральності та морального розвитку, активізації моральної самосвідомості та оволодіння навичками реалізації вироблених моральних переконань у повсякденній поведінці та вчинках. Програма тренінгу морального розвитку розрахована на п'ятнадцять занять тривалістю 2 навчальні години кожне. Заняття проводилися два рази на тиждень. План тренінгу морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів поданий у таблиці 3.1, а його програма – у додатку Б.

Таблиця 3.1

План тренінгу морального розвитку учнів ПТНЗ

Основні тематичні блоки	Тематика занять	Кількість годин
I. Інформаційно-пізнавальний	1. Вступне заняття. Знайомство учасників тренінгу. Умови співпраці у тренінговій групі	2
	2. Створення позитивної психологічної атмосфери між учасниками	2
	3. Моральні норми і принципи сучасності та стародавніх часів	2
	4. Психологічні засоби самопізнання моральних цінностей особистості	2
	5. Правила моральної взаємодії з оточуючими	2

Продовження таблиці 3.1

II. Ціннісно- мотиваційний	1. Цінність особистості та особистісних стосунків	2
	2. Моральність – умова міжлюдської взаємодії	2
	3. Довіра, прийняття та емпатія як основа моральних стосунків	2
	4. Вольові здібності особистості	2
	5. Морально-емоційна саморегуляція особистості	2
III. Поведінковий	1. Вироблення поведінки на основі моральних цінностей	2
	2. Моральні зобов'язання особистості	2
	3. Моральні вчинки	2
	4. Моральний досвід	2
	5. Завершальне заняття	2
Загальна кількість годин		30

До основних принципів і вимог, що обговорювалися з учасниками тренінгової роботи та були прийняті спільним рішенням було віднесено такі: успішність тренінгової роботи вимагає дотримання довіри та конфіденційності в групі, між учасниками групи і тренером; учасники тренінгу мають проявляти активність, залученість в інтенсивну міжособистісну взаємодію; під час тренінгової роботи учасники мають дотримуватися персоніфікації висловлювань, тобто відмови від знеособлених суджень на зразок «як правило, ми думаємо», «деякі тут вважають» і т.п., заміна їх адресними: «я вважаю», «я переконаний»; тренінгові вправи мають сприяти активізації саморефлексії учасників, побудові проєкції на власне життя, розв'язанню ситуацій моральної невизначеності чи неоднозначності, які сприймаються як психологічні проблеми; тренінгова робота має сприяти самопізнанню, усвідомленню власних морально-духовних цінностей; моральний розвиток учнів у процесі тренінгу

передбачає їх ознайомлення з прийомами та методами самоконтролю, самоорганізації, саморегулювання, саморозвитку, самовираження.

Тренінг складався з трьох послідовно реалізованих тематичних блоків: інформаційно-пізнавального, ціннісно-мотиваційного, поведінкового. Кожен блок тренінгу морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів мав за мету конкретні завдання. До завдань інформаційно-пізнавального блоку було віднесено: 1) знайомство учасників тренінгу, прийняття цінності кожної особистості; 2) створення мотивації учасників на активну та толерантну співпрацю у тренінговій групі; 3) вироблення та усвідомлення учасниками принципів і правил взаємодії в групі; 4) створення позитивної психологічної атмосфери між учасниками (довіри, прийняття, емпатії).

До завдань ціннісно-мотиваційного блоку було віднесено: 1) активізацію інтересу учасників до моральних норм і принципів як сучасності, так і стародавніх часів; 2) активізацію у моральному самопізнанні, розкритті моральних потреб особистості; 3) вироблення власних правил моральної взаємодії з оточуючими та співвіднесення їх із загальнолюдськими цінностями; 4) пізнання особистісних вольових здібностей та можливостей емоційної саморегуляції.

До завдань поведінкового блоку віднесено: 1) вироблення поведінки, відповідної до обраної та усвідомленої системи власних моральних цінностей; 2) накреслення моральних вчинків та їх апробація в тренінговій взаємодії; 3) пошук і моделювання форм перенесення елементів моральної поведінки в існуючі соціальні умови.

Під час проведення тренінгу за участю самих учасників готувалося і проводилося чаювання, що сприяло неформальному спілкуванню, виникненню довіри, дружньої атмосфери і об'єднанню групи, дозволяло молодим людям проявити реальну турботу один про одного. Цей елемент був особливо важливим на початку занять, оскільки учні звикли до іншого типу стосунків,

називали один одного за кличкою або прізвищем, незважаючи на те, що провчилися разом вже декілька років.

У ході проведення тренінгових занять ми використовували такі методи та прийоми як: бесіда, структурована групова дискусія, метод групового обговорення проблемних ситуацій, візуальне, рольове програння різних ситуацій морального змісту, практичні вправи з образними системами, спрямовані на усвідомлення моральних почуттів (відповідальності, совісті тощо).

Тренінгові вправи обиралися з використанням практичних напрацювань А.Г. Грецова [75], В.Г. Ромека [224], К. Фопеля [257], Н.В. Хазратової [266], Н.Ю. Хрящевої [213], М.Ф. Шевченко [276] та ін.

До приміщення, де проводився тренінг, висувалися такі вимоги: простора кімната, стільці (за кількістю учасників і ведучого), розміщені в центрі кімнати у формі кола, декілька столів для роботи в мікрогрупах.

На третьому етапі впровадження програми здійснювався перегляд відеофільмів з моральним контекстом. Критеріями, за якими відбиралися відеофільми були такі:

- наявність складних ситуацій морального вибору в сюжеті;
- показовість моральних вчинків героїв;
- емоційність та привабливість відеоматеріалу для учнів.

До програми відеолекторію відбиралися документальні та художні фільми, в яких акцентувалася увага на моральних вчинках героїв як у давнину, так і в наші часи (див. табл. 3.2).

Часто, на початку перегляду фільмів сцен із побиттям людей, брутальністю та невіглаством викликали в учнів сміх, іронію. Проте далі, глибше вникаючи і захоплюючись сюжетом, реакції та ставлення до негативних героїв змінювались. Так, сцена побиття людей у фільмі «10 заповідей» викликала сміх в аудиторії. А трохи згодом сцена, де фараон вперше спілкувався з Мойсеєм викликала вже обурення і, навіть, дехто з учнів не утримався від словесного засудження.

Відеофільми з моральним контекстом для учнів ПТНЗ

№	Назва відеофільму	Моральний зміст
1.	10 заповідей	Презентація основних регулятивних моральних норм, що є загальноприйнятими у людській спільноті
2.	Брат Сонце, сестра Місяць	Цінність духовно-морального самопізнання та побудови життя у відповідності з власними моральними принципами
3.	Врятований Світлом	Перспективи духовно-морального оновлення людини після змін у її ціннісній орієнтації
4.	Захист життя	Структурування смислів і цінностей людського життя
5.	Ісус із Назарету	Розкриття християнських і загальнолюдських цінностей та ідеалів
6.	Конфуцій	Становлення моральних норм і цінностей конфуціанства у Китаї
7.	Побачення з ангелом	Цінність кохання в людському житті
8.	Поліана	Приклад морально-гуманістичного ставлення і стосунків у міжособистісній взаємодії
9.	Соломон	Зародження моралі у стародавні часи
10.	Святоша	Цінність духовно-моральних принципів сучасної людини

Після перегляду кожного відеофільму здійснювалося активне обговорення та анкетування учнів за таким алгоритмом:

1. Що найціннішого Ви знайшли для себе в сюжеті фільму?
2. В чому полягала ситуація морального вибору?
3. Як би Ви вчинили на місці головних героїв?
4. Чи може подібна ситуація морального вибору виникнути у Вашому житті?
5. Які моральні цінності, на Ваш погляд, є найважливішими і як Ви можете їх розвинути в себе?

Думки та відповіді не були однозначними, і завжди виникала дискусія. Найтиповішими висновками учнів були такі: не використовувати фізичну силу для демонстрації своєї могутності та величі; поважати гідність інших людей; відноситись до інших так, як хочеш, щоб відносились до тебе; бути чуйним до чужого горя.

У сюжетних ситуаціях морального вибору засуджували вчинки та дії негативних героїв або ж схвалювали позитивні вчинки. Так, наприклад, у фільмі «Побачення з ангелом» вони позитивно оцінили рішення головного героя не демонструвати своїм друзям-розбишакам ангела, адже ті могли познущатись над небесним створінням. Учні запевняли, що чинили б так само, захищаючи «гостю» з небес.

У фільмі «Конфуцій» учні аж здригались від сцен переслідувань та знущань над рабами знатних людей, які ставали жертвами традицій живого погребіння. Учні засудили антигуманні традиції часів Конфуція та одноголосно заявили, що ніколи б не повинувалися таким наказам. При перегляді фільму учні дуже влучно називали ті якості, які проявляли герої.

Спогади головного героя стрічки «Врятований світлом» про його «веселу» молодість розвеселили учнів-глядачів. А от вчинки друзів головного героя навпаки – обурили.

Провести паралелі між моральними ситуаціями в сюжетних лініях фільмів і власному житті учням було досить складно. Проте, такі прості істини, як не вбий, не знущайся, не обманюй, допомагай, вони повністю приймали та доводили, що у власному житті ними керуються.

На четвертому етапі учні залучалися до волонтерської роботи, що сприяло можливості реалізувати засвоєні моральні норми, цінності та вироблені принципи у практичній взаємодії з вихованцями дитячого будинку-інтернату. Важливими принципами підготовки та проведення цієї роботи були визначені: добровільність участі; самостійність у виборі методів і засобів взаємодії учнів з вихованцями будинку-інтернату; колегіальне обговорення результатів взаємодії та спільне накреслення подальших напрямів волонтерської діяльності.

У цілому розроблена програма актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів є цілісною та взаємопов'язаною системою елементів, кожен з яких може використовуватися окремо, однак в разі об'єднання підвищує її ефективність.

3.2. Динаміка морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів за результатами формувального експерименту

З метою апробації розробленої нами програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів було сформовано експериментальну та контрольну групи. Кількісний склад обох груп становив 30 та 28 учнів, відповідно. Експериментальну групу було розподілено на 2 тренінгові групи. Формувальний експеримент проводився на базі Мукачівського професійно-аграрного ліцею імені М. Данканича.

На заключному етапі експериментального дослідження було здійснено порівняльний аналіз якісних і кількісних результатів учасників експериментальної групи з показниками, отриманими на етапі проведення констатувального зрізу, що дозволило нам визначити динаміку морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів і встановити достовірність виявлених змін для підтвердження ефективності проведеної психокорекційної роботи.

Відповідно до поставленої мети ми виділили такі завдання цього етапу експериментального дослідження:

- 1) провести порівняльний аналіз складових морального розвитку в експериментальній і контрольній групах (до та після проведення формувального експерименту);
- 2) здійснити аналіз кількісних і якісних показників морального розвитку учнів експериментальної і контрольної груп;

3) визначити ефективність програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, спираючись на результати статистичної обробки експериментальних даних.

Слід зазначити, що на початку формувального експерименту нам довелося долати певні труднощі та психологічні бар'єри, пов'язані з тим, що значна частина учнів мала хибне уявлення про психолога та сферу його діяльності. Багато хто з них вважав, що психолог – це лікар, психіатр і т.п., який допомагає людям з психічними відхиленнями. Зважаючи на це, перед залученням до участі в експериментальній програмі треба було завоювати довіру учнівської молоді, що здійснювалось під час пояснювальних бесід, спілкування на перервах, відвідування кураторських годин тощо.

Вагому роль при цьому зіграли психологічні консультації і співбесіди, які проводилися на основі отриманих діагностичних результатів і спрямовувалися на мотивування учнів до самовдосконалення, покращення своїх можливостей, і, в тому числі, рівня морального розвитку. Учням задавалися питання: «Чи хотів би ти жити в сім'ї, де батьки ставляться безвідповідально до дітей, не виконують своїх обов'язків та обіцянок?», «Чи хотів би працювати в колективі, де кожний сам за себе і не зважає на потреби товаришів?» та ін. Таким чином вдавалося підвищити цінність морального розвитку особистості в очах учнів та мотивувати їх на самопізнання.

Відвідувати тренінгові заняття після уроків більшість учнів відмовлялися, пояснюючи, що не мають часу, повинні виконувати домашню роботу і т.п. Особливо раділи учні тоді, коли тренінг можна було відвідати замість якогось уроку, як його заміну. При цьому, для деяких учнів бажанішою альтернативою було виконувати фізичну роботу на присадибній ділянці, ніж продовжувати у приміщенні професійно-технічних навчальних закладів «займатися з психологом».

Для подолання існуючих психологічних бар'єрів і стереотипів ми спиралися не тільки на мотивацію самовдосконалення, що потенційно притаманна кожній особистості, а й на соціальну мотивацію. В індивідуальних

співбесідах виявилось, що для багатьох учнів надзвичайно важливо, як на них будуть дивитися інші, що про них говоритимуть, чи будуть відвідувати тренінгові заняття авторитетні товариші по навчанню тощо. Коли з'ясувалося, що референтні особистості беруть активну участь в експериментальній роботі, інші до них приєднувалися більш охоче. Зважаючи на це, особлива увага у процесі проведення корекційної роботи приділялася забезпеченню морального впливу на учнів з боку учнівського колективу.

Слід зазначити, що одним з найскладніших завдань у процесі проведення формувального експерименту було забезпечення наявності моральних прикладів у референтному для учнів соціальному середовищі. Для більшості з них батьки не були прикладом, гідним поваги. В педагогічному середовищі учні також не знаходили взірці, які, на їх думку, досягли соціальних вершин і гідні для наслідування, адже більшість педагогів мають незначну заробітну платню і низький статус у суспільстві. Тому багато хто з учнів висловлював свої побоювання, що морально розвинена людина завжди залишається бідною та знедаленою. Подолати цю суперечність ми намагалися під час перегляду та обговорення відеофільмів, в яких доля героїв постає не в окремих епізодах, а розкривається у своїй цілісності, взаємозв'язках світогляду та життєвих подій. Завдяки цьому учні пересвідчувалися, що багата людина не завжди щаслива, а безвідповідальна та аморальна нерідко жалкує над своїм життям.

Суттєвий вплив на моральний розвиток учнів мало їх залучення до волонтерської діяльності. Наведемо приклад реалізації та результати цієї роботи. Напередодні Великодня, першокурсники групи автослюсарів організували волонтерську акцію у Мукачівському дитячому будинку-інтернаті, спрямовану на підтримку вихованців.

На початку акції заступник директора інтернату провела «екскурсію» для ліцеїстів та ознайомила їх з життям дітей у інтернаті. Учні професійно-технічних навчальних закладів, які на початку поводили себе досить зухвало, порівнювали своє життя з життям дітей інтернату і переосмислювали людські

цінності та стосунки. Зокрема, багато хто з них висловлював поміж собою співчуття дітям, які ніколи не мали сім'ї, позбавлені спілкування з батьками.

Талановиті дівчата-підлітки влаштували невеличкий концерт. У їх виконанні прозвучали задушевні пісні про маму, надію та щасливе майбутнє. Як справжнім артисткам юнаки подарували дівчатам квіти, а мешканцям будинку-інтернату дістались солодощі. Про важливість і необхідність допомагати знедоленим дітям, які проживають в інтернаті, волонтерам розповів директор установи. Він також познайомив їх з різноманітними цікавими заходами, що проходять тут.

Важливо, що за власною ініціативою волонтери подарували інтернату гарненьку годівничку для саду та кольорові фарби для дитячого майданчика. Розфарбувати дитячий майданчик та упорядкувати подвір'я волонтери пообіцяли під час наступного візиту.

Після повернення до ліцею багато учнів ПТНЗ переосмислили свої вчинки, поведінку та й взагалі моральне ставлення до світу. Знайомство з інтернатівцями стало хорошим підґрунтям для цього. Підсумовуючи результати волонтерського заходу учні професійно-технічних навчальних закладів відмічали, що творити добро не так важко і водночас дуже приємно.

Дослідження, здійснене після впровадження програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, за допомогою тих самих методик, що й на етапі констатувального експерименту, дозволило отримати психодіагностичні дані, які необхідно піддати аналізу, статистичній обробці та узагальненню.

Вибірка досліджуваних, які були залучені до участі у формувальному експерименті, як уже зазначалося, складала 58 осіб, з яких 30 учнів було включено до експериментальної групи та 28 осіб склали контрольну групу.

Безпосередньо перед реалізацією програми тренінгу, нами був здійснений порівняльний аналіз двох груп досліджуваних, а саме – експериментальної та контрольної, для того, щоб впевнитися в рівномірному розподілі їх учасників та еквівалентності відібраних груп. Це дало нам змогу говорити про так звану

«чистоту» експерименту та з більшою достовірністю здійснювати аналіз наявних змін в експериментальній групі після проведення тренінгу.

Первинний експериментальний зріз ми здійснювали за допомогою непараметричного методу порівняння двох незалежних вибірок – критерію U-Манна Уїтні. Висновок про відмінність або подібність досліджуваних груп здійснюється на основі емпіричного значення критерію, який відображає наскільки співпадають ряди значень за кожною з шкал використаних методик (див. табл. 3.3).

Аналізуючи результати порівняння експериментальної та контрольної груп до проведення тренінгу за визначеним критерієм, ми можемо констатувати, що статистично значущих відмінностей між досліджуваними ознаками не зафіксовано ($p > 0,05$).

Таблиця 3.3

Результати порівняння експериментальної та контрольної груп до тренінгу (критерій U-Манна-Уїтні)

	Моральна мотивація	Моральна самооцінка	Моральний самоконтроль	Ціннісне ставлення до інших	Моральні знання	Моральні вчинки
Статистика U Мана-Уїтні	102,000	107,500	100,000	103,500	111,000	109,000
Статистика W Уїлкоксона	222,000	227,500	220,000	223,500	231,000	229,000
Z	-,463	-,210	-,588	-,392	-,063	-,146
Асимпт. знч.	,644	,833	,556	,695	,950	,884

Це означає, що значення однієї вибірки рівномірно розподілені серед значень іншої вибірки, і це дає нам змогу говорити про еквівалентність відібраних груп досліджуваних, а отже й ідентичність експериментальної та

контрольної груп. Первинні статистики показників експериментальної та контрольної груп як до, так і після тренінгу представлено у додатку В.

Після реалізації програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів, яка мала на меті розвиток її інформаційно-пізнавального, ціннісного-мотиваційного, поведінкового компонентів та актуалізації рівня основних показників соціальної комунікативної компетентності й адаптованості і, водночас, відпрацювання й поглиблення комунікативних вмінь та навичок, нами було здійснено аналіз динаміки змін досліджуваних показників за допомогою непараметричного критерію для порівняння двох залежних вибірок, а саме Т-критерій Вілкоксона. Цей непараметричний критерій призначений для зіставлення показників, виміряних на одній і тій самій вибірці досліджуваних, в нашому випадку: до і після формувального експерименту. Висновок про статистичну відмінність показників робиться на основі аналізу емпіричного значення критерію: чим більша відмінність, тим менше значення критерію Т.

У таблиці 3.4 представлено результуючу таблицю значень критерію до і після формувального експерименту, первинні статистичні дані див. у додатку В.

Таблиця 3.4

Значення критерію Т-Вілкоксона для експериментальної групи (порівняння показників до (ДЕ) – після експерименту (ПЕ))

Шкала	Моральна мотивація ДЕ- Моральна мотивація ПЕ	Моральна самооцінка ДЕ - Моральна самооцінка ПЕ	Моральний самоконтроль ДЕ - Моральний самоконтроль ПЕ	Ціннісне ставлення до ін. ДЕ - Ціннісне ставлення до ін. ПЕ	Моральні знання ДЕ - Моральні знання ПЕ	Моральні вчинки ДЕ- Моральні вчинки ПЕ
Z	-2,886 ^b	-,316	-3,153	-2,804	-2,842	-,246
Асимпт. знич.	,004	,752	,002	,005	,004	,806

За результатами аналізу динаміки змін досліджуваних показників до і після проведення формувального експерименту, статистично значущі

відмінності виявлено за показниками «Моральні знання», «Ціннісне ставлення до інших», «Моральна мотивація», «Моральний самоконтроль».

Проаналізуємо результати дослідження моральних знань учнів професійно-технічних навчальних закладів до та після проведення формувального експерименту (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Результати обстеження досліджуваних за методикою
«Моє розуміння особистісних якостей людини» І.С. Булах**

Рівні прояву	Кількість учнів у %	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
	<i>Експериментальна група (ЕГ, n=30)</i>	
високий	13,33	26,72
середній	66,67	66,71
низький	20,00	6,57
<i>Контрольна група (КГ, n=28)</i>		
високий	10,72	14,29
середній	60,71	57,14
низький	28,57	28,57

Як видно з даних таблиці, високий рівень розвитку моральних знань притаманний 26,72 % учнів. Ці учні показали себе найбільш обізнаними щодо змісту моральності, шляхів морального розвитку та самовдосконалення особистості, могли розкрити сутність моральних понять і категорій. В обговоренні вони легко наводили життєві приклади моральних вчинків, обґрунтовували зв'язки між моральними принципами людини та її поведінкою і вчинками. Ці учні відверто визнавали, що не завжди дотримуються відомих правил моральної поведінки, хоча й намагаються це робити, орієнтуючись, переважно, на добро. Результати, отримані після проведення формувального експерименту показують, що середній рівень розвитку моральних знань притаманний 66,71 % учнівської молоді. Ці учні частково володіли знаннями та розумінням моральних понять. Особливо складним для цієї категорії молоді було пояснити сутність поняття «моральний вибір». На пропозицію розповісти про ситуації морального вибору у власному житті вони просили навести

подібні приклади. Обговоренню сприяло те, що один з учнів розповів про свою допомогу товаришу, який втратив батька. Ситуація морального вибору: «допомагати чи ні в подібних випадках?» стала предметом осмислення та обговорення для інших. Низький рівень розвитку моральних знань притаманний 6,57 % учнів. Ці учні, мали невеликий словарний запас і сприймали спілкування на моральні теми як складне завдання.

Під час вправи «Компліменти» учасники прагнули замінити словесні компліменти «чоловічим» рукостисканням і пояснили, що цей жест є для них більш прийнятним способом прояву взаємоповаги. Незважаючи на те, що ці учні не могли самостійно наводити приклади моральних норм, під час перегляду фільму «Конфуцій», вони досить влучно називали якості та характеризували моральний підтекст вчинків, які проявляли герої. Серед таких характеристик переважали банальні якості, такі як «чесний», «добрий». Найбільш обізнаними учні виявилися відносно прикладів моральної поведінки героїв твору Ф.М. Достоєвського «Злочин і покарання», який був включений до навчальної програми.

Отримані кількісні експериментальні дані щодо рівня ціннісного ставлення до інших представлені в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

**Результати обстеження досліджуваних за методикою
«Що ми цінуємо в людях» (авт. Г.В. Слепухіна)**

Рівні прояву	Кількість учнів у %	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
	<i>Експериментальна група (ЕГ, n=30)</i>	
високий	13,33	33,33
середній	26,67	30,00
нижче середнього	20,00	26,67
низький	40,00	10,00
<i>Контрольна група (КГ, n=28)</i>		
високий	17,86	17,86
середній	25,00	28,57
нижче середнього	14,28	21,43
низький	42,86	32,14

Табличні дані свідчать, що високий рівень ціннісного ставлення до інших притаманний 33,33% учнів професійно-технічних навчальних закладів. У процесі проведення тренінгової роботи ці учні були найбільш активні, оскільки їх мотивація до участі була значною мірою сформованою. Вони не соромилися висловлювати власні думки при обговоренні проблемних ситуацій, ставили запитання, охоче виконували тренінгові вправи. Середній рівень розвитку ціннісного ставлення до інших було виявлено у 30,00% учнів. Ці учні орієнтувалися на більшість, висловлювали, переважно, стереотипні думки, не проявляли значної активності, але погоджувалися з поглядами інших.

Рівень нижче середнього виявився у 26,67% учнів. Учні на цьому рівні адекватно оцінюють вчинки, але ставлення до моральних норм у них нестійке. Вони легко піддаються впливу «негативних героїв».

Низькі показники рівня розвитку ціннісного ставлення до інших виявлено у 10,00 % учнів професійно-технічних навчальних закладів. На жаль, ця частина учнівської молоді і після впровадження програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ не усвідомили важливість моральних цінностей, не прагнули до морального розвитку і не вважали за потрібне самовдосконалюватись у цьому напрямі. Нерідко вони виражали іронію і сарказм, висміювали відверті відповіді, що негативно впливало на інших учасників тренінгових занять.

Учні з низьким рівнем розвитку ціннісного ставлення до інших треба було додатково мотивувати можливістю перегляду цікавого фільму, раніше піти з занять тощо. Ці учні вважали, що навколо них не існує прикладів високоморальної поведінки, розповідали, що особливо не хочуть бути схожими на деяких майстрів виробничого навчання, але при цьому не наводили гідних наслідування альтернатив.

Значна частина з них пережили алкоголізм батьків та фізичне насильство в сім'ї, що наклало на їх поведінку негативний відбиток. Наслідуючи батьків, вони намагалися поводити себе зухвало, грубо навіть на початку тренінгової роботи.

Однак, у процесі психологічного консультування, залишаючись наодинці з психологом, вони, нерідко, «скидали маски» і ставали звичайними дітьми, позбавленими уваги, піклування та любові. Потім, при зустрічі на перервах, деякі з учасників намагалися зайвий раз привітатися, спитати про щось, оскільки відчули інтерес до себе з боку дорослого та хотіли бути цікавими і надалі.

Надалі проаналізуємо показники рівня розвитку моральної мотивації учнів професійно-технічних навчальних закладів (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Результати обстеження досліджуваних за методикою
«Діагностика моральної мотивації» (авт. Г.В. Слепухіна)**

Рівні прояву	Кількість учнів у %	
	До формульованого експерименту	Після формульованого експерименту
	<i>Експериментальна група (ЕГ, n=30)</i>	
високий	6,67	53,33
середній	80,00	46,67
низький	13,33	-
<i>Контрольна група (КГ, n=28)</i>		
високий	14,28	21,43
середній	71,43	35,71
низький	14,29	42,86

Табличні дані свідчать, що високий рівень розвитку моральної мотивації виявлено у 53,33 % учнів професійно-технічних навчальних закладів. Це учні, які у процесі тренінгової роботи змогли навести численні приклади своєї поведінки в морально складних ситуаціях, розповісти про власні сумніви та вольові рішення. Вони лаконічно і аргументовано пояснювали свій вибір та свою точку зору на ту чи іншу моральну ситуацію. Середній рівень розвитку моральної мотивації виявлено у 46,67 % учнів. Отже, майже половина учнів після впровадження програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ прагне здійснювати відповідальні вчинки, виконувати

обіцянки, доручення, що є позитивним результатом. Учні з низьким рівнем розвитку моральної мотивації після проведення програми не виявлено. Це свідчить про прагнення учнів тягнутись до кращого, морального.

З таблиці 3.8 видно суттєві покращення результатів рівня розвитку морального самоконтролю та моральної саморегуляції.

Таблиця 3.8

Результати обстеження досліджуваних за модифікованою методикою «Як вчинити» (авт. Г.В. Слепухіна в мод. Е.М. Попович)

Рівні прояву	Кількість учнів у %	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
<i>Експериментальна група (ЕГ, n=30)</i>		
високий	13,33	20,00
середній	36,67	46,67
нижче середнього	16,67	26,67
низький	33,33	6,66
<i>Контрольна група (КГ, n=28)</i>		
високий	14,29	14,29
середній	25,00	14,28
нижче середнього	28,57	17,86
низький	32,14	53,57

Більше половини учнів (20 % з високим та 46,67 % із середнім рівнями) після проведення програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів проявили стійке, сформоване ставлення до моральних норм, правильно пояснювали вчинки. Учасники ж з рівнем нижче середнього (26,67 %) та низьким рівнем (6,66 %) розвитку морального самоконтролю та саморегуляції так і не змогли визначитись та обрати «правильну» лінію поведінки у запропонованих ситуаціях.

Порівняння отриманих діагностичних результатів до та після проведення формувального експерименту показало позитивні відмінності в отриманих даних. Це свідчить, що рівень морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів зріс внаслідок експериментального впливу. Учні стали

краще усвідомлювати важливість моральних цінностей, і як етичної категорії, і як регуляторів людської діяльності, прагнути побудови власного життя у відповідності до моральних норм людства. Щодо учнів, які так і залишились на низькому рівні, то робота з цією категорією учнів робота була найбільш складною (і в змістовному, і в організаційному плані), однак певна їх частина все ж підвищила показники морального розвитку.

Проте, за шкалою «Моральна самооцінка» статистично достовірних змін не виявлено (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Результати обстеження досліджуваних за методикою
«Діагностика моральної самооцінки» (авт. Г.В. Слепухіна)**

Рівні прояву	Кількість учнів у %	
	До формульованого експерименту	Після формульованого експерименту
<i>Експериментальна група (ЕГ, n=30)</i>		
високий	13,33	13,33
середній	86,67	80,00
нижче середнього	-	6,67
низький	-	-
<i>Контрольна група (КГ, n=28)</i>		
високий	25,00	-
середній	75,00	92,86
нижче середнього	-	7,14
низький	-	-

Необ'єктивні оцінки своїх моральних якостей, здібностей і можливостей, бажання виглядати краще, прикрасити себе, призводить до завищено моральної самооцінки учнів. Проте поява учнів з рівнем розвитку моральної самооцінки нижче середнього свідчить про критичніший погляд на себе зі сторони у зв'язку з переосмисленням своїх вчинків, поведінки та відповідності їх моральним нормам.

Показники загального рівня морального розвитку учнів представлені у табл. 3.10.

**Результати обстеження досліджуваних за методикою
«Оцінювання рівня морального розвитку особистості»
(авт. Г.А. Дмитренко)**

Рівні прояву	Кількість учнів у %	
	До формувального експерименту	Після формувального експерименту
<i>Експериментальна група (ЕГ, n=30)</i>		
високий	20,00	36,67
середній	53,33	43,33
низький	26,67	20,00
<i>Контрольна група (КГ, n=28)</i>		
високий	25,00	25,00
середній	42,86	46,43
низький	32,14	28,57

Показники за даною шкалою покращились (учнів з високим рівнем стало 36,67 %, з середнім рівнем кількість зменшилась до 43,33 % учасників, а з низьким – до 20,00%), хоча й не так суттєво. Це можна пояснити тим, що учасники програми актуалізації здружились і, відповідно, кожен певною мірою завищував позитивні якості своїх однокласників.

Поряд з тим, в результаті проведення програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів спостереження та співбесіди з педагогами підтвердили, що в поведінці юнацтва стали більш проявлятися прагнення до надання допомоги потребуючим, відповідальність, надійність, працелюбність та ін. Цікаво, що під час перегляду відеофільму «Врятований Світлом» деякі учні ідентифікували себе з героєм, який на початку робив чимало аморальних вчинків, однак згодом, коли побачили зміни в його поведінці, почали замислюватися, чи хочуть бути на нього схожими. Цей досвід ідентифікації спочатку з негативним зухвалим і грубим героєм, який надалі змінив себе і власне життя, мав значний вплив на переоцінку учнями власних цінностей і життєвих пріоритетів. Можливо, наслідки такої зміни мають проявитися в часі набагато пізніше.

Щодо показників контрольної групи, статистично значущих відмінностей не було зафіксовано. Первинні дані див. у додатку В. В якості методичного

інструменту аналізу ми також використали Т-критерій Вілкоксона (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

**Значення критерію Т-Вілкоксона для контрольної групи
(порівняння показників до (ДЕ) – після експерименту (ПЕ))**

Шкала	Моральна мотивація ДЕ - Моральна мотивація ПЕ	Моральний самоконтроль ДЕ - Моральний самоконтроль ПЕ	Ціннісне ставлення до ін. ДЕ - Ціннісне ставлення до ін. ПЕ	Моральні знання ДЕ - Моральні знання ПЕ	Моральні вчинки ДЕ - Моральні вчинки ПЕ	Моральна самооцінка ДЕ - Моральна самооцінка ПЕ
Z	-,917	-,505	-,900	-1,315	-,057	,000
Асимпт. знч.	,359	,613	,368	,188	,954	1,000

Отже, на основі проведеного аналізу можна зробити висновок, що моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів є стійкою категорією і стихійно не розвивається у короткотерміновій часовій перспективі.

Узагальнюючи результати аналізу динаміки змін досліджуваних показників в експериментальній групі до і після проведення формувального експерименту за допомогою статистичного Т-критерію Вілкоксона, ми можемо зробити висновок про успішну апробацію програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Отримані результати дослідження засвідчують позитивні зміни в учасників експериментальної групи стосовно рівня розвитку їх моральних знань і переконань, моральної самооцінки, ціннісного ставлення до інших, моральної мотивації, морального самоконтролю та саморегуляції, що підтверджує ефективність запропонованої програми.

3.3. Методичні рекомендації щодо підвищення ефективності впливу психологічних та педагогічних умов на моральний розвиток учнів закладів професійно-технічної освіти

Результати дослідження склали основу для розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності впливу психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Оскільки професійна діяльність психологів, педагогів, а також виховна діяльність з боку батьків мають свої відмінності, методичні рекомендації було розподілено окремо для кожної з цих категорій.

Методичні рекомендації для психологів
професійно-технічних навчальних закладів.

1. Забезпечувати підвищення психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу: учнів, вчителів, батьків. У ситуації ціннісної дезорієнтації у суспільстві моральний розвиток учнівської молоді і, особливо, учнів ПТНЗ є не менш актуальною проблемою, ніж розвиток здібностей, інтелектуального потенціалу особистості. Від моральних характеристик залежать такі професійні якості особистості як відповідальність, надійність, вміння якісно та вчасно виконувати професійні завдання та ін. У цьому процесі важко переоцінити роль психолога, оскільки саме психолог може стати референтною особистістю, яка буде спрямовувати вектор морального розвитку учня в позитивне русло.

2. Проводити психолого-педагогічну діагностику рівня морального розвитку учнів. Психологічна діагностика показників морального розвитку учнів ПТНЗ має бути спрямована на виявлення рівнів розвитку інформаційно-пізнавального, ціннісно-мотиваційного та поведінкового компонентів цього процесу. Інформаційно-пізнавальний компонент визначається обсягом, системністю, глибиною та осмисленістю знань учня щодо загальнолюдських моральних норм. Ціннісно-мотиваційний компонент характеризується емоційне ставлення учня до певних моральних принципів, ситуацій, правил поведінки та взаємодії, усвідомлення цінності моральних рис, якостей і норм поведінки в цивілізованому людському співтоваристві. Поведінковий компонент характеризується відповідністю поведінки та вчинків учнівської молоді загальнолюдським моральним нормам.

3. Розробляти та впроваджувати розвивальні, корекційні програми формування моральних цінностей учнів ПТНЗ з урахуванням їх індивідуальних, вікових особливостей та специфіки. Учні професійно-технічних навчальних закладів – особлива категорія молоді, яка потребує посиленої уваги, оскільки значна їх частина позбавлена повноцінного сімейного виховання, турботи та любові батьків, і нерідко перебуває у скрутному матеріальному становищі.

Запропонована програма актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів може бути використана психологами під час проведення психологічних тренінгів, індивідуальних консультацій з учнями. У процесі психологічної корекції показників морального розвитку психолог має бути готовим до виникнення опору, психологічних бар'єрів у спілкуванні. У процесі подолання цих труднощів та стереотипів психолог має завоювати довіру учнівської молоді під час пояснювальних бесід, спілкування на перервах, відвідування кураторських годин тощо. Він має спиратися не тільки на мотивацію самовдосконалення, що потенційно притаманна кожній особистості, але й на соціальну мотивацію, на організацію морального впливу на учня з боку референтних особистостей, учнівського колективу.

4. Організовувати та проводити психологічну просвіту для батьків у вигляді лекторіїв, семінарів, бесід на тему психолого-педагогічних знань про вікові особливості дитини, потреби її розвитку, умови особистісного становлення.

5. Налагоджувати взаємодію з педагогічним колективом для покращення психологічного клімату, забезпечення сприятливих умов морального розвитку учнів закладів профтехосвіти за допомогою просвітницької роботи, індивідуальних консультацій (у разі запиту з боку самого педагога), психолого-педагогічних консилиумів, виступів на педагогічних радах, методичних об'єднаннях, моніторингових досліджень, психологічного просвітництва.

Методичні рекомендації для педагогів
професійно-технічних навчальних закладів.

1. Ураховувати початковий рівень морального розвитку учнів.
2. Забезпечувати моральний вплив на учнів з боку учнівського колективу. Особистість педагога може мати визначальний вплив на моральне становлення вихованця, якщо він зможе здобути авторитет учня власними поглядами, загальнолюдськими якостями та професійною компетентністю. Наслідування образу педагога (якщо цей образ є позитивним і привабливим) для багатьох учнів відбувається підсвідомо та має виключне значення у ситуації відсутності батьків або зниження їх авторитету.
3. Забезпечувати наявність моральних прикладів у референтному для учнів соціальному середовищі.
4. Залучати молодь до соціально-корисних проєктів, волонтерської діяльності.
5. Узгоджувати моральний вплив сім'ї та психолого-педагогічного персоналу ПТНЗ.
6. Координувати зусилля всіх учасників навчально-виховного процесу. У процесі морального розвитку учнів ПТНЗ особливо важливою є координація зусиль всіх учасників навчально-виховного процесу: педагогів, психологів і батьків. Успішна координація може бути реалізована завдяки завчасному плануванню виховних заходів (творчих зустрічей, проєктів, виставок-робіт учнів і т.п.), на яких педагоги, психологи, батьки та учні виступатимуть рівноправними учасниками спільних дій, що матиме суттєвий моральний вплив на вихованців.

Методичні рекомендації для батьків.

1. Проявляти інтерес до всіх деталей життя дитини як у навчальному закладі, так і за його межами. У людському житті виховання дитини є одним з найпочесніших і найвідповідальніших завдань, покладених природою та суспільством. Прийняття власної відповідальності за виховання дитини є

свідченням особистісної зрілості людини. Успішне виховання дитини є одним з важливих критеріїв, за яким людина оцінює успішність власної життєвої долі.

2. Поглиблювати та розширювати свої психолого-педагогічні знання про вікові особливості дитини, потреби її розвитку, умови особистісного становлення. Зокрема, батькам слід зважати на такі особливості вікового становлення дітей: суперечливість, складність переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, зміна провідної діяльності особистості з учбової на учбово-професійну; формування нових мотивів самовдосконалення та самореалізації у дорослому житті, соціальному середовищі; розвиток почуття ідентичності власного «Я» або «рольове зміщування», що також впливає на моральні установки особистості; зростання моральної самосвідомості, прагнення до саморозвитку та самовиховання, формування моральних переконань, необхідних у подальшому житті.

3. Батькам слід пам'ятати, що навіть досконале педагогічне виховання не замінить повноцінного контакту з батьком, матір'ю, іншими близькими, і навіть найгрубіші промахи педагогів, зазвичай, не так фатально впливають на розвиток особистості дитини, як неправильна поведінка батьків.

4. У сім'ї, де неблагополучна ситуація пов'язана з її розпадом, алкоголізмом одного з батьків, основну виховну роботу слід спрямовувати на:

- підвищення психологічної культури батьків, що дозволяє враховувати духовно-особистісні та вікові психологічні потреби дітей, їхні емоційні стани;
- встановлення та підтримка в сімейних стосунках традицій взаємодопомоги, позитивного ставлення до всіх членів родини;
- уникнення жорстокості, сарказму, безапеляційності, презирства до дітей;
- прояв інтересу батьків до внутрішнього світу дітей, їх турбот і захоплень, уникнення байдужого та негативного ставлення до особистості дитини. Негативною може бути лише оцінка її конкретних дій, вчинків, висловів;

- підтримка дитини в її найкращих моральних прагненнях, допомога в реалізації її потреб (естетичних, гуманістичних, релігійних, пізнавальних тощо).

5. Пам'ятати, що моральний розвиток дитини в сім'ї відбувається з перших днів її життя через засвоєння цінностей і стилів спілкування у сімейному колі, наслідуванням батьків як взірців ідеальної для дитини поведінки, носіїв певних моральних норм і принципів.

6. Особливістю юнацького віку є те, що для засвоєння нового соціального досвіду юнаки та дівчата збільшують психологічну дистанцію з батьками, намагаються самоствердитись, нерідко, за рахунок інших. Батьки не повинні перешкоджати процесу набуття самостійності дітей, але мають спрямовувати його в позитивне русло.

7. Прямий вплив на дитину краще замінити опосередкованим (через друзів, тематичні відеофільми, літературу відповідного морального спрямування).

8. Попри всю зайнятість батькам слід знаходити життєвий час для близького спілкування з дітьми, обговорення спільних тем, занять спортом, туристичними мандрівками, відвідуванням культурних заходів тощо.

Висновки до третього розділу

Аналіз результатів формувального експерименту дозволяє зробити такі висновки:

Актуалізація психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів передбачає збагачення системи коректних моральних знань, формування стійких усвідомлених моральних переконань; розвиток адекватної моральної самооцінки та ціннісного ставлення до себе, інших людей, оточуючого світу; вироблення активної внутрішньої моральної мотивації; удосконалення морального самоконтролю і моральної саморегуляції поведінки.

Методика актуалізації системи психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ повинна відповідати логіці етапів та особливостей структурних компонентів цього процесу. Необхідно також враховувати вікову, соціальну, пізнавальну, особистісну, поведінкову специфіку контингенту професійно-технічних навчальних закладів.

У ході формувального експерименту було виявлено, що психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів детермінуються такими провідними соціальними та педагогічними умовами: урахування початкового рівня морального розвитку учнів, забезпечення морального впливу на учнів з боку учнівського колективу, забезпечення наявності моральних прикладів у референтному соціальному середовищі, залучення молоді до соціально-корисних проєктів, узгодження морального впливу сім'ї та психолого-педагогічного персоналу професійно-технічних навчальних закладів, психологізація навчально-виховного процесу закладів профтехосвіти.

Засобами актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ виступають психологічне консультування учнівської молоді з проблем морального самовизначення; психологічна корекція деформацій моральних установок, переконань, цінностей, аморальних тенденцій у поведінці та відповідних особистісних рис, як їх внутрішніх психологічних спонук; психологічний тренінг морального розвитку учнів; психологічна просвіта шляхом залучення до різноманітних інформаційних джерел моральної спрямованості, наприклад, перегляд відеофільмів; залучення учнівської молоді до участі у волонтерській діяльності.

Повторне обстеження досліджуваних експериментальної і контрольної груп дозволило виявити наявність статистично значущих відмінностей у показниках експериментальної групи, особливо за показниками «Моральні знання», «Ціннісне ставлення до інших», «Моральна мотивація», «Моральний самоконтроль». Отримані результати засвідчили позитивну динаміку у досліджуваних експериментальної групи щодо підвищення рівня розвитку їх

моральних знань і переконань, моральної самооцінки, ціннісного ставлення до інших, моральної мотивації, морального самоконтролю та саморегуляції. У показниках досліджуваних контрольної групи статистично значущих змін не виявлено. Це показало ефективність розробленої та апробованої програми, в основу якої покладено обґрунтовану нами модель актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Зміст третього розділу дисертації відображено в наступних публікаціях автора:

1. Попович Е. М. Створення психолого-педагогічних умов морального розвитку учнівської молоді в закладі професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. - Випуск 19. – С. 586-593.

2. Попович Е. М. Особливості морального розвитку учнівської молоді в системі професійно-технічної освіти: результати експериментального дослідження / Е. М. Попович // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. - Випуск 22. – С. 480-492.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз та емпіричне вивчення проблеми морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів; обґрунтовано сутність поняття «психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів»; охарактеризовано етапи і структурні компоненти, визначено критерії, показники, рівні морального розвитку учнів ПТНЗ; розроблено та експериментально апробовано програму актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Результати наукового пошуку та експериментальної роботи дали підстави для таких висновків:

1. Моральний розвиток як такий – це процес активізації моральної свідомості й самосвідомості завдяки засвоєнню особистістю системи моральних знань і цінностей, формуванню її здатності керуватися моральними переконаннями, підпорядковувати власні вчинки вищим моральним нормам людського співіснування.

Моральний розвиток особистості юнацького віку являє собою складний динамічний процес осмисленого засвоєння зразків моральної поведінки, їх закріплення в моральній самосвідомості через інтеграцію в «Я»-моральне та вироблення моделей моральної поведінки. Визначено особливості (системність, інтегрованість, діяльнісна обумовленість, детермінованість, вікова обумовленість), етапи (засвоєння моральних знань і зразків, моделювання морально-ціннісної мотивації, реалізації моральної поведінки), структурні компоненти (інформаційно-пізнавальний, ціннісно-мотиваційний, поведінковий) морального розвитку особистості юнацького віку.

Специфічні особливості морального розвитку учнів зазначених закладів полягають у недостатній обізнаності щодо змісту моральних цінностей людства; нестійкості моральних переконань і невизначеності щодо моральних ідеалів; труднощах критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на

основі власних моральних знань, переконань, цінностей; недостатньому моральному самоконтролі та саморегуляції у процесі взаємодії.

Психологічними умовами морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів є моральні знання і моральні переконання, які забезпечують становлення інформаційно-пізнавального компонента морального розвитку досліджуваної категорії юнаків і дівчат; моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація, що обумовлюють розгортання ціннісно-мотиваційного компонента морального розвитку учнів закладів профтехосвіти; моральний самоконтроль, моральна саморегуляція, як провідні психологічні умови поведінкового компонента морального розвитку.

Психологічні умови морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів – це складна системна внутрішньо-інтегрована сукупність когнітивних (моральні знання, моральні переконання), ціннісно-мотиваційних (моральна самооцінка, ціннісне ставлення до себе та інших, моральна мотивація) та поведінкових (моральний самоконтроль, моральна саморегуляція) характеристик їх особистості, що визначають моральну обізнаність, морально-ціннісну мотивацію, та закріплення останніх у моральній самосвідомості як активних внутрішніх регуляторів поведінки.

2. Критеріями морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів є моральна обізнаність (знання моральних норм і принципів, моральні судження), моральна рефлексія (аналіз власних вчинків і реакцій на них оточуючих, оцінка їх через призму суспільних моральних нормативів та особистих моральних переконань); моральні переживання (переживання моральних почуттів, у яких для юнаків і дівчат відкривається моральне усвідомлення себе, їх моральна самооцінка через співвіднесення власних інтересів з інтересами оточуючих, усвідомлене ставлення до своїх вчинків у процесі соціальної взаємодії); моральний вчинок (вчинок, який ґрунтується на основі обізнаності щодо моральних норм і свідомого ставлення до них, та прийнятті відповідального рішення).

3. Моральний розвиток учнів ПТНЗ характеризується різними рівнями: *високий рівень* властивий учням з розвинутою системою усвідомлених цілісних знань щодо змісту моральних понять, норм, цінностей, принципів; стійкими, аргументованими моральними переконаннями; здатністю до розуміння цінності іншого, побудови міжособистісної взаємодії на засадах співдружності, поваги, толерантності; спроможністю дати моральну оцінку своїм почуттям, діям, переживанням; усвідомленою, переважно внутрішньо-мотивованою орієнтацією на духовно-моральні зразки, шляхи морального самовдосконалення; високою здатністю до морального самоконтролю та саморегуляції поведінки. Для учнів із *середнім рівнем* морального розвитку характерні фрагментарні знання щодо змісту моральних понять, норм, цінностей, принципів; недостатньо стійкі та аргументовані моральні переконання; ситуативна здатність до критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на основі моральних знань; орієнтація у ставленні до інших, переважно на думку інших, стереотипні оцінні критерії «культу успіху і споживацтва»; наявна здатність до морального самоконтролю та саморегуляції, яка рівнозначно базується на внутрішній і зовнішній мотивації. *Низький рівень* морального розвитку притаманний учням з переважанням некоректних знань щодо змісту моральних понять, норм, правил, цінностей, принципів; нестійкими, фрагментарними, дифузними моральними переконаннями; слабкою здатністю до критичного осмислення своїх особливостей та поведінки на основі наявних моральних знань; ігноруванням необхідності відповідальності за власні обіцянки, вчинки та дії, нехтуванням правилами етики і моралі людської взаємодії; слабким моральним самоконтролем та саморегуляцією; орієнтацією на власні інтереси в ситуаціях морального вибору навіть, якщо вони суперечить моральним нормам. В учнів ПТНЗ переважають середній та низький рівні морального розвитку. Емпірично встановлено, що між психологічними умовами та рівнями морального розвитку досліджуваних існує ступеневий зв'язок залежності: чим вищий рівень

сформованості психологічних умов, тим вищий рівень морального розвитку особистості учнів професійно-технічних навчальних закладів.

4. Методологічним підґрунтям побудови моделі та програми актуалізації психологічних умов морального розвитку учнів ПТНЗ є особистісно-орієнтований підхід, який утверджує принцип прийняття особистості як найвищої цінності, носія внутрішнього потенціалу її морально-духовного зростання. Актуалізація психологічних умов морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів сприяє процесу розширення системи коректних моральних знань, формування усвідомлених моральних переконань і установок; розвитку адекватної моральної самооцінки та ціннісного ставлення до себе, оточуючих людей і світу загалом; виробленню активної внутрішньої моральної мотивації; удосконаленню морального самоконтролю і моральної саморегуляції поведінки, що проявляється у підвищенні рівня розвитку їх моральних знань і переконань, моральної самооцінки, ціннісного ставлення до інших, моральної мотивації, морального самоконтролю та саморегуляції.

Проведене дослідження не висвітлює усіх аспектів проблеми морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів. Перспективи його продовження ми вбачаємо у виявленні глибинно диференційованої особистісної феноменології морального розвитку учнів ПТНЗ, аналізі структурно-функціональних систем його психологічних умов, розробці та впровадженні ефективних засобів оптимізації морального розвитку юнаків і дівчат на основі використання потенціалу їх особистісного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко Г. Н. Путь самопознания и Богопознания. Майкоп, 2005. 316 с.
2. Адорно Теодор В. Проблемы философии морали / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва : Республика, 2000. 239 с. (Б-ка этической мысли).
3. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности. *Психология формирования и развития личности*. Москва, 1981. С. 19-44..
4. Анисимов О. С. Теоретическая акмеология : предмет, структура содержания, тренінг : учебное пособие. Москва : ИПК Госслужбы, 2006. 382 с.
5. Апетик Н. М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків : автореф. дис... канд. псих. наук : спец. 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ : 2001. 21 с.
6. Аристотель. Нікомахова етика = Αριστοτελους. Ηθικα Νικομαχεια. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
7. Афанасьева Л. В. Духовные ценности подрастающего поколения как фактор стабилизации современного общества. *Школа та суспільство: пошуки культуротворчої парадигми освіти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21-22 вересня 2009, МДПУ імені Богдана Хмельницького)*. Мелітополь : Друк. «Люкс». С. 167-170.
8. Багатовимірність особистості : психологічний ракурс : колективна монографія / Н. П. Гапон, С. Л. Грабовська, В. А. Гупаловська [та ін.] ; за заг. ред.: С. Л. Грабовської, Р. І. Карковської. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 374 с.
9. Байша К. М. Соціально-педагогічні умови морального виховання студентів у позанавчальній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Херсон, 2000. 21 с.
10. Балл Г. О. Психологічні аспекти гуманізації освіти : [книга для вчителя]. Київ, Рівне, 1996. 128 с.

11. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в аналізі взаємозв'язку добра і зла в соціальній поведінці. *Естетика і етика педагогічної дії* : зб. наук. праць. Київ, Полтава, 2011. Вип. 2. С. 22-34.
12. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в аналізі розв'язування ціннісних колізій. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2013. Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 7. Ч. 1. С. 12-18.
13. Бандура А. Теория социального научения. СПб. : Евразия, 2000. 320 с.
14. Батышева С. Я. Профессиональная педагогика : учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям / Под ред. С. Я. Батышева, А. М. Новикова. Издание 3-е, переработанное. Москва : Из-во ЭГВЕС, 2009. 456 с.
15. Бех І. Д. Виховання особистості : навчально-методичний посібник. Київ : Либідь, 2003. 848 с.
16. Бех І. Д. Виховання в сучасній соціально-освітній ситуації. *Бех І. Д. Виховання особистості* : навчально-методичний посібник : у 2-х кн. Київ : Либідь, 2003. С.17-28.
17. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
18. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади : навч.-метод. посібник. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
19. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ : Україна – Віта, 1995. 202 с.
20. Бех І., Ганнусенко Н., Чорна К. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 36. С. 265-281. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/43932> (дата звернення 12.12.217)
21. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі. *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 3, 4. С. 172-184.

22. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
23. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: стратегія проектування. *Вісник Житомирського держ. ун-ту імені Івана Франка*. 1999. №3. С. 42-43.
24. Бех І. Д. Особистісно-орієнтована модель виховання як науковий конструкт Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2002. Вип. 3. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_prob1_silsk_shkolu/3/vupysk_21.pdf (дата звернення 12.12.2017).
25. Бех І. Д. Особистість у контексті орієнтирів розвивального виховання. *Інноватика у вихованні*. 2015. Вип. 1. С. 7-13.
26. Бех І. Д. Психологические основы нравственного развития личности : дис. д-ра психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 1992. 320 с.
27. Бігун Н. І. Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами : монографія. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори, 2006, 160 с.
28. Білас Л. М. Виховання національної самосвідомості старшокласників у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. / Ін-т пробл. виховання АПН України, Київ, 2005. 20 с.
29. Благорозумність мудрості / Соломон Мудрий. Еклезіаст. Пісня пісень. Притчі. Епиктет. Бесіди. Симферопіль : Вид-во «Реноме», 1998. 386 с.
30. Бобнева М. И., Шорохова Е. В. Психологические механизмы регуляции социального поведения. Москва, 1979. 339 с.
31. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва, 1968. 464 с.
32. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избр. психол. труды / под ред. Д. Й. Фельдштейна. Москва, 1985. 212 с.
33. Большой психологический словарь / Под. ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко., 4-е изд., дополн. и испр. Москва : АСТ, СПб. : Прайм-Еврознак, 2008. 868 с.

34. Бондаренко Г. І. Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 20 с.

35. Бондырева С. К., Колесов Д. В. Нравственность Москва : Изд-во Моск. психол-соц. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. 336 с. (Серия «Библиотека психолога»).

36. Борисов В. В., Борисова С. В. Педагогічні умови підвищення ефективності системи громадянського виховання особистості. *Педагогічний альманах* : зб. наук. праць / Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів. Херсон : РПО, 2011. Вип. 10. Ювілейне видання. С. 15-18.

37. Боришевський М.Й., Виховання духовності особистості : навчально-методичний посібник / [М.Й. Боришевський, Л.І. Пилипенко, О.І. Пенькова та ін.] ; за заг. ред. М.Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.

38. Боришевський М. Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. Київ : Знання, 1979. 48 с.

39. Борышевский М. И. Психологические особенности самопознания подростка. Київ : Вища школа, 1980. 167 с.

40. Бочелюк В. Й. Психологічні засади готовності учасників освітньої діяльності до управління інноваційними процесами в школі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 40 с.

41. Булатов М. О. Філософський словник. Київ : Стилос, 2009. 575 с.

42. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : [монографія]. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.

43. Бурдейна Л. І. Формування моральної культури студентів вищих навчальних закладів торговельно-економічного профілю. автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2005. 20 с.

44. Бухлова Н. В., Мазуренко Л. М. Вивчення ефективності діяльності педагога-вихователя. Приходченко К. І., Литвин Л. Є. Діагностика у виховному процесі. Харків : Основа, 2006. 160 с.
45. Бюлер Ш. Что такое пубертатный период. *Психология подростка* : хрестоматия / Ред.-сост. Ю. И. Фролов. Москва, 1997. С. 8-19.
46. Ваховський Л. Ц. Філософія виховання західної цивілізації в епоху Просвітництва : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Харківський держ.пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 40 с.
47. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : Полтавський вісник. 1994. 194 с.
48. Ващенко І. В., Петруновська Н. В. Статусно-ієрархічна система виховних цінностей. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. збірник / За заг. ред. О. В. Сухомлинської ; ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського ; упоряд. О. М. Павліченка. Київ : Вид-во АПН України, 1997. С. 31-34.
49. Вебер Макс. Работы М. Вебера по социологии, религии й культуре / АН СССР, ИНИОН, Всесоюз. Межвед. Центр наук о человеке при президиуме. Вып. 2. Москва : ИНИОН, 1991. 725 с.
50. Ветров Р. Ю. Психологические условия нравственного развития старшеклассников : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Ставрополь, 2005. 179 с.
51. Вечерок Т. В. Сімейні традиції у формуванні моральних цінностей старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец.13.00.07. Луганськ, 2006. 20 с.
52. Виховання духовності особистості : навчально-методичний посібник / М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова [та ін.] ; за заг. ред. М.Й. Боришевського. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 104 с.
53. Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції*. Київ : Школяр, 1997. С. 78-122.
54. Вікова психологія : навч. посібник / Сергєєнкова О. П.,

Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

55. Вознюк Н. М. Етика : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 300 с.

56. Волков Г. Н. Педагогика любви : избранные этнопедагогические сочинения : в 2 т. Москва : Изд. дом «Магистр-Пресс», 2002.

57. Волочай С. В. Морально-етичні цінності в системі виховання студентської молоді. *Гуманізм та освіта* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 21-23 верес. 2004 р. : [в 2 т.] / АПН України, Вінниц. нац. техн. ун-т, Ун-т Євле. [Вінниця] : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2004. Т. 2. С. 285-287.

58. Волошина В. В. Теоретичний аналіз специфіки професійного становлення майбутнього психолога. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного педагогічного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. Вип.8. С. 143-153.

59. Волошко Н. І. Психологічне забезпечення гармонійного особистісного розвитку старшокласників як детермінанта їх саногенної соціальної самореалізації. *Професійне самовизначення як детермінанта особистісного розвитку інтелектуально обдарованих старшокласників* : матеріали круглого столу, 21 березня 2013 року, м. Київ. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2013. С. 35-43.

60. Воспитание молодежи на общечеловеческих нравственных ценностях : сб. науч. тр. / Ростовский гос. педагогический ун-т; Таганрогский гос. педагогический ин-т ; В. И. Новикова (ред.). Ростов н/Д : Изд-во Ростовского гос. педагогического ун-та, 2000. 86 с.

61. Выготский Л. С. Педагогическая психология. Москва : Педагогика, 1991. 480 с.

62. Выготский Л. С., Лурия А. Р. Этюды по истории поведения : Обезьяна. Примитив. Ребенок. Москва : Педагогика-Пресс, 1993. 224 с.

63. Гапон Н.П. Багатовимірність особистості : психологічний ракурс :

колективна монографія / [Н.П. Гапон, С.Л. Грабовська, В.А. Гупаловська та ін.] ; за заг. ред.: С.Л. Грабовської, Р.І. Карковської. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 374 с.

64. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання в українських навчальних закладах Східної Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Київ, 2003. 22 с.

65. Герасіна С. В. Психологічні умови формування готовності до трудової діяльності учнів професійно-технічних навчальних закладів : дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2009. 267 с.

66. Гладкова В. Н., Кузьміна Н. В., Зимичев А. М. Акмеологические технологии формирования личности профессионала. *Акмеология – 2003. Методические и методологические проблемы* / Спб. : Изд-во «Санкт-Петербургская акмеологическая академия», 2003. С. 100-105.

67. Гоббс Томас. Сочинения : в 2-х томах. Москва : Мысль, 1989. 622 с.

68. Гомонай В. В., Талапканич М. І. Формування у школярів основ духовності. *Проблеми післядипломної освіти педагогів* : матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-методичної конференції. Ужгород, 1999. С. 247.

69. Горбатюк С. Є. Теорія цінностей як методологічна основа аксіології соціогуманітарної безпеки. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2016. № 4. С. 20-30.

70. Горбунова К. М. Творча діяльність як теоретична проблема. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць / [За ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало] : у 2 ч. Київ, 2001. Ч. 2. С. 40-45.

71. Гордійчук О. Формування основ моральної культури майбутніх учителів в умовах трансформації системи освіти. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія* : зб. наук. праць. Чернівці, 2006. Вип. 285. С. 43-49.

72. Гошовська Д. Т. Моральна самооцінка як базовий компонент самоусвідомлення у процесі ревіталізації особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. Вип. 2. С. 54-57.

73. Гренадерова С. В. Особенности формирования компетентности личностного самосовершенствования. *Среднее профессиональное образование*. 2009. №2. С. 22-23.
74. Грецов А. Г. Тренинг общения для подростков. СПб. : Питер, 2008. 160 с.
75. Грецов А. Г. Тренинг уверенного поведения для старшеклассников и студентов. СПб. : Питер, 2008. 192 с.
76. Грязнов І. О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. Тернопіль, 2005. 40 с.
77. Гуманістична психологія : антологія : у 3-х т. Т.1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. Київ : Пульсари, 2001. 252 с.
78. Даниленко М. В., Мельниченко І. Г. Іманентні особливості духовно-етичного виховання майбутніх вчителів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія* / РВНЗ «Кримський гуманітарний університет». Ялта, 2007. Вип. 13. С. 117-125.
79. Даценко О. А. Культурно-освітнє середовище і розвиток особистості. *Витоки педагогічної майстерності* : зб. наук. праць Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Сер. «Педагогічні науки» / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2008, Вип. 5. С. 213-219.
80. Державна національна програма «Освіта: Україна ХХІ століття». Київ : Райдуга, 1994. 61 с.
81. Діагностика у виховному процесі / Авт. упоряд. Литвин Л. Є., Приходченко К. І. Харків : Основа, 2006. 38 с.
82. Діуліна В. В. Соціально-педагогічні умови формування морально-етичної культури майбутнього керівника у сфері управлінської діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Харків, 2003. 24 с.

83. Дмитренко Г. А., Олійник В. В., Ануфрієва О. Л. Цільове управління: вимірювання результативності діяльності учнів і педагогів : навч-метод. посібник. Київ : УПК ККО, 1996. 84 с.
84. Долгая Н. В. Виховання духовності старшокласників засобами молодіжної музичної субкультури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2006. 20 с.
85. Долинська Л. В., Бочелюк В. Й. Особистісно-орієнтоване навчання як психолого-педагогічна проблема. *Психологія* : зб. наук. праць. Київ : НПУ, 1999 Вип. 2 (5). С. 79-85.
86. Дорошенко К. Г. Виховання гуманістичного ідеалу старших підлітків у позакласній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2003. 20 с.
87. Дробницкий О. Г. Моральная философия : избранные труды. Москва : Гардарики, 2002. 523 с.
88. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1983.
89. Етичний кодекс психолога. Тернопіль, 1996. 14 с.
90. Эрик Г.Эриксон. Детство и общество. Изд. 2-е, перераб. и доп. : пер. с англ. СПб. : Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. 592 с.
91. Єфіменко Р. С., Давидов Р. С. Морально-етичні аспекти формування сучасної особистості. *Гуманізм та освіта* : збірник матеріалів VIII міжнар. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 19-21 верес. 2006 р. / Вінниц. нац. техн. ун-т, Мін-во освіти і науки України, АПН України, Вінниц. нац. техн. ун-т, Ун-т ЄВЛЄ (Швеція). [Вінниця] : Вид-во ВНТУ «УНІВЕРСУМ-Вінниця», 2006. С. 202-204.
92. Житарюк В. І. Особливості моральних суджень молодших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2007. Т. IX, ч. 6. С. 148-153.

93. Заброцький М. М. Духовність і педагогічна позиція особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник НДІ психології АПН України. Київ, 2001. Т3, ч.8. С. 90-94.

94. Заброцький М. М. Основи вікової психології : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан. 2008. 112 с.

95. Закон України «Про захист суспільної моралі». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2004, № 14, ст. 192. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення 12.12.2017).

96. Закон України «Про освіту» №1060-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 34, ст. 451. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12> (дата звернення 2.12.2017).

97. Закон України «Про професійно-технічну освіту». *Збірник нормативних та методичних матеріалів: професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації*. Київ : СВП «Вета- Копісервіс», 2003. С. 159-180.

98. Заміщак М. І. Моральні знання молодшого школяра як умова становлення адекватної моральної самооцінки. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Київ ; Суми, 2009. Том XI, ч. 5. С.114-121.

99. Заміщак М. І. Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів : дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Дрогобич, 2014. 268 с.

100. Занюк С. Психология мотивации. Киев : Эльга-Н; Ника-Центр, 2001. 352 с. (Серия «Новейшая психология»; Вып. 7).

101. Залесский Г. Е. Психологические вопросы формирования убеждений. Москва : МГУ, 1982. 119 с.

102. Зверева І. Д. Діяльність соціального педагога в середовищі : засоби, форми, методи. *Соціальна робота* : теорія, досвід, перспективи. Київ, 1999. Ч. 1. С. 268-271.

103. Зверева І. Д., Коваль Л. Г., Фролов П. Д. Діагностика моральної вихованості школярів : метод. посібник. Київ : ІСДО, 1995. 156 с.

104. Зимянський А. Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків : дис. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Дрогобич., 2015. 189 с.
105. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук.-метод. посібник. Київ : МАУП, 2000. 312 с.
106. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність як мистецька дія : посібник для вчителів. *Рідна школа*. 1995. №7-8. С. 31-50.
107. Ильенко С. М. К вопросу о формировании нравственной культуры личности будущего учителя. *Научный вестник ПДПУ им. К. Д. Ушинского*. Одеса, 2002. Вып. 6-7. С. 105-107.
108. Іордакі Н. А. Пошук сенсу життя в екзистенціальному аналізі В. Франкла і завдання сучасного виховання. *Научный вестник Харьковского государственного педагогического университета им. Г.С. Сковороды*. Серія «Філософія». Харків : ХДПУ, 2000. Вып. 4. С. 120-129.
109. Кабаева В. М. Формирование осознанного отношения к собственному здоровью у подростков : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Москва, 2002. 182 с.
110. Каган М. С. Человеческая деятельность (опыт системного подхода). Москва, 1974. 328 с.
111. Каліна К. Є. Витоки ідеї морального виховання у вченнях філософів стародавньої Греції. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2006. № 11. С. 49-52.
112. Кант И. Сочинения : в 6 т. : [пер. с нем.] / АН СССР. Ин-т философии ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса [и др.] ; ред. тома, авт. вступ. ст. и сост. примеч. В. Ф. Асмус. Москва : Мысль, 1965.
113. Капська А. Й. Соціальна робота : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 215 с.
114. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности : концепции и методическое руководство. СПб. : Речь, 2004 70 с.

115. Кардаш Г. М. Морально-етичні цінності студентської молоді : проблеми та перспективи формування. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка» / Нац. ун-т «Острозька академія» ; [редкол.: Пасічник І. Д. , Шугай М. А., Матласевич О. В. та ін.]. Острог, 2007. Вип. 9. С. 198-205.

116. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. Москва : Изд-во «Эксмо», 2007. 416 с.

117. Каташев И. А., Линьков В. В. Критерии нравственного развития. *Наука и школа*. 2016. № 2. С. 196-206.

118. Категории нравственности и образованности в творческом наследии И. А. Ильина / Л. П. Алексеева, Н. С. Шаблыгина ; Федерал. ин-т развития образования. Москва : ФИРО, 2006. Вып. 7. 51 с.

119. Каур О. С. Релігійно-моральне виховання дітей у Франції. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць / АПН України. Ін-т пробл. виховання. Київ ; Житомир, 2004. Вип. 6, кн. 2. С. 333-337.

120. Кессиди Ф. Х. Сократ. 2-е изд. Москва : Мысль, 1988. 220 с.

121. Климчик Т. В. Народно-пісенна творчість як засіб формування морально-духовних цінностей учнів на заняттях хорового колективу. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти* : зб. наук. праць / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. Рівне, 2004. Вип. 28. С. 50-52.

122. Ковалев А. Г. Психология личности. Москва : Просвещение, 1965. 254 с.

123. Коваленко Є. І., Пінчук І. М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / За ред. Є. І. Коваленко. Ніжин, НДПІ, 1998. 214 с.

124. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. Москва : ИКЦ «МарТ» ; Ростов н/Д : Издательский центр «МарТ», 2005. 448 с.

125. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. Москва : Учпедгиз, 1955. 651 с.

126. Кон И. С. Психология ранней юности : книга для учителя. Москва : Просвещение, 1989. 255 с.

127. Кондратюк О. П. Професійний розвиток особистості учня в системі професійно-технічної освіти : науково-методичні рекомендації. Київ : ТОВ «ІнфоДРУК», 2003. 32 с.

128. Кондратюк О. П. Соціальний розвиток особистості як важливе завдання виховної роботи профтехучилищ. *Педагогічний процес: теорія і практика* : наукові записки. Київ : ПП «ЕКМО», 2002. Випуск 1. С. 67-73.

129. Кононко О. Соціально-емоційний розвиток особистості. Київ : Освіта, 1998. 255 с.

130. Концепція Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011-2015 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 р. №1723-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1723-2010-%D1%80> (дата звернення 12.12.2017)

131. Концепція превентивного виховання дітей і молоді. Затверджено Президією АПН України 25.02.98 р. *Учитель*. 2000. № 1-3. С. 6-11.

132. Котловий С. А. Соціально-профілактична робота з учнями професійного ліцею в гуртожитку. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка*. Чернігів, 2014. Вип. 117. С. 222-226.

133. Крайг Г. Психология развития. СПб : Питер, 2000. 992 с.

134. Красильникова Г. В. Професійна педагогіка. URL: http://lubbook.org/book_303.html (дата звернення 12.12.2017)

135. Красовицький М. Моральне виховання учнів у теорії і практиці американської школи (досвід і проблеми). *Рідна школа*. 1998. № 4 (821). С. 29-52.

136. Кребс Уве. Від немовляти до дорослого: розвиток і виховання у традиційних культурах. *Українсько-німецькі педагогічні студії* : зб. наук. пр. учених ун-ту Фрідріха-Александра та Бердян. держ. пед. ун-ту / Бердян. держ. пед. ун-т, Ун-т Фрідріха-Александра. Бердянськ, 2005. С. 124-146.

137. Кремень В. Г. Актуальні проблеми сучасної освіти та виховання учнівської молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. №5. С. 3.
138. Кремень В. Г. Освіта в Україні: стан і перспективи розвитку. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць : у 2-х ч. / За ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. Київ, 2001. Ч. 1. С. 5-14.
139. Кухтерин С. Е. Личностно-психологические основы устойчивости и изменчивости моральных норм поведения госслужащих : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13. Москва, 1999. 29 с.
140. Кушак І. А. Християнська етика як засіб морального виховання підлітків. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України ; [редкол.: О. В. Сухомлинська [та ін.]. Київ, 2006. Вип. 9. Кн. І. С. 140-143.
141. Левченко Т. І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах : монографія. Вінниця : Нова Книга, 2002. 512 с.
142. Лемківський М. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки. Харків : «ОВС», 2002. 240 с.
143. Леонтьев Д. А. Развитие идеи самоактуализации в работах Маслоу. *Вопросы психологии*. 1997. №3. С. 71-78.
144. Лещенко М. П. Щастя дитини – єдине дійсне щастя на землі: до проблеми педагогічної майстерності : навч.-метод. посібник : у 2-х ч. / АПН України ; Інститут педагогіки і психології професійної освіти. Київ : АСМІ, 2003.
145. Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекцій. Москва : Владос, 2010, 647 с.
146. Лихачев Б. Т. Філософія виховання : спец. курс. Москва : ВЛАДОС, 2010. 335 с.
147. Лісцин В. Д. Особливості та стрес-фактори професійного становлення учнів ПТНЗ. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Київ, 2011. Вип. 12. С. 568-578.

148. Локк Дж. Сочинения : [пер. с англ.] : в 3 т. / Под ред. И. С. Нарского. Москва : Мысль, 1985. 623 с.
149. Лохвицька Л. В. Базові теорії морального розвитку особистості у зарубіжній психології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 1 (46). С. 196-204.
150. Лохвицька Л. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку «Скарбниця моралі». Тернопіль : Мандрівець, 2014. 128 с.
151. Лящ О. П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2006. 23 с.
152. Макар Л. М. Особливості контингенту учнів професійно-технічних навчальних закладів. *Педагогіка та психологія*. 2016. Вип. 55. С. 266-275.
153. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / АПН СССР ; редкол.: М. И. Кондаков (гл. ред.) [и др.] ; сост. и авт. коммент. Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. Москва : Педагогика, 1984.
154. Малахов В.А Цінність як категорія культури. *Філософська думка*. 1982. № 5. С. 76-85.
155. Маноха І. П. Теоретичні засади дослідження вчинку. *Основи психології* : підручник. Київ : Либідь, 2006. С. 44-59.
156. Марьенко И. С. Нравственное становление личности школьника. Москва : Педагогика, 1985. 104 с.
157. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. Москва : Просвещение, 1980. 183 с.
158. Менчинская Н. А., Мухина Т. К. Формирование научного мировоззрения как предмет психологических исследований. *Советская педагогика*, 1976. № 7.
159. Мешко О., Мешко Г., Янкович О. Короткий виклад курсу «Історія української школи і педагогіки» : навчальний посібник. Тернопіль : ТДПУ,

1999. 95 с.

160. Мирончук Н. М. Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. *Формування особистості в освітньо-виховному середовищі навчального закладу : проблеми і пошуки* : збірник наукових праць / за заг. ред. к.п.н., доц. Н. М. Мирончук. – Житомир: ФОП Левковець, 2015. – Випуск 2. – С. 82-85.

161. Мицишин І. Я. Моральне виховання української молоді у процесі співпраці школи, греко- католицької Церкви і громадськості (Галичина, кін. ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) : дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Львів, 1998. 232 арк.

162. Модзалевский Л. Н. Очерки истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен. Для педагогов и родителей. 3-е изд., испр. и доп. Спб. : Изд-е книгопродавца Н. Г. Мартынова, 1892. 436 с.

163. Моляко В. О. Функціональна модель формування полікультурної компетентності школярів. *Рідна школа*. 2005 № 6. С. 10-12.

164. Монахов Н. И. Изучение эффективности воспитания : теория и методика. Москва : Педагогика, 1981. 144 с.

165. Монахов Н. И. Проблема критериев эффективности воспитания школьников. *Сов. педагогика*. 1977. №2. С. 23-26.

166. Морально-етичні засади формування зростаючої особистості : монографія / за ред. М. В. Левківського ; Житомир. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. 271 с.

167. Моргун В. Ф., Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2009. 464 с.

168. Москальова Л. Ю. Теоретико-методичні засади виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури в процесі професійної підготовки : автореф. ... дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.07 / Ін-т пролем виховання НАПН України. Київ, 2011. 40 с.

169. Мудрецы Поднебесной. Симферополь : Реноме, 1998. 348 с.

170. Мурніна Г. С. Розвиток духовності учнів професійно-технічного училища на уроках зарубіжної літератури. *Педагогічний процес: теорія і практика* : наукові записки. 2002. Випуск 1. С. 100-107.

171. Наказ «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді» / Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту ; Міністерство оборони ; Міністерство культури і туризму; Міністерство освіти і науки. № 3754/981/538/49 від 27.10.09 року. URL: <http://osvita.ua/legislation/other/5397/> (дата звернення 12.12.2017).

172. Налясковский А. Дикость и одичание как контекст образования : [пер. на рус. яз. Е. Карпущенко]. Каменец-Подольский : Абетка, 2006. 83с.

173. Національна доктрина розвитку освіти. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. *Урядовий кур'єр*. 2002. 18 квітня.

174. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді *Книга заступника директора з виховної роботи* : довідково-методичне видання / Упоряд. С. В. Кириленко, Н. І. Косарева. Харків : Вид-во «Торсінг плюс», 2006. С. 197-224.

175. Немов Р. С. Психология. Кн. 1. Общие основы психологии. 4-е изд. Москва : ВЛАДОС. 2003. 688 с.

176. Никифоров Г.С. Соотношение понятий самоуправления, саморегулирования и самоконтроля // *Вестник Ленинградского университета*, № 27. 1985. С. 49-55.

177. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого : [Пер. с нем.]. Москва : Изд-во «Интербук», 1990. 301 с. (Сер. «Страницы мировой философии»).

178. Нісімчук К. О. Дослідження формування культурологічних поглядів студентів у позааудиторній діяльності. *Педагогіка, психологія та медико-біології проблеми фізичного виховання і спорту*. 2006. № 11. С. 74-78.

179. Ожегов С. И. Словарь русского языка : около 57 000 слов. [Изд. 10-е, стереотип.] / под ред. доктора фило- лог. наук проф. Н. Ю. Шведовой. Москва : Сов. Энциклопедия, 1973. 846 с.

180. Ожогина Е. М. Поиск смысла жизни как показатель готовности подростков к духовно-нравственному самоопределению. *Психологические проблемы смысла жизни и акме* : материалы XIII симпозиума / Под ред. Г. А. Вайзер, Н. В. Волковой (Кисельниковой). Москва : ПИ РАО, 2008. С. 114-116.

181. Олексюк Л. Виховання особистості на засадах моральних цінностей. *Наукові записки. Сер. Педагогіка* / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2004. № 6. С. 18-24.

182. Олексюк О. М. Формування духовного потенціалу студентської молоді в процесі професійної підготовки : автореф. дис... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01; 13.00.04. Київ, 1997. 50 с.

183. Ороновська Л. Д. Педагогічні умови прилучення молодших школярів до духовних цінностей на уроках музики : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2006. 20 с.

184. Павелків Р. В. Когнітивно-ціннісні та емоційні аспекти розвитку моральної сфери у молодшому шкільному віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2015. Вип. 5. С. 4-10.

185. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія. Рівне, 2004. 248 с.

186. Павелків Р. В. Структура, зміст та детермінанти морального розвитку особистості: ретроспекція та перспективи. *Інноватика у вихованні*. 2015. № 1. С. 24-38.

187. Павелків Р. В. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : монографія. Рівне, 2009. 368 с.

188. Павлик Н. В. Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ : 2006. 24 с.

189. Павловская О. А. Нравственность. Личность. Трудовой коллектив / Под. ред. А. И. Голованова. Мінськ : Навука і тэхніка, 1991. 96 с.

190. Палійчук О. Поняття морально-етичних якостей та їх класифікація. *Науковий вісник Чернівецького [національного] університету [ім. Ю. Федьковича]* : зб. наук. пр. Чернівці, 2004. Вип. 210 : Педагогіка і психологія. С. 126-130.
191. Панченко Л. М. Формування ціннісних орієнтацій молоді у період системної трансформації : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03. / АПН України Ін-т. вищої освіти. Київ, 2003. 19 с.
192. Пижик Г. Г. Діагностика рівня вихованості учнів. *Виховна робота в школі*. 2007. № 9 (34). С. 20-23.
193. Пихтіна Н. П., Яковець Н. І., Ляшко О. В. Основи професійної майстерності : навч. програма курсу (для спец. «соціальна педагогіка та практична психологія»). Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М.Гоголя, 2003. 32 с.
194. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології : інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2004. 616 с.
195. Платон. Менон. *Платон. Апология Сократа, Критон, Ион, Протагор* : пер. с древнегреч. / Общ. Ред. А. Ф. Лосева [и др.]. Москва : Мысль, 1999. С. 575-612.
196. Плахтій В. І. Формування моральних ідеалів молодших школярів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія : Педагогіка і психологія. Вінниця : ВАТ «Віноблдрукарня», 2000. Вип. 3. С. 90-93.
197. Погорєлова Т. Ф. Сучасні аспекти побудови системи професійного виховання у вищій школі. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / АПН України, Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін.-т». Харків, 2003. Вип. 1 (5). С. 160-164.
198. Полторацький М. П. Русская религиозная философия. *Вопросы философии*. 1992. № 2. С. 12-140.

199. Помиткін Е. О. Проблема розвитку та діагностики ціннісних орієнтацій у старшокласників. *Практична психологія та соціальна робота* : науково-практичний освітньо-методичний журнал. 1998. № 10. С. 10-17.

200. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості. Київ : Наш час, 2007. 280 с.

201. Попович Е. М. Вплив психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів: результати емпіричного дослідження / Е.М. Попович // *Proceedings of 3rd International Scientific Conference* [«Modern scientific achievements: experience exchange»], (Morrisville, Feb 26, 2017) / Morrisville : Lulu Press, 2017. – P. 219-222.

202. Попович Е. М. Методологические основы эмпирического исследования процесса нравственного развития учеников профессионально-технических учебных заведений / Е. М. Попович // *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук* : журнал научных публикаций.– Москва, «Литера», «Институт Стратегически Исследований», 2014. - № 03(62) март. Часть II. – С. 342-345.

203. Попович Е. М. Особливості впливу психологічних умов на моральний розвиток учнів професійно-технічних навчальних закладів / Е. М. Попович // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова* : збірник наукових праць. Серія 12. Психологічні науки. - Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. - Випуск 6 (51). – С. 143-151.

204. Попович Е. М. Особливості морального розвитку учнівської молоді в системі професійно-технічної освіти: результати експериментального дослідження / Е. М. Попович // *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред.. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. - Випуск 22. – С. 480-492.

205. Попович Е. М. Специфіка морального виховання в системі взаємодії вчителя з учнем / Е. М. Попович // *Проблеми загальної та*

педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С. Д. Максименка.– Київ, 2011. – Т. XIII, част. 7. – С. 173-180.

206. Попович Е. М. Специфіка морального розвитку учнівської молоді в системі професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // *Вісник Харківського Національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2012. – Випуск 44. Частина І. – С. 168-177.

207. Попович Е. М. Створення психолого-педагогічних умов морального розвитку учнівської молоді в закладі професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. - Випуск 19. – С. 586-593.

208. Попович Е. М. Ціннісна структура моральної свідомості учнівської молоді навчальних закладів професійно-технічної освіти / Е. М. Попович // *Вісник Інституту розвитку дитини* : збірник наукових праць. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. – Київ : Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2013. Випуск 27. – С. 148-154.

209. Потапчук Т. В. Формування морально духовних цінностей старшокласників у хоровому колективі музичної школи : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Київ, 2006. 20 с.

210. Приходько В. М., Приходько М. І. Аксіологічні ідеї виховання особистості у світових педагогічних теоріях. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. / Ін-т проблем виховання АПН України ; [редкол.: О. В. Сухомлинська [та ін.]. Київ, 2006. Вип. 9. Кн. І. С. 26-30.

211. Прохоренко Т. Г., Зборовська О. П., Носирєва Г. А. Потреби і ціннісні орієнтації молоді: сучасність та перспективи. *Вісник Міжнародного Слов'янського університету*. 2005. № 1-2. С. 31-35. (Сер. Соціологічні науки.

Вип.8)

212. Пряжников Н. С., Пряникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. Москва, 2001. 480 с.

213. Психогимнастика в тренинге / [Под редакцией Н. Ю. Хрящевой]. СПб. : Речь, Институт Тренинга, 2006. 256 с.

214. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. Київ, 1992. 216 с.

215. Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді : наук.-метод. посібник / Г. О. Балл, М. В. Бастун, А. В. Вихрущ [та ін.]. Київ : АПН України. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти, 2002. 388 с.

216. Равен Дж. Педагогическое тестирование : проблемы, заблуждения, перспективы. Москва, 2001. 112 с.

217. Раев А. И. Нравственное убеждение как объект психологического исследования. *Психологические проблемы развития нравственных убеждений* : сб. науч. тр. / Ред. кол. В. В. Богословский, Л. А. Матвеева, А. И. Раев, А. И. Щербаков. Ленинград, 1987. С. 3-10.

218. Райс Ф., Долджин К. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб. : Питер, 2010. 116 с.

219. Рашковська В. Духовний розвиток особистості: інтеграція православ'я та освіти. *Неперервна професійна освіта : теорія і практика*. Київ, 2002. С. 246

220. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст : проблемы становления личности. Москва : Мир, 1994. 319 с.

221. Рибалка В. В. Духовність і духовна культура у становленні творчо обдарованої особистості. *Освіта та розвиток обдарованості особистості* : щомісячний науково-методичний журнал. Київ : ІОД НАПН України, 2013. № 8-9 (15-16) (08-09). С. 108-113.

222. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як ціннісна, духовна та психолого-педагогічна основа професійної підготовки й діяльності державного службовця. *Освіта дорослих: виклики та вимоги* : матеріали круглого столу (5

- квітня 2012 року) / Укл. Л.А.Матящук. Луцьк : Волиньполіграф, 2012. С. 38-60.
223. Роль кафедр соціально-гуманітарних дисциплін у формуванні морально-етичної культури студентів : матеріали регіональної наук.-практ. конф. / Мін-во освіти і науки України ; Дніпропетров. нац. ун-т; [редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.), О. С. Токовенко, П. І. Гнатенко та ін.]. Дніпропетровськ, 2006. 139 с.
224. Ромек В. Г. Тренинг уверенности в межличностных отношениях. СПб. : Речь, 2005. 175 с.
225. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб. : Издательство «Питер», 2003. 712 с.
226. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Издательство «Питер», 2002, 720 с.
227. Рудельсон Е. А. Неокантианское учение о ценностях (Фрейбургская школа). *Проблема ценности в философии*. Москва ; Ленинград : Наука, 1966. С. 128-144.
228. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / За ред. Є. І. Коваленко ; упор. прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. Київ : Либідь, 1997. Кн.1. 272 с.
229. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2 т. : [пер. с франц.] Т.1. / АПН СССР ; под ред Г. Н. Джибладзе ; сост. А. Н. Джуринский. Москва : Педагогика, 1981. 590 с.
230. Савчак Н. В. Підготовка майбутніх учителів іноземної мови до гуманістичного виховання учнів : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Київ, 2000. 19 с.
231. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. 203 с.
232. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 424 с. (Альма-матер).
233. Салко В. В. Сучасні підходи до визначення сутності поняття морально-етичної культури. *Наукові записки* / Нац. пед. ун-т імені

М. П. Драгоманова. Київ, 2003. Вип. 54 : Педагогічні та історичні науки. С. 176-183.

234. Світлична С. П. Проблема людини і її виховання крізь призму гуманістичних поглядів українських мислителів. *Науковий вісник. Серія «Філософія»* / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків : ОВС, 2002. Вип. 12. С. 99-105.

235. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.

236. Сисоєва С. О. Проблема формування особистості, здатної до творчої самореалізації. *Збірник наукових праць*. Миколаїв : Вид-во МФ НАУКМА. 2000. Т.7. С. 13-19.

237. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба ; пер. поезії В. Войтович. Львів : Світ, 1995. 528 с.

238. Слепухина Г. В. Нравственное развитие старшеклассников в социально-педагогическом процессе. Москва : Московский психолого-социальный институт, 2006. 188 с.

239. Слюсар Л. І. Роль едіпового комплексу у формуванні амбівалентних почуттів суб'єкта. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Сер. 12 : Психологічні науки. Київ : 2007. Вип. 14 (38). С. 47-50.

240. Становлення особистості. 10 років праці: здобутки і перспективи / АПН України; Інститут проблем виховання / О.В. Сухомлинська (ред.). Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2007. 212 с.

241. Стародубцев И. Г. Основы народной культуры как источник морально-духовного воспитания молодежи в славянском мире. Киев, 2007. 131 с.

242. Стельмахович М. Г. Виховні цінності традиційної української родини. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської ; ред. П. Р. Ігнатенко, Р. П. Скульський ; упор. О. М. Павліченко. Київ : Вид-во АПН України, 1997. С. 129-132.

243. Степанова О. А. Виховання доброчесності в учнів 7–9 класів загальноосвітньої школи засобами нової української літератури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2005. 20 с.

244. Стех Є. О. Педагогічні умови патріотичного виховання учнівської молоді професійно-технічних навчальних закладів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Серія : Педагогічні науки. 2012. Вип. 100. С. 378-381.

245. Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень : підручник. Київ : Знання, 2005. 309 с. (Вища освіта ХХІ століття).

246. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. / За заг. ред. О. В. Сухомлинської ; ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського ; упор. О. М. Павліченка. Київ : АПН України, 1997. С. 3-8.

247. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т.4. 640 с.

248. Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. Київ : Радянська школа, 1996. 232 с.

249. Сущенко А. В. Теоретико-методичні основи гуманізації педагогічної діяльності вчителя в основній школі : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.04 / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2004. 44 с.

250. Тимощук Н. С. Гуманістичні засади сучасного особистісно орієнтованого виховання молоді. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. / Ін-т проблем виховання АПН України ; [редкол.: О. В. Сухомлинська [та ін.]. Київ, 2006. Вип. 9. Кн. I. С. 71-76

251. Ткачова Н. О. Аксиологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. Луганськ, 2007. 44 с.

252. Торба Н. Г. Організація та управління виховним процесом професійно-технічного навчального закладу : навч.-метод. посіб. / Донец. ін-т післядиплом. освіти інж.-пед. працівників. Донецьк, 2005. 40 с.

253. Указ Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/258/2002> (дата звернення 12.12.2017).

254. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства». Із змінами, внесеними згідно з Указом Президента N 160/2006 (160/2006) від 28.02.2006. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1647/2005> (дата звернення 12.12.2017)

255. Федорук Н. М. Мораль та суспільний прогрес : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03. Харків, 2005. 23 с.

256. Философский энциклопедический словарь. Москва : ИНФРА-М., 2003. 576 с.

257. Фопель К. На пороге взрослой жизни : психологическая работа с подростковыми и юношескими проблемами. Ценности, цели и интересы. Школа и учеба. Работа и досуг : пер. с нем. Москва : Генезис, 2008. 208 с.

258. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник : пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.

259. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. Москва, 1925.

260. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность. Теории, управжнення, експерименты : [пер. с англ.]. СПб. : Изд-во «Прайм-Еврознак», 2004. 608 с.

261. Фридман Л. М., Кулагина И. Ю. Психологический справочник учителя. Москва : Просвещение, 1991. 288 с.

262. Фромм Э. Искусство любить : [пер. с англ.] / Под ред. Д. А. Леонтьева. 2-е изд. СПб. : Изд-во «Азбука-классика», 2004. 224 с.

263. Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. 568 с. (Классика зарубежной психологии).

264. Фуллер Л. Л. Мораль права. Москва : ИРИСЭН, 2007. 306 с.

265. Хайдеггер М. Отрешенность. Перевод с издания: Heidegger Martin. *Gelassenheit*. Gunther Neske. Pfullingen, 1959. S. 11-28 [1].
266. Хазратова Н. В. Тренінг адаптації першокурсників до умов навчання у вищому закладі освіти (включення до соціально-психологічного простору організації). *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. №5. С. 27-31.
267. Харламов И. Ф. Нравственное воспитание школьников : пособие для классных руководителей. Москва : Просвещение, 1983. 160 с.
268. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності : теорія та практика : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 319 с.
269. Хоріщенко Г. Г. Педагогічні технології виховання совістливості в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України ; [редкол.: О. В. Сухомлинська [та ін.]. Київ, 2006. Вип. 9. Кн. I. С. 254-260.
270. Хорошайло О. С. Виховання духовно-моральних цінностей у студентів з обмеженими фізичними можливостями : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. Луганськ, 2008. 23 с.
271. Ціхоцька О. А. Формування гуманістичних ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Ін-т пробл. виховання АПН України. Київ, 2003. 20 с.
272. Чернуха А. М., Сухомойленко О. П. Виховання як спосіб формування та реалізації моральної культури людини. *Культура, світогляд, гуманізм* : Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Київ : Вид-во «Либідь», 1991. Вип. 87: Сер.: Проблеми філософії. С. 104-111.
273. Чудзюк Г. М. До проблеми формування моральних переконань у студентської молоді. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія : Педагогіка і психологія. Вінниця : ВАТ «Віноблдрукарня», 2010. Вип. 16. С. 309-315.

274. Шавеко Н. А. Право и мораль. Соотношение в общетеоретическом аспекте. Ижевск : Удмурт. гос. ун-т, 2014. 92 с.

275. Шевченко Г. П. Педагогіка духовності. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць / [гол. редактор Г. П. Шевченко]. Луганськ : Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. Вип. 1. С. 3-9.

276. Шевченко М. Ф. Как стать успешным? : программа занятий для старшеклассников. СПб. : Речь, 2007. 208 с.

277. Щербяк Ю. А. Система морального виховання учнів загальноосвітніх шкіл Галичини (1900–1939 рр.) : автореф дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Івано-Франківськ, 2000. 20 с.

278. Шкиренко Е. В. Психологические особенности формирования духовных ценностей у будущих профессионалов. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. Москва, 2013. № 8(55). С. 367-370.

279. Шпрангер Е. Два види психології. *Хрестоматія з історії психології* / за ред. П. Я. Гальперіна, А. Н. Ждан. Москва : Изд-во МГУ, 1980. С. 286-300.

280. Ягупов В. В. Морально-психологічне забезпечення : курс лекцій. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський універсал», 2002. 349 с.

281. Якобсон П. М. Психология чувств / ред. Л. В. Загик., Москва : изд-во АПН РСФСР, 1958. 383 с.

282. Яновская М. Г. Эмоционально-ценностные технологии нравственного воспитания. Киров : Изд-во ВГПУ, 1998. 93 с.

283. Damon W. Self-understanding and Moral Development from Childhood to Adolescence. *Morality, Moral Behavior, and Moral Development* / eds. W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz. New York : John Wiley & Sons, 1984. P. 109-127.

284. Griggs E. H. Moral Education / Edward H. Griggs. New York : READ BOOKS, 2007. 356 p.

285. Isaakcon L. S. The principal's purpose : a practical guide to moral and ethical school leadership / Leanna S. Isaakcon. New York : Eye on Education, 2007. 152 p.

286. Juujarvi S. The ethics of care and its development. Helsinki, 2003.
287. Lerner R. M. Concepts and theories of human development. [3 ed.]. New Jersey : Routledge, 2002. 613 p., ill.
288. Lewin A. Tworcza praca nad systemem wychowania. Warszawa: Wyzsza Szkola Pedagogiczna ZNP, 2001. 68, [1] s.
289. Olscamp Paul J. Moral Leadership: Ethics and the College Presidency. Tacoma Park, Md. : Rowman & Littlefield, 2003. 169 p.
290. Pekarsky D. The Role of Culture in Moral Development. 1998. URL: <http://parenthood.library.wisc.edu/Pekarsky/Pekarsky.html> (accessed 12.12.2017).

ДОДАТКИ

Додаток А

Психодіагностичні методики дослідження морального розвитку учнів професійно-технічних навчальних закладів

Методика «Моє розуміння особистих якостей людини»

(авт. І.С. Булах)

Мета: Визначити емпіричні орієнтації особистості у моральних якостях людей, пропонуючи для інтерпретації морально-етичні поняття, які широко вживаються в повсяденному житті (пресі, радіо, телебаченні, зустрічах з митцями, творчих вечорах, побутових ситуаціях тощо). Виявити змістовно-смысловий контекст моральних суджень, який покладається досліджуваними в основу кожного поняття. На основі аргументації опитуваних побудувати картину частоти використання ними моральних понять у міжособистісних взаємодіях

Хід проведення: Дослідження здійснюється трьома етапами. На першому етапі респонденти отримують бланки з переліком позитивних і негативних якостей, які треба стисло проінтерпретувати, спираючись тільки на власне розуміння кожного поняття. Дані поняття добираються із врахуванням вікових особливостей досліджуваних. Крім того, перелік їх може бути змінений залежно від актуальних потреб дослідника чи психолога.

На другому етапі на бланку розміщуються ті самі поняття. Їх необхідно класифікувати відповідно до того, як часто вони використовуються підлітками у повсякденному житті, та як вони потрапляють у вжиток, саме через які інформаційні канали: радіо, телебачення, преса, спілкування з дорослими, з широкого соціального простору (творчі зустрічі, виставки, розмови в транспорті, на вулиці тощо).

На третьому етапі пропонуються ті самі поняття і до них додається по чотири варіанти відповідей, серед яких одна правильна. Досліджуваним необхідно обрати правильне визначення даного поняття. В кінці за допомогою

дослідника чи психолога уточнюється правильність вибору. Для цього досліджуваним подається перший бланк, на основі якого вони роблять співставлення, відмічаючи у реєстраційному бланку правильність чи неправильність свого розуміння кожного поняття.

Інструкція 1: Шановні друзі! Ми пропонуємо Вам включитися в експрес-дослідження, яке складається з трьох етапів. Всім відомо, що у повсякденному житті ми використовуємо важливі моральні поняття, які характеризують людину або з позитивного, або з негативного боку. Не завжди ми глибоко замислюємося, який смисл увібрало у себе те чи інше поняття. Проте знання особистісних якостей людини досить важливі у процесі саморозвитку, самовиховання і особистісного зростання в цілому.

Отже, Вам пропонується невеличкий тренінг і техніка самодослідження, які покажуть, наскільки Ви правильно чи неправильно зорієнтовані у моральних якостях особистості.

На бланку Вам представлені особистісні якості людини. Трохи подумайте (не вагайтеся і не сумнівайтеся) і запишіть, як Ви розумієте кожне поняття. Можна навіть наводити приклади, коли вони були зафіксовані у поведінці. Моральні поняття: чесність, людяність, егоїзм, благородство, заздрість, співчуття, зумілість, самолюбство, відповідальність, корисливість, зрадництво, совість, скупість.

Інструкція 2: Вам роздані бланки, на яких розміщені таблиці. В них треба відмітити знаком "+" те, як часто Ви використовуєте у спілкуванні ці поняття та з яких інформаційних каналів (преса, радіо, телебачення та ін.), на Вашу думку, вони найчастіше всього потрапляють до Вашої свідомості.

Примітка: В другій таблиці можна відмітити не більше 5 інформаційних каналів.

Інструкція 3: Зараз Вам розданий додаток «Зробіть правильний вибір!», в якому відповідно до кожного поняття підбрано чотири варіанти відповідей. Прочитайте їх уважно і запишіть у реєстраційному бланку номер тієї відповіді, яку Ви вважаєте правильною. (Після закінчення вибору). Якщо всі закінчили

Корисливість									
Зрадництво									
Совість									
Скупість									

Реєстраційний бланк

№ п/п	Моральні поняття	Номер варіанта відповіді	Правильна відповідь
1	Чесність		
2	Людяність		
3	Егоїзм		
4	Благородство		
5	Заздрість		
6	Співчуття		
7	Зарозумілість		
8	Самолюбство		
9	Відповідальність		
10	Корисливість		
11	Зрадництво		
12	Совість		
13	Скупість		

Додаток: «Зробіть правильний вибір!»

1. Чесність — це:
  - 1) незмінна відданість справі, постійність у стосунках з людьми, переконаність у своїй правоті, принциповість;
  - 2) шанобливе ставлення до оточуючих, добровільне підкорення суспільним вимогам, висока людська гідність, терпимість до недоліків інших, обов'язковість;
  - 3) принциповість і вірність взятим на себе обов'язкам, щирість перед іншими людьми; визнання прав інших людей на те, що їм належить;
  - 4) самовідданість, вірність собі та обраним цінностям, мужність, правдивість та доброзичливість.
2. Людяність - це:

1) ініціативний носій і провідник моральних норм і цінностей, це прагнення до участі в суспільних організаціях (політичних, профспілкових, "зелених");

2) безкорисливе "служіння" іншому, готовність до самопожертви, здатність поступитися власними інтересами заради інтересів інших;

3) самообмеження заради інтересів принижених; відмова від вимоги покарати винного, гуманне ставлення до того, хто переможений;

4) доброзичливість, прихильність, самопожертва заради інших, скромність, чесність, довірливість.

3. Егоїзм - це:

1) лицемірство, виставляння себе перед оточуючими зразком доброчесності та благопристойності, постійна публічна демонстрація власних "чеснот";

2) надавання переваги при виборі лінії поведінки власним інтересам, прояв індивідуалізму, корисливість, визнання власної гідності, прагнення отримувати насолоду і запобігати стражданням;

3) зневажливе ставлення до культури суспільства, до духовних і моральних цінностей окремої людини, приниження людської гідності, висміювання значущих для людини цінностей;

4) намагання досягнути першості, лідерства в тій чи іншій діяльності; перевага індивідуалістичних, власних запитів і обмеження їх у інших людей; жадоба визнання себе в офіційному статусі; прагнення мати пошану, вагу, вплив, високу посаду, нагороди.

4. Благородство - це:

1) повага до людей, уважність, доброзичливість до всіх, готовність надати послугу кожному, хто її потребує; делікатність, такт;

2) гуманність, чесність, непідкупність, самовідданість, вірність обраним моральним цінностям, мужність та добропорядність;

3) особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості; вимогливість людини до самої себе;

4) прагнення підтримати і виправдати ту репутацію, якою володіє людина, заслужити ту міру поваги, якою вона користується.

5. Заздрість - це:

1) самозакоханість, честолюбство, пихатість, бажання іншому невдачі, зниження популярності оточуючих, ворожість до успіху інших;

2) навмисні вчинки, які спираються на брехню, зрадництво, приниження гідності іншої людини; зловмисні дії супроти вимог моралі, антигуманні дії;

3) умисне порушення обіцянок, брехливі доноси на людей з прагненням використати з вигодою для себе нещастя інших, свідоме введення в оману;

4) почуття ворожості до людей, відроза до інших і бажання їм зла, відмова в допомозі людині, протидія добрим намірам і прагненням інших.

6. Співчуття - це:

1) коли людина робить і говорить те, у правильність чого вона вірить, діє заради тих намірів, які притаманні їй; керується благородними переконаннями - не чинити зла іншим людям; правдивість, відвертість;

2) прагнення досягти взаємного розуміння з людьми, постійно дбати про узгодження інтересів між людьми, не використовуючи тиску на них, уміння вислухати думку іншого, навіть якщо вона не співпадає з моєю, примирити людей у суперечливих ситуаціях;

3) визнання гідності людини, повне задоволення інтересів іншого, довіра до людини, шанобливе ставлення, ввічливість, делікатність, скромність, чуйність;

4) законне визнання потреб та інтересів іншої людини, розуміння думок і переживань іншого; надання моральної підтримки людині у скрутну для неї хвилину, сприяння здійсненню різних моральних прагнень людей.

7. Зарозумілість - це:

1) І) коли негативним вчинкам умисно приписується позитивний смисл, добрі наміри і благородні цілі, нечесність, нещирість, приховування істинного смислу своїх дій, егоїстичні мотиви у вчинках;

2) коли людина здійснює такі вчинки, які відповідають її уявленням про саму себе і не дозволяє собі робити, що могло б принизити її гідність і повагу до самої себе;

3) коли людина втрачає критичне ставлення до себе, переоцінює свої здібності, перестає рахуватися з думкою оточуючих; пихатість, самолюбство;

4) гордовите ставлення до людей, до їх знань, досвіду; заспокоєність на досягнутому; піднесення своїх успіхів, перебільшення своїх здібностей, можливостей і прав, переконаність у особистісній виключності.

8. Самолюбство - це:

1) особлива форма самоствердження, коли людина у складних ситуаціях перевищує міру своїх обов'язків; відмова від своїх інтересів заради досягнення певної мети на благо інших;

2) здатність людини контролювати власні почуття, емоції, бажання, звички, нахили; можливість підкоряти власні дії рішенням свідомо висунутих завдань;

3) відносно постійне позитивне ставлення до себе, до своїх душевних процесів, до своїх вмінь; залежність ставлення до себе від оцінок оточуючих, від конкретних успіхів; збереження позитивного ставлення до себе незалежно від власних недоліків;

4) визнання власної гідності, позитивна оцінка власних здібностей і можливостей, що допомагає долати труднощі і власні слабкості.

9. Відповідальність-це:

1) моральне самовдосконалення особистості, відповідність діяльності особистості її обов'язку; здатність виконувати соціальні вимоги згідно зі своїми внутрішніми можливостями; прагнення досягти успіху;

2) здатність приймати рішення зі знанням справи; високий розвиток сумлінності; продуманий вибір людиною вчинків і життєвої мети;

3) вірність певній обраній меті, переконаність і послідовність у всіх справах, засудження безпринципності, брехливості, суперечливості;

4) визнання прав інших людей на певні блага відповідно до їх внесків у суспільну діяльність; схвалення покарання за злочин і нагороди за досягнення; додержання моральних обов'язків людини.

Корисливість – це:

5) умисні вчинки, які спираються на брехню, зрадництво, приниження іншої людини; зловмисні дії супроти вимог моралі;

6) надавання переваги під час вибору лінії поведінки власним інтересам, прояв індивідуалізму, визнання власної гідності, прагнення постійно отримувати насолоду;

7) гордовите ставлення до людей, до їх знань, досвіду, вихваляння себе і піднесення своїх успіхів, перебільшення своїх здібностей;

8) 4) віддавання переваг особистому матеріальному інтересу перед інтересами суспільства; досягнення у всьому особистої вигоди; постійні прояви егоїзму в міжособистісних стосунках.

10. Зрадництво - це:

1) рабська відданість людини віджившим звичкам; нездатність сприймати і підтримувати нове, що диктується актуальними потребами сучасності; надання переваг забобонам;

2) перекручення характеру діяльності таким чином, що вона перестає бути творчою; відступання від норм і принципів людської поведінки; придушення природних прагнень людей до добра, краси, свободи;

3) умисне здійснення дій, які ворожі загальній справі більшості, порушення вимог солідарності і вірності, лиходійство; відступання від загального наміру, безпринципність, боязкість;

4) безпідставно вороже ставлення до успіхів, досягнень та популярності іншої особи; прагнення до того, щоб все; успіх, заслуги, добре ставлення інших людей - належало лише їй.

11. Совість-це:

1) самовідданість, вірність собі та обраним цінностям, мужність, правдивість та добропорядність;

2) здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки і вимагати від себе їх виконання; здійснювати самооцінку власних вчинків;

3) взаємна зацікавленість людей один в одному, взаємна прихильність і симпатія, почуття дружби, засноване на спільності стремлінь;

4) коли людина говорить те, у що вірить; діє завжди заради чистих намірів, керується благородним переконанням — ніколи не робити зла іншим людям.

12. Скупість – це:

1) умисне порушення обіцянок, брехливі доноси на людей з прагненням використати з вигодою для себе нещастя інших; свідоме введення людини в оману;

2) самозакоханість, честолюбство, пихатість, бажання іншому невдачі; зниження популярності оточуючих, ворожість до успіхів інших;

3) зневажливе ставлення до культури суспільства, до духовних і моральних цінностей окремої людини, приниження людської гідності, духовне спустошення;

4) особливе ставлення до предмета власності, коли він розглядається як скарб і його збереження стає самоціллю; недоторканість і збереження речей призводить людину до втрати зв'язків з оточуючими; добрі стосунки приносяться в жертву розкішним речам.

КОД: Кількісні показники

Номер відповіді	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Номер варіанта відповіді	3	4	2	2	1	4	3	4	1	4	3	2	4

Методика «Діагностика моральної самооцінки» (авт. Г.В. Слепухіна)

Інструкція. Вам пропонується десять висловлювань. Уважно послухайте кожне з них. Подумайте, наскільки ви з ними погоджуєтесь. Якщо ви повністю погоджуєтесь з висловленням, оцініть відповідь на 4 бали; якщо більше згідні ніж не згідні – оцініть відповідь на 3 бали; якщо трохи згідні – оцініть відповідь на 2 бали; якщо не згідні - оцініть відповідь на 1 бал.

Список висловлювань:

1. Я часто буваю добрим з однолітками і дорослими.
2. Мені важливо допомогти одногрупнику, коли він опинився у біді.
3. Я вважаю, що можна бути нестриманим з деякими дорослими.
4. Напевно, немає нічого страшного у тому, щоб нагрубити неприємній для мене людині.
5. Я вважаю, що увічливість допомагає мені добре відчувати себе серед людей.
6. Я думаю, що можна дозволити собі висваритись у відповідь на несправедливе зауваження на мою адресу.
7. Якщо когось в групі дразнять, то я теж його дразню.
8. Мені приємно робити людям радість.
9. Мені здається, що потрібно вміти пробачати людям їх негативні вчинки.
10. Я думаю, що потрібно вміти пробачати людям їх негативні вчинки.

Обробка результатів

Номери 3, 4, 6, 7 (негативні запитання) обробляються наступним чином: відповіді, оцінені на 4 бали, приписується 1 одиниця, на 3 бали – 2 одиниці, на 2 бали – 3 одиниці, на 1 бал – 4 одиниці. У інших відповідях кількість одиниць встановлюється у відповідності з балом. Наприклад, 4 бали – це 4 одиниці і т.д.

Інтерпретація

- Від 34 до 40 одиниць – високий рівень моральної самооцінки.
- Від 24 до 33 одиниць – середній рівень моральної самооцінки.
- Від 16 до 23 одиниць – рівень моральної самооцінки нижче середнього.
- Від 10 до 15 одиниць – низький рівень моральної самооцінки.

Методика «Що ми цінуємо в людях» (авт. Г.В. Слепухіна)

Інструкція

Подумки оберіть із своїх знайомих двох людей: один із них хороша людина, на яку б ви хотіли бути схожим, інша – погана. Назвіть ті їх якості, які вам подобаються в них і які не подобаються. Наведіть по три приклади вчинків, у яких ці якості проявляються.

Інтерпретація

0 балів – досліджуваний не має чітких моральних орієнтирів. Ставлення до моральних норм нестійке. Неправильно пояснює вчинки (вони не відповідають тим якостям, які називаються), емоційні реакції неадекватні або відсутні.

1 бал – моральні орієнтири існують, але відповідати ним респондент не намагається. Адекватно оцінює вчинки, але ставлення до моральних норм нестійке, пасивне. Емоційні реакції неадекватні.

2 бали – моральні орієнтири існують, оцінки вчинків і емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке.

3 бали – опитуваний обґрунтовує свій вибір моральними установками; емоційні реакції адекватні, ставлення до моральних норм активне і стійке.

Методика «Здійснення бажань» (авт. Е.О.Помиткін в мод. Е.М. Попович)

Інструкція для учасників. Уявіть себе на березі моря. Навколо Вас теплий пісок, ласкаве сонце, шелест хвиль... Ось темна крапка з'явилася на горизонті. Вона наближається до Вас. Що це? Ви придивляєтесь і бачите, що це стародавній глечик! Ви берете його в руки, уважно розглядаєте невідомі знаки та літери і, нарешті, зважуєтесь відкрити... Разом з шипінням та їдким димом із глечика з'являється справжнісінький джин (не дуже великий, приємної зовнішності).

- Я відддячу тобі за своє звільнення - каже він. - Я зроблю твоє життя таким, яке ти собі бажаєш! Я здійсною всі твої бажання, але тільки оптом: ось список життєвих цінностей - і він подає вам аркуш паперу. Тобі потрібно тільки

пронумерувати їх за порядком зменшення. Все те, що опиниться на перших місцях буде грати головну роль у твоєму житті. Що ж стосується останніх номерів за списком - то у мене склероз і я навряд-чи згадаю про них...

Список життєвих цінностей:

- різноманітні задоволення;
- сімейний добробут;
- соціальна справедливість;
- людяність
- визнання та популярність;
- вигідний шлюб;
- порядок у країні;
- надійність;
- влада та впливовість;
- слухняні діти у сім'ї;
- порозуміння між громадянами;
- увічливість;
- особиста безпека;
- сімейна злагода;
- добробут країни;
- працелюбність

Обробка результатів

Егоцентричні цінності	Сімейні цінності	Соціальні та загальнолюдські цінності	Моральні цінності
різноманітні задоволення	сімейний добробут	соціальна справедливість	Людяність
популярність та визнання	вигідний шлюб	порядок у країні	Надійність
влада та впливовість	слухняні діти в сім'ї	порозуміння між громадянами	Увічливість
особиста безпека	сімейна злагода	добробут країни	Працелюбність

Методика «Діагностика моральної мотивації» (авт. Г.В. Слепухіна)

Інструкція

На кожне запропоноване вам запитання є декілька варіантів відповідей. Оберіть той, який найбільш характерний для вашої поведінки.

Судження:

1. Якщо хтось плаче, то я ...

- А. Намагаюсь йому допомогти.
- Б. Думаю про те, що могло статись.
- В. Не звертаю уваги.

2. Я з товаришем граю в теніс, до нас підходить хлопчик років 6-7 і каже, що у нього нема такої гри.

- А. Я скажу йому, щоб не докучав.
- Б. Відповім, що не можу йому допомогти.
- В. Скажу, щоб він попросив батьків купити йому таку гру.
- Г. Пообіцяю, що він може прийти з товаришем і пограти.

3. Якщо хтось в компанії засмутився тому що програв у гру...

- А. Я не зверну уваги.
- Б. Скажу, що він розмазня.
- В. Поясню, що нема нічого страшного.
- Г. Скажу, що потрібно навчитись краще грати у цю гру.

4. Якщо мій однокласник на мене образився, то я ....

- А. Подумаю про його почуття і про те, що я можу зробити в даній ситуації.
- Б. Ображусь у відповідь.
- В. Доведу, що він неправий.

Інтерпретація

Позитивні відповіді: 1 А, 2 Г, 3 В, 4 А.

Підраховується сума позитивних відповідей:

- 4 бали – високий рівень
- 2-3 бали – середній рівень
- 0-1 бали – низький рівень.

Методика «Як вчинити» (авт. Г.В. Слєпухіна в мод. Е.М. Попович)**Інструкція.**

Уявіть собі задану ситуацію і розкажіть:

- як би ви себе в ній повели;

- як ви зазвичай себе поводите у схожих ситуаціях.

Приклади ситуацій:

Ситуація 1. Під час перерви один з ваших одногрупників розбив вікно. Ви це бачили. Він не зізнався. Що ви скажете? Чому?

Ситуація 2. Під час перерви ви розбили вікно. Як ви вчините? Чому?

Ситуація 3. Одногрупники змовились зірвати урок. Що ви робитимете? Чому?

Ситуація 4. Ваші друзі кепкуючи, насміхаються та жорстоко принижують одного з одногрупників. Як ви вчините? Чому?

Ситуація 5. Ваш друг-одноліток забирає кишенькові гроші у молодшого від вас учня. Ваші дії? Обґрунтуйте.

Ситуація 6. Декілька ваших одногрупників, скориставшись тимчасовою відсутністю вчителя в кабінеті, поцупили з його сумки гроші. Це бачили ви та інші учні. Ваші дії? Чому?

Ситуація 7. У їдальні під час обіду парубки зіпсували страву вашого товариша, підливши туди оцту. Що ви робитимете? Чому?

Ситуація 8. Ви не підготувались до уроку, бо ваші сусіди по кімнаті в гуртожитку напередодні ввечері шумно святкували день народження. Що ви робитимете? Чому?

Ситуація 9. Під час перерви товариш пропонує вам печиво. Інший одногрупник просить дозволу теж пригостись, але у відповідь чує: "Йди купи собі сам". Як ви вчините? Чому?

Ситуація 10. Батьки передали вам посилку з продуктами. Ви: з'їдаєте усе самі; пригощаєте усіх сусідів по кімнаті; пригощаєте тільки декого. Чому?

Інтерпретація

0 балів – досліджуваний не має чітких моральних орієнтирів. Ставлення до моральних норм нестійке. Неправильно пояснює вчинки (вони не відповідають тим якостям, які називаються), емоційні реакції неадекватні або відсутні. Не простежується зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм.

1 бал – моральні орієнтири існують, але відповідати ним досліджуваний не намагається. Адекватно оцінює вчинки, але ставлення до моральних норм нестійке, пасивне. Емоційні реакції неадекватні. Простежується слабкий зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм.

2 бали – моральні орієнтири існують, оцінки вчинків і емоційні реакції адекватні, але ставлення до моральних норм ще недостатньо стійке. Простежується ситуативний зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм.

3 бали – досліджуваний обґрунтовує свій вибір моральними установками; емоційні реакції адекватні, ставлення до моральних норм активне і стійке. Простежується чіткий зв'язок між аргументацією своїх дій та згаданих досліджуваним моральних норм.

Методика «Оцінювання рівня морального розвитку особистості»

(авт. Г.А.Дмитренко)

Методика може проводитися у взаємодії практичного психолога (психологічної служби) і вихователя групи на початку та наприкінці навчального року. Можливе також проведення методики раз на рік.

Перший етап включає у себе підготовчу бесіду з учнями, заповнення оцінкового аркуша анкети прізвищами учнів, а також тиражування анкет.

Під час підготовчої бесіди більше уваги приділяється питанню самопізнання, що є передумовою самовдосконалення особистості. В цікавій формі учнів ознайомлюють з перевагами та можливостями морального розвитку людини, активізуючи у них прагнення до самовдосконалення.

Акцентується увага на тому, що всі разом ми здатні допомогти один одному побачити свої сильні та слабкі моральні сторони. Це конкретизує наші подальші зусилля по самотворенню.

На другому етапі учням групи роздається оціночний лист з прізвищами однокласників. Учні оцінюють рівень розвитку кожного компонента моральності (як свій, так і інших), окреслюючи одну з чотирьох літер навпроти кожного прізвища. Коли оцінювання за I розділом завершено, переходять аналогічно до II розділу, потім до III, IV і V розділу. Так само на батьківських зборах анкету можуть заповнювати батьки, оцінюючи тільки свою дитину, і вихователь (куратор), оцінюючи всіх учнів навчальної групи.

Фактори	Вагомість фактора	Критерій фактора моральності	Значущість критерію
I. Рівень людяності	0,30	1. Охоче надає допомогу товаришам (колегам) по навчанню та роботі	1,0
		2. Надає допомогу, хоч не завжди охоче	0,8
		3. Надає допомогу досить неохоче і не дуже часто	0,4
		4. Не любить надавати допомогу ніколи	0,0
II. Рівень надійності	0,25	1. Завжди виконує свої обіцянки	1,0
		2. Частіше виконує, ніж не виконує	0,7
		3. Частіше не виконує, ніж виконує	0,3
		4. Ніколи не виконує обіцянок	0,0
III. Рівень вихованості	0,20	1. Увічливий, створює хороший психологічний клімат у колективі (класі, групі)	1,0
		2. Досить увічливий, рідко дозволяє собі нетактовність стосовно колег	0,8
		3. Дозволяє собі грубощі та нетактовність стосовно інших	0,4
		4. Завжди грубий і нетактовний у взаєминах з людьми, створює навколо себе нестерпні умови	0,0
IV. Рівень трудової етики	0,20	1. Завжди вчасно та якісно виконує доручену роботу	1,0
		2. Працьовитий, зрідка допускає помилки, які виправляються іншими	0,8
		3. Працює неохоче, нерідко підводить інших	0,3
		4. Зневажає працю, уникає її усіма способами	0,0
V. Рівень свідомості	0,15	1. Займається громадською діяльністю, потрібною колективу, виконує її ефективно	1,0
		2. Справляється з дорученнями	0,8
		3. Мало та неохоче займається громадською діяльністю	0,3
		4. Ігнорує громадську роботу	0,0

Оціночний лист методики

I	<p>A. Охоче надає допомогу товаришам (колегам) по навчанню та роботі</p> <p>Б. Надає допомогу, хоч не завжди охоче</p> <p>В. Надає допомогу досить неохоче і не дуже часто</p> <p>Г. Не любить надавати допомогу ніколи</p>
II	<p>A. Завжди виконує свої обіцянки</p> <p>Б. Частіше виконує, ніж не виконує</p> <p>В. Частіше не виконує, ніж виконує</p> <p>Г. Ніколи не виконує обіцянок</p>
III	<p>A. Увічливий, створює хороший психологічний клімат у колективі (класі, групі)</p> <p>Б. Досить увічливий, рідко дозволяє собі нетактовність стосовно колег</p> <p>В. Дозволяє собі грубощі та нетактовність стосовно інших</p> <p>Г. Завжди грубий і нетактовний у взаєминах з людьми, створює навколо себе нестерпні умови</p>
IV	<p>A. Завжди вчасно та якісно виконує доручену роботу</p> <p>Б. Працьовитий, зрідка допускає помилки, які виправляються іншими</p> <p>В. Працює неохоче, нерідко підводить інших</p> <p>Г. Зневажає працю, уникає її усіма способами</p>
V	<p>A. Займається громадською діяльністю, потрібною колективу, виконує її ефективно</p> <p>Б. Справляється з дорученнями</p> <p>В. Мало та неохоче займається громадською діяльністю</p> <p>Г. Ігнорує громадську роботу</p>

№	Прізвище, ім'я	І	ІІ	ІІІ	ІV
1		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
2		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
3		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
4		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
5		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
6		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
7		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
8		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
9		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
10		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
11		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
12		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
13		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
14		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В
15		А Б В	А Б В	А Б В	А Б В

Авторська анкета «Моральні риси, які Ти цінуєш в людях»

Любий друже!

Пропонуємо Тобі взяти участь в опитуванні, яке присвячене вивченню моральних рис людини.

Які моральні риси людини важливі саме для Тебе? Поясни чому. Напиши у порядку важливості 10 моральних рис, які Ти найбільше цінуєш в людях. Таким чином, на позиції № 1 буде сама важлива моральна риса, потім важлива, проте менше, ніж перша і т.д. На останньому місці буде найменш важлива риса.

№ п\п	Моральні риси, які Ти цінуєш в людях
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8	
9	
10	

Дякуємо за участь у дослідженні!

**Програма психологічного тренінгу морального розвитку учнів
професійно-технічних навчальних закладів**

I. Інформаційно-пізнавальний блок. Вступне заняття. Знайомство учасників тренінгу. Умови співпраці у тренінговій групі. Моральні норми і принципи сучасності та стародавніх часів. Психологічні засоби самопізнання моральних цінностей особистості. Створення позитивної психологічної атмосфери між учасниками.

1. Психолог висвітлює мету роботи тренінгової групи, пропонує обговорити правила роботи під час тренінгу, а саме:

- приходити вчасно й бути присутніми на всіх заняттях;
- дотримуватись позитивних ідей та стосунків;
- не критикувати себе та інших;
- слухати інших, не перебиваючи;
- коли потрібні добровольці, пропонувати лише свою кандидатуру;
- все, про що йде мова під час тренінгу, є конфіденційним.

2. Знайомство учасників. Мета: знайомство учасників між собою та створення невимушеної атмосфери.

Вправа 1. Гра в імена: перший називає своє ім'я, а потім додає характеристику, яка починається з тієї ж літери, що й ім'я, супроводжуючи це ще й рухом, який би відтворював названу характеристику.

Вправа 2. Історія імені: всі присутні по черзі розповідають історію отримання ними саме цього імені.

Вправа 3. Я змінюю своє ім'я: кожний учасник називає своє справжнє ім'я та те, яке вона хотів би мати.

Вправа 4. Я через десять років: кожний учасник називає своє ім'я та презентує свою діяльність, захоплення ... через десять років.

Вправа 5. Я хочу вам представити...: група розбивається на пари. Кожен протягом 3-5 хвилин розповідає про себе, міняючись місцями. Після цього відбувається презентація своїх сусідів.

Після завершення презентації її необхідно обговорити. Психолог задає такі питання: *"Чия презентація вам здалась найбільш яскравою та більш сподобалась?", "Презентація якого члена групи була для вас такою, що ви зразу відчули близьку вам людину (по настрою та характеру)?"*, *"Яка презентація була для вас незрозумілою? Можливо ви хотіли б про щось спитати у цієї людини?"*.

Вправа 6. Учні складають кожний на своєму аркуші відомі їм моральні правила, закони, заповіді людства. Надалі порівнюють і узагальнюють на великому аркуші, який вивіщується на дошці.

Вправа 7. «Аркуш за спиною». На спину ведучому, яким стає хтось із учасників групи, чіпляють чистий аркуш паперу. На ньому учасники групи, порадившись, записують моральну якість. Завдання ведучого — вгадати написане слово за жестовим показом (пантомімою) обраного ним члена групи. Можливий груповий показ заданого слова.

Вправа 8. «Подарунок — жестом». По колу учасники групи один одному роблять подарунки на невербальному рівні — жестами показують, що саме хочуть подарувати. Після закінчення вправи проводиться обговорення — уточнення, що саме подаровано.

Вправа 9. «Ти і я». Мета: Здійснити перегляд моральних принципів взаємин із протилежною статтю. Інструкція: Подумайте про юнака (дівчину), з яким (якою) Ви зустрічалися, зустрічаєтесь або щойно розірвали стосунки. Уявіть Вас обох на прекрасному острові. Тут немає телевізора, університету, Ваших друзів, батьків, Вашого звичного житла та зручностей. Лише Ви і шелест пальм на фоні блакитного неба. Чи зможете Ви розраховувати один на одного? Чи буде партнер (партнерка) Вас вислуховувати? Чи буде виявляти турботу? Під час відповіді зацентуйте увагу на тому, що відчуваєте, що відповідає Вашим мріям про цю людину?

Вправа 10. «Моральний взірець». Сядьте зручно. Заплющіть очі. Виберіть Значимого іншого. Це може бути хтось з ваших батьків, кохана людина, колега, брат, дитина, подруга... Це може бути будь-яка значима для вас в цю хвилину людина.

Кого ви зараз згадали першим? Якщо ж ви вирішили не обирати його для виконання цієї вправи, то спробуйте пояснити *чому*. Подумки посадіть обраного вами Значимого іншого перед собою. Уявіть його позу, одяг, вираз обличчя. Поговоріть з цією людиною, розкажіть їй, за які моральні риси ви її цінуєте. Не обмежуйтеся одним-двома реченнями, намагайтеся більш повно виразити свої думки, пояснюючи їй, чому вона відіграє суттєву роль у вашому житті. Потім розкажіть їй, за що ви на неї ображаєтесь. І тут не обмежуйтеся кількома фразами, викладіть всі свої образи, особливо приховані. Скажіть їй, чого ви чекаєте, чого хочете від неї. Тепер уявіть, що пройшло 5 років. Розкажіть їй, якими ви уявляєте свої стосунки з нею...; як ставитесь один до одного; яка в цілому ситуація склалась у ваших стосунках.

Обговорення підсумків роботи за темою.

II. Ціннісно-мотиваційний блок. Цінність особистості та особистісних стосунків. Моральність – умова міжлюдської взаємодії. Довіра, прийняття та емпатія як основа моральних стосунків.

Вправа 1. «Погано-добре». Мета вправи: опанувати вольові здібності та навчитися морально-емоційній саморегуляції особистості.

Кожен учасник групи отримує чистий аркуш паперу та ручку. Психолог пропонує кожному подумати про особисту проблемну ситуацію, яка містить моральний контекст. Зліва необхідно написати приблизно 10 позицій аспектів життєвої проблеми, що має негативні наслідки для учасника, справа - 10 позицій з позитивного боку існуючої проблеми. Психологу треба підвести учасників до думки, що в кожній, навіть самій складній життєвій ситуації необхідно зуміти знаходити позитивні сторони, і за рахунок цього зберігати самовладання і душевне здоров'я.

Вправа 2. «Уміння сказати «ні».

Мета: Формування поведінкової здатності відстоювати власні принципи та переконання. Інструкція: Невміння відмовити часто призводить до сильних переживань, тому що ми беремо на себе зобов'язання, які неможливо здійснити, або ж їх повинні реалізовувати інші люди. Це призводить до невдоволення собою, зниження впевненості та пригніченості. Згадайте випадок, коли прохання заперечувало Вашим внутрішнім переконанням, або Вам не хотілося його виконувати чи не було можливості. Що Ви у той момент відчували? Подумки програйте ще раз цей діалог таким чином, щоб відмовити у виконанні прохання, але при цьому не образити партнера. Скажіть “ні”, аргументуючи Вашу відповідь. Будьте послідовні та наполегливі.

А тепер розподіліться на дві групи та розмістіться таким чином, щоб утворити зовнішнє та внутрішнє коло. Станьте обличчям один до одного. Кожен учасник зовнішнього кола має звернутися до товариша напроти, а останній повинен відмовити. За цієї ситуації не слід вибачатися, виправдовуватися. Варто просто сказати “ні, на жаль не можу” або “ні, я не буду цього робити” чи вжити інші подібні висловлювання. Потім необхідно зрушити зовнішнє коло на одного учасника, і учасники внутрішнього кола будуть розпочинати діалог і так до кінця.

Після виконання вправи учасники обговорюють, що було більш складним – звертатися із проханням чи відмовити? Чому люди почуваються незручно в подібних ситуаціях? У яких випадках краще відмовити, нічого не пояснюючи, а коли слід вказати на причину, аргументуючи відмову?

Вправа 3. «Компліменти».

Мета вправи: надати учасникам можливість усвідомити цінність кожного. Учасники групи утворюють два кола (внутрішнє і зовнішнє), стаючи обличчям один до одного утворюючи пару. Перший член пари говорить щось приємне іншому. Той відповідає: *"Так, дякую, звичайно, але крім цього я ще і ..."* (називає те, що в собі цінує і вважає, що заслуговує за це знаків уваги). Знаками уваги можуть бути вчинки, риси зовнішності та ін. Потім партнери

мінються ролями, роблячи крок вліво і таким чином утворюючи нові пари. Це продовжується, поки не буде зроблений повний круг.

Обговорення проходить по схемі:

- Які відчуття були у вас, коли ви робили один одному знаки уваги?
- Що ви відчували, коли знаки уваги надавали вам?
- Чи легко було вам реагувати на них? Чому?

Вправа 4. «Ситуація морального вибору».

Мета вправи: допомогти учасникам групи визначити та усвідомити своє моральне ставлення у складній ситуації. Всі члени групи сидять у колі і слухають одного з учасників, який розповідає про складну ситуацію, що спонукає до морального вибору. Кожен по черзі називає те почуття або декілька почуттів, які, на його думку, відчуває той, хто говорить. Група обговорює можливі варіанти вирішення ситуації.

Вправа 5. «Сліпий і поводитир».

Мета: сприяти формуванню довіри до інших людей. Учасники розбиваються на пари. Один учень з пари закриває очі. Завдання іншого – виступити поводитирем, провести іншу людину з одного кінця аудиторії в інших, оминаючи перепони.

Рефлексія вправи: Що ви відчували в ролі людини, яку веде поводитир? Чи легко вам було довіритися іншій особі? Які почуття та емоції у вас при цьому виникали?

Вправа 6. «Карніз».

Мета вправи: створення атмосфери моральної підтримки, формування доброзичливості, відкритості та взаємодопомоги у ставленні один до одного.

Учні стають один за одним на проведеній крейдою ліній, торкаються один одного плечима. Ведучий дає інструкцію: *"Ця лінія — це карніз високого будинку. Носки ваших туфлів — це край карніза. Один з нас повинен пройти по краю і не впасти вниз. Задача групи — допомагати йому (фізичні контакти, короткі розмови). Головне — пройти по карнізу."*

Потім учасник, що йшов по карнизу, розповідає свої враження: на яких відрізках шляху він відчував підтримку, де йому було важко справитись з задачею і чому. Члени групи також обговорюють, чому в одних випадках підтримка гравця була достатньою, а в інших - ні. Якщо гравець "впав", то це також обговорюється.

III. Поведінковий блок. Вироблення поведінки на основі моральних цінностей. Моральні зобов'язання особистості. Моральні вчинки. Моральний досвід. Завершальне заняття.

Вправа 1. «Конфлікт у транспорті». У класі поряд ставлять два крісла, що служать імітацією парних сидінь в автобусі, а одне крісло ставлять попереду. Двоє учасників виходять за двері та отримують інструкцію: "Вам необхідно поговорити. Зараз ви зайдете в автобус. Постарайтеся сісти разом". Третій учасник займає одне зі спарених місць, отримавши від ведучого інструкцію: "Ти звільниш це місце, коли відчуєш, що хочеться це зробити. Орієнтуйся на власний внутрішній стан". Решта учасників мають спостерігати за подіями і зробити аналіз того, що відбулось.

Спочатку аналіз роблять учасники гри, а потім — глядачі. *Запитання для аналізу:*

- Чому виникла необхідність поступитися місцем? опиши свої почуття.
- Чий спосіб вирішення завдання був більш вдалим? Що саме було причиною успіху?

Вправа 2. «Як навчитися себе цінувати».

Мета: активізувати інтерес учасників до теми заняття, вчити співпрацювати з іншими, виховувати активне ставлення учасників до своєї особистості, бажання позитивних самозмін. Учасники працюють в групах по 5 чоловік. Ведучий розповідає учасникам про правила мозкової атаки. Кожна група розробляє якомога більше способів, як особі навчитися себе цінувати та поважати. Після цього всі пропозиції обговорюються в групі, виділяються плюси та мінуси кожної пропозиції.

Вправа 3. «Мої добрі справи».

Мета: формувати установку на активне позитивне ставлення до інших людей, добродійні вчинки. Пригадайте: яку добру справу ви зробили вчора, кому сказали лагідне слово? Що це була за людина? Що ви при цьому відчували? Скільки добрих справ ви змогли пригадати?

Обговорення: Які саме вчинки ви записали? Чи дійсно вони добрі? Що змусило вас вчинити саме так?

Вправа 4. «Формула співпереживання».

Мета: вчити висловлювати своє співпереживання іншій людині. Інструкція: Співпереживання – це здатність не лише розпізнати, що відбувається з іншою людиною, а й висловити їй своє розуміння. Важливо усвідомлювати, що одного розуміння недостатньо, адже інша людина потребує вашої підтримки, а не просто розуміння її почуттів. Подивитись на ситуацію очима іншої людини означає, що необхідно зробити спробу зрозуміти, що відчуває інша людина, а потім дати людині відповідь, яка відображає зміст ситуації та почуття з цього приводу. Крім того, важливо, щоб ми могли зрозуміти не лише почуття людини, а й їхню причину, адже лише знаючи причину, ми зможемо змінити ситуацію. Як саме ми можемо показати на словах іншій людині, що розуміємо її почуття? Як ми можемо показати, що розуміємо причину її почуттів? (учасники пропонують свої варіанти, ведучий записує їх на дошці, при необхідності додає інші).

Орієнтовні варіанти:

Виглядає так, ніби ти _____ (почуття), тому що _____ (зміст).

Ти виглядаєш _____ (почуття), тому що _____ (зміст).

Можливо, ти _____ (почуття) через _____ (зміст)?

Схоже, що ти _____ (почуття) через _____ (зміст).

Ситуації:

- Батьки вашого друга збираються розвестися.
- Подруга (друг) посварилася з хлопцем (дівчиною).

- Друга несправедливо звинуватили в порушенні дисципліни на річній контрольній, вигнали з класу та поставили двійку.
- Друг переживає через сварку з батьками.
- Ви знаєте, що близька людина вчительки потрапила до лікарні.
- Директор несправедливо зробив суворе зауваження вчителю.
- У батька неприємності на роботі.

Вправа 5. «Причини та наслідки».

Мета: вчити розуміти причинно-наслідкові зв'язки поведінки, розуміти почуття інших людей. Інструкція: Проаналізуйте наступні ситуації:

1. Колі весь час надокучував однокласник. Він обзивав Колю, поширював про нього плітки. Коля довго терпів образи, але його гнів все більше зростав. Одного разу він прийшов у квартиру цього однокласника і викрав потайки kota, якого кинув під машину. Батьки однокласника звернулись до суду.

- Що чекає на Колю?
- Чи можна його виправдати? В чому саме – так, а в чому – ні?
- Чому Коля “зірвав злість” на тварині?
- Чи допомогло Колі те, що він стримував власні емоції?
- Чи відчув Коля полегшення після того, як викрав kota?
- Пригадайте, чи не було в вашому житті ситуацій, коли стримування власних негативних емоцій призвело до вибуху або до їхньої проекції на іншу особу, річ.

- Чи можна якось було уникнути цієї ситуації?

2. Вітя приїжджав до школи на велосипеді, який залишав у роздягальні. Одного разу хтось продірявив у велосипеді камеру. Друзі сказали, що це зробив Василь. Вітя зі злості побив Василя так, що той потрапив у лікарню.

- Чи була сила відповіді адекватна образі?
- Що чекає на Вітю?
- Чи було це справжнє вирішення конфлікту?
- Що міг вчинити Вітя, щоб конфлікт було вирішено продуктивно?

- Що б ви порадили хлопцям?
- Як можна керувати своїми негативними емоціями?

Вправа 6. «Невизначенність»

Мета: на прикладі ситуації, що розглядається, розкрити поняття ієрархічності моральних переконань, вчити усвідомлювати необхідність морального вибору та обирати поведінкові стратегії у відповідності до вищих моральних переконань.

Інструкція: Відомий психолог Л.Колберг, який досліджував моральну поведінку, розробив тест, в якому перед людиною ставиться проблемна ситуація. З неї людині треба знайти вихід. Хочу запропонувати вам одну з цих ситуацій, як би ви вирішили цю дилему:

В однієї жінки була дуже важка форма раку, від якої не було ліків. Лікар Джеферсон знав, що їй залишилося жити шість місяців. Вона мучилася від сильного болю, але була настільки слабка, що достатня доза морфію дозволила б їй померти швидше. Вона навіть марила, але в спокійні періоди просила лікаря дати їй достатньо морфію, щоб вбити її. Хоча лікар знає, що це протизаконно, він думає її вбити.

Запитання для обговорення:

1. Чи повинен лікар дати пацієнтці ліки, від яких би вона померла? Чому?
2. Чи має право жінка обирати остаточне рішення?
3. Жінка заміжня. Чи повинен її чоловік втручатися в це рішення?
4. Що взагалі може і повинен зробити її чоловік в цій ситуації? Чому?
5. Чи має людина обов'язок чи зобов'язання жити, коли не хоче цього, а хоче покінчити життя самогубством?
6. Чи є якийсь сенс в житті цієї жінки в такій ситуації?
7. Чи має якийсь сенс людська смерть взагалі? Чи можемо ми говорити, що те, як людина померла, має якесь значення?
8. Чи є сенс для людини в тому, щоб переживати страждання? Коли?

9. Чи зобов'язаний лікар Джеферсон зробити ліки доступними для пацієнтки?

10. Коли домашня тварина важко поранена і вмирає, її вбивають щоб позбавити болю. Чи можна це саме застосувати тут?

11. Для лікаря протизаконно дати жінці морфій. Чи законно це з моральної точки зору? Чому?

12. Якщо ви вважаєте, що лікар повинен дати жінці морфій, то чи могли б ви самі це зробити? Чому? (зазвичай на це питання учасники відповідають „ні”, і важливо, щоб вони зрозуміли, що саме не дозволяє їм так вчинити: внутрішня підсвідома заборона позбавляти життя іншу людину, заборона, яка ясно говорить нам: це - гріх).

13. Взагалі, чи повинні люди робити все, щоб підкорятися закону? Чому?

14. Як це застосувати до того, що повинен був би зробити лікар?

15. В чому ви вбачаєте найбільшу відповідальність лікаря у цій ситуації?

16. Якби лікар вбив жінку, яка б це була агресія: конструктивна чи деструктивна? Чому?

17. Якби жінка вчинила самогубство, це був би конструктивний чи деструктивний вчинок?

18. Які наслідки це могло б мати для неї самої? А для її родини?

19. Які могли б бути наслідки, якби так зване „милосердне вбивство” було дозволене?

Уявіть, що лікар Джеферсон скоїв „милосердне вбивство”. Коли він давав жінці морфій, в цей час поряд проходив лікар Роджерс. Він знав ситуацію і намагався зупинити лікаря Джеферсона, але було вже пізно. Лікар Роджерс вагався, чи повинен він повідомити про це в поліцію.

1. Чи повинен був лікар Роджерс повідомляти в поліцію? Чому?

Лікар Роджерс повідомив в поліцію, і лікаря Джеферсона прикликали до суду. Присяжні визнають, що він винний.

1. Чи повинен суддя визнати лікаря Джеферсона винним, чи ні? Чому?

2. В суспільстві, чи повинні злочинці завжди отримувати покарання? Як це застосувати до випадку з лікарем

3. Лікар зробив те, що йому підказувала совість. Чи повинні злочинці засуджуватися, коли діяли так, як їм підказувала совість?

4. Який вирок повинен винести суддя? По закону він мав би засудити лікаря до страти на смерть.

5. Чи взагалі, на вашу думку, є такі злочини, які варті смертного вироку? Чи повинна взагалі смертна кара мати місце? Чи можемо ми назвати смертну кару прикладом конструктивної агресії? Якщо це конструктивна агресія, то в чому тоді полягає її позитивний смисл, чи змінює смертна кара на краще стосунки між людьми, в суспільстві?

6. Хто повинен виконувати смертну кару? Чи не повинен кат у смерті інших людей? Чи слід вважати це вбивством?

Рефлексія заняття:

Сьогодні ми з вами говорили про те, що вибір поведінки людини дуже часто означає моральний вибір. В яких випадках, на вашу думку, це має місце? В таких ситуаціях, з моральним вибором, від чого, на вашу думку залежить, що саме обере людина? Чи це якось пов'язано з її людяністю, рівнем розвитку? Чи вважаєте ви взагалі, що людина несе відповідальність за свої вчинки? Якщо так, то як саме, в чому це виражається?

Вправа 7. Рольова гра «Рятівна шлюпка».

Мета: закріпити отримані в ході тренінгу теоретичні відомості та практичні навички на прикладі ігрової проблемної ситуації міжособистісної взаємодії. Інструкція: Звернувшись до туристичної фірми, ви обрали недорогу і зручну для вас пропозицію провести декілька тижнів в країні Х. В пакеті послуг вам запропонували круїз океаном на фешенебельному кораблі, який і має, зрештою, доставити вас до країни Х, де ви продовжите відпочинок. Ось ви на кораблі. Вас привітав гід і, зважаючи на те, що разом вам доведеться провести два найцікавіших тижні у вашому житті, він запропонував вам зібратися разом, познайомитися один з одним, представившись і коротко розповівши про себе. А

для того, щоб вам було зручно один з одним під час подорожі спілкуватися, вам було запропоновано зробити собі біджикі, в яких би вказувалося, хто ви. Ви отримали картки, на яких вказані ваші ролі. Зараз, відповідно до цих ролей, вам треба буде зробити собі біджикі, а після цього ми познайомимося.

Ролі:

1. Всесвітньо відомий хірург, який врятував життя багатьом людям.
2. Важко хвора людина.
3. П'ятирічна дівчинка.
4. Домогосподарка.
5. Відомий бізнесмен.
6. Вчителька з дитячого будинку.
7. Вихованка дитячого будинку.
8. Іноземець, майбутній прийомний батько вихованки.
9. Інженер, батько 4 дітей.
10. Студент.
11. Студентка, жівчина студента.
12. Пенсіонер (пенсіонерка).
13. Науковець, географ і біолог.
14. Капітан корабля.
15. Член рятувальної команди.
16. Людина після важкої операції.
17. Злодій (про це ніхто не знає).
18. Працівник Служби безпеки, шукає злодія.
19. Учень 11 класу.

Ведучий: здавалося, ніщо не передвіщає нещастя. Але раптом погода різко змінилася. Ваш корабель потрапив в шторм. Незважаючи на всі зусилля команди, врятувати судно не вдалося. В дні корабля утворилася велика пробоїна. Найгірше, що під час шторму унесло в море всі рятувні шлюпки, крім однієї, найменшої, що розрахована лише на сім чоловік. Недалеко від того місця, де потерпів аварію ваш корабель, є риф островів. Якщо шлюпка

дістанеться до нього, то в тих, хто потрапить в неї, є надія вижити. Але ж в шлюпку помістяться лише семеро. Протягом 30 хвилин вам потрібно вирішити, хто ж потрапить в рятувну шлюпку і отримає шанс вижити.

Після того, як учасники виконають завдання самостійно, їм пропонується обговорити кандидатури в групі та прийти до спільного рішення.

Обговорення результатів гри:

- Чи вдалося вам досягти спільного рішення, врятувати принаймні сім чоловік з вашої команди?

- Чи легко було досягти спільного рішення?

- Чи сильно груповий список відрізняється від вашого особистого? Як ви думаєте, чому?

- Чи охарактеризували б ви те, що між вами відбулося, як конфлікт?

- Що виявилось найважчим?

- Які поведінкові стратегії застосовували різні учасники групи, як би ви охарактеризували їхню поведінку?

- Хто з учасників поведився найактивніше? Найпасивніше? Чому? Хто був агресивним, уникаючим, співпрацюючим? Хто намагався маніпулювати іншими?

- Чи ефективною була така поведінка у даній ситуації?

- Які почуття та емоції виникали у вас під час гри?

- Який висновок хотіли б ви зробити за результатами гри?

Рефлексія заняття:

Чи вдалося вам повною мірою використати ті знання, які ви отримали на наших заняттях? Які помилки, на вашу думку, були допущені учасниками в ході гри або обговорення? Якби ви отримали змогу програти ситуацію ще раз, чи хотіли б ви щось змінити у власних діях або діях інших людей?

Слово ведучого:

Наше минуле заняття було свого роду підсумком всієї нашої групової роботи, оскільки сьогодні ми в останнє зібралися на занятті тренінгової групи.

Запитання до групи:

Що найбільше вам запам'яталося з наших занять? Чи вважаєте ви, що заняття тренінгу чомусь вас навчили? Чому саме? Як в майбутньому можуть вам знадобитися отримані знання? Що б ви хотіли побажати групі, її окремим учасникам, самому собі?

Зауваження для ведучого: Бажано, щоб кожен учасник висловився в ході бесіди.

Після цього ведучий висловлює свої побажання групі.

Вправа 8. «Побажання».

Кожен обводить на аркуші контур своєї руки і по колу передає для того, щоб усі написали побажання учасникові.

Рефлексія вправи

Улюблені вправи

Учасники виконують ті вправи, які їм найбільше запам'яталися і сподобалися.

Результати статистичної обробки діагностичних даних

Матриця кореляцій

			Моральна мотивація	Моральна самооцінка	Моральний самоконтроль	Ціннісне ставлення до ін.	Моральні знання	Моральні вчинки
Спір мена	Моральна мотивація	Коефіцієнт кореляції	1,000	,182**	,005	,279**	,058	-,446**
		Знч. (2-сторон)		,007	,940	,000	,395	,000
		N	440	440	440	440	440	440
	Моральна самооцінка	Коефіцієнт кореляції	,182**	1,000	,573**	,506**	-,410**	,449*
		Знч. (2-сторон)	,007		,000	,000	,000	,008
		N	440	440	440	440	440	440
	Моральний самоконтроль	Коефіцієнт кореляції	,005	,573**	1,000	,569**	-,196**	,533**
		Знч. (2-сторон)	,940	,000		,000	,003	,001
		N	440	440	440	440	440	440
	Ціннісне ставлення до ін.	Коефіцієнт кореляції	,279**	,506**	,569**	1,000	-,097	,439*
		Знч. (2-сторон)	,000	,000	,000		,150	,040
		N	440	440	440	440	440	440
	Моральні знання	Коефіцієнт кореляції	,058	-,410**	,196**	-,097	1,000	,501*
		Знч. (2-сторон)	,395	,000	,003	,150		,019
		N	440	440	440	440	440	440
	Моральні вчинки	Коефіцієнт кореляції	,446**	,449*	,533**	,439*	,501*	1,000
		Знч. (2-сторон)	,000	,008	,001	,040	,019	
		N	440	440	440	440	440	440

*. Кореляція значима на рівні 0.05
**. Кореляція значима на рівні 0.01

Рангові значення критерію Мана Уїтні
(порівняння контрольної та експериментальної груп)

Шкала		N	Середній ранг	Сума рангів
Моральна мотивація	ЕГ	30	14,80	222,00
	КГ	28	16,20	243,00
	Разом	58		
Моральна самооцінка	ЕГ	30	15,17	227,50
	КГ	28	15,83	237,50
	Разом	58		
Моральний самоконтроль	ЕГ	30	14,67	220,00
	КГ	28	16,33	245,00
	Разом	58		
Ціннісне ставлення до ін.	ЕГ	30	14,90	223,50
	КГ	28	16,10	241,50
	Разом	58		
Моральні знання	ЕГ	30	15,40	231,00
	КГ	28	15,60	234,00
	Разом	58		
Моральні вчинки	ЕГ	30	15,27	229,00
	КГ	28	15,73	236,00
	Разом	58		

Рангові значення критерію Вілкоксона

(порівняння експериментальної групи до і після корекційних впливів)

Ранги				
		N	Середній ранг	Сума рангів
Моральна мотивація	Від'ємні ранги	1 ^a	3,00	3,00
	Додатні ранги	11 ^b	6,82	75,00
	Зв'язки	3 ^c		
	Разом	15		
Моральна самооцінка	Від'ємні ранги	8 ^a	8,19	65,50
	Додатні ранги	7 ^b	7,79	54,50
	Зв'язки	0 ^c		
	Разом	15		
Моральний самоконтроль	Від'ємні ранги	0 ^d	0,00	0,00
	Додатні ранги	12 ^e	6,50	78,00
	Зв'язки	3 ^f		
	Разом	15		
Ціннісне ставлення до ін.	Від'ємні ранги	1 ^g	5,00	5,00
	Додатні ранги	11 ^h	6,64	73,00
	Зв'язки	3 ⁱ		
	Разом	15		
Моральні знання	Від'ємні ранги	0 ^j	0,00	0,00
	Додатні ранги	10 ^k	5,50	55,00
	Зв'язки	5 ^l		
	Разом	15		
Моральні вчинки	Від'ємні ранги	6 ^m	7,00	42,00
	Додатні ранги	7 ⁿ	7,00	49,00
	Зв'язки	2 ^o		
	Разом	15		

Рангові значення критерію Вілкоксона

(порівняння контрольної групи до і після корекційних впливів)

Ранги				
		N	Середній ранг	Сумма рангов
Моральна мотивація	Від'ємні ранги	7 ^a	6,14	43,00
	Додатні ранги	4 ^b	5,75	23,00
	Зв'язки	4 ^c		
	Разом	15		
Моральна самооцінка	Від'ємні ранги	7 ^d	8,64	60,50
	Додатні ранги	7 ^e	6,36	44,50
	Зв'язки	1 ^f		
	Разом	15		
Моральний самоконтроль	Від'ємні ранги	5 ^g	6,00	30,00
	Додатні ранги	4 ^h	3,75	15,00
	Зв'язки	6 ⁱ		
	Разом	15		
Ціннісне ставлення до ін.	Від'ємні ранги	7 ^j	6,79	47,50
	Додатні ранги	4 ^k	4,63	18,50
	Зв'язки	4 ^l		
	Разом	15		
Моральні знання	Від'ємні ранги	7 ^m	8,43	59,00
	Додатні ранги	8 ⁿ	7,63	61,00
	Зв'язки	0 ^o		
	Разом	15		
Моральні вчинки	Від'ємні ранги	8 ^p	7,50	60,00
	Додатні ранги	7 ^q	8,57	60,00
	Зв'язки	0 ^r		
	Разом	15		